

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. ^{Rel.}
Ser.

247

Title:

Gita Govinda.

Done

247

गीत गोविंद with ~~सकलोलिनी~~
रसकदंब कल्लोलीनी टीका

: Gita : Govinda with Rosa Kadamba		: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	: Saka 1718	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
247 :	: -kallolini Tika of	: Remarks
	भगवद्दास	

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीराधावधनो जयति ॥ ॥ अनारिसंमिधा लीला वंदन विहारिणा ॥ श्रीजयदेवमुख
 वारासिकेषु प्रकाशिता ॥ १ ॥ संत्रांतो राधिकाया नयनविलसितैर्विज्जिमं ध्रुविलासैः किंजल्कवातकांतैः कन
 कनिकषवत्पदमं मुच्छ्रुताः ॥ विभ्राणो मंतुके लीर्मधुरमधुरयाराधया कृष्णचंद्रः कंदर्पाङ्गादवधी जयति
 वनवनेष्टं दयालक्षितो मः ॥ २ ॥ इह खलु मकलनववध्वी वंदवनेदीवरश्राधनमधुरमृत्तिः श्रीवृंदाव
 नेश्वरी स्तनकुंडलमकरी विरचनरचना कलितकरकमलानंदकंदलितमकरध्वजादेशचलितयोः श्रीम
 कालिंदी तटसंधिमाधवी व्रतति स्फुरकुसुमकंदवमोगंध्यलुब्धसंचरी कपटली धनितकलमाधुरी मु
 प्रावृंदावनकिशोरी किशोरी चक्रचूडामण्योः राधामोहनयोः समस्ततज्जनरुत्यं केरुहानंदसंवर्द्धिनी विहा
 रमाधुरी तत्पयैव वरणयितुं श्रामत्तयदेवनामा कविरिष्टदेवता स्मरणलक्षणमंगलमाचरति ॥ मैत्रैरि
 ति ॥ तच्चायोगोप्ययं न सद्गुणतत्वेनैव व्याचष्टे ॥ जयंति सर्वे किं वरं त्रैते ॥ प्राकृता प्राकृतैर्यो लीला
 स नृपयोरतिरेकात् ॥ उक्तं च ॥ कृष्णस्तनगवान् स्तयमिति ॥ कास्त्राः रदः केवल्यः ॥ सुरतक्रीडाः ॥
 उक्तं च ॥ केवल्यः सुरतक्रीडाः ॥ मन्ताती विजातीयोऽपि एकांतत्वेन राधया सह
 मुक्तं निरूपितः ॥ ३ ॥ विदायगोविं ॥ श्रीनारायणाय नमः ॥ ॥

प्रकरणवशात् कस्मिन् सति ॥ रह एकांतैः सति ॥ एकांताः धेरिहोऽव्ययं इति ॥ सखीजिरपिकिं विधवधमिति तत्वा
 त ॥ वक्ष्यति ॥ यातेगेडा दहिरवहिताली परितन इति ॥ जयंतीत्यनेन नमस्कराय त्वमुक्तं ॥ तेन नमस्क्रिया
 या काव्यमुख्यं योतिते ॥ अत्रिषलितः जोराविति लोउथेलिद्धिधानात् ॥ अत्रिषलितः ॥ जगवती दंश्री वदिनृपं
 मंगलं तक्रप्रेमोवसंगच्छतोपरमकल्याणरूपत्वात् ॥ केलय इत्यनेन कथालक्षणं वस्त्वपि निर्दिष्टं ॥ एवं
 महाकविना त्रिविधमपि काव्यमुख्यं समुन्नीलितं जयति ॥ जयतीत्यनेन वत्तमाननिर्देशात् केली नानित्य
 त्वं प्रतिपादितं ॥ केलय इत्यनेन वदुवचनेनातंतत्वं च दर्शितं ॥ केवैश्च लीलोया मनयायरमैकांतिकत

मैत्रैर्मैदुरमं वरं वननुवः श्यामास्तमालदुमैर्नक्रं नीरुरयं त्वमेव तदिमं राधेरुदं प्रापय ॥ इच्छं नंद
 निरीदेरातश्चलितयोः प्रत्यधकुंजदुमैराधामाधवयो जयंति यमुनाकूलैरदः केलयः ॥ १ ॥

स्फुरमेव ॥ तामास्तानानि दर्शयंति ॥ कयमुनाकूलैः ॥ यमुनायाः कूलंतत्र ॥ प्रत्यधकुंजदुमं ॥ अधानश्चकुं
 जाश्चदुमाश्च अधकुंजदुमास्तान्प्रति ॥ लक्षणेनातिप्रतीतिममासः ॥ अधानिकुंजैकुंजैदुमेदुमे इत्यर्थः ॥
 अनेन महाविलासित्वं कथितं ॥ तदुक्तं ॥ चापज्यसीमेतिकणमृतेन थाच ॥ अधादिपुके लयो यथा ॥ क
 थाः ॥ एतानि याता योनंदसुनुना ॥ अस्य सप्रकीर्त्याः करेणोः करिणायथा ॥ नलक्षंते मुदाय
 गतिं यत्तत्वं ॥ विहाय नानि नल मन्त्रित्ये प्रेयसी प्रियः ॥ इमात्यधिकमगतिं ॥ नवदेवी

१२ तस्मिन्स्य नारको तस्य कामेन ॥ अत्रावरोपना ॥ अत्र प्र
 २ सूनाद्ययः प्रियार्थे प्रियसाकृतः ॥ प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकलेपदे ॥ केन प्रसाधनं तत्र कामिन्याः कामि
 नाकृतं ॥ तानि च दयताकांतामुपविष्टमिह भ्रवमिति ॥ श्रीनागवते ॥ अथवा ॥ प्रियसखिपरिरेन एतानि मुखा
 नुवंधादसदृशविनिवेशनमलौक्योन्निता ॥ इयमविषममंदन्यामतो जल्पगोष्ठीयदततिरिदराधाकृत
 योरातनोति ॥ मनोहारीहारसवतितमणिनिस्तारतरलेः परिह्रायनाल्योमिलितपुरालंकृतिकराः अयं कुं
 जस्तन्याकृतकुमुदपुंजप्रणयवानुसमंतादुत्तुंगं पिशुनयनिरंगं मुरनिर्मिति ॥ यमुनाकूलइत्यनेन संतो
 गश्च महारणाय शिशिरसमीरयश्चाद्यवचयं जलकेलीनां इत्यादिसंपन्निर्दृष्टि ॥ केयोः राक्षमाधवयोः ॥ रा
 धमाधमं सिद्धाविति राध्यते साध्यते संसिद्धिं प्राप्यते स्वसौंदर्यादिगुणैस्तद्वत्तनायकश्रोमणे राकांक्षितमन
 येतिसाराधा ॥ अथवा ॥ राध्यते साध्यते वात्रीक्रियते स्वासाधारणानुरागमाधुष्यकौत्रालेनाश्रीषनायकचूड
 मणिरनयेतिसाराधा ॥ तथा चोक्तं ॥ अनयाराधितो नूनं जगवान्हरिरीश्वर इति नागवते ॥ अनेन नामैवाश्री
 षनाधिकगुणाः कथिताः ॥ मांश्रियं श्रीनां वैकुंठेश्वरीवाधुनेति निजसौंदर्यादिगुणैः कंषयंति स्वप्रवर्णाकरो
 तीति माधवः ॥ धूपकंपते ॥ पचाद्यच ॥ यथाहलीजाशुक ॥ यथादकत्यनरुपध्वजोखरेषु लीलास्वयं वर
 संलतते जयश्रीरिति ॥ लीलया शृंगाररसविक्रमेण जयश्रीः सर्वातिशायिनी शोभेति ॥ अथवा ॥ जयस्य वि
 र्मोः प्रसिद्धा महिषी ॥ जयोर्भुवश्चक्षुसिनित्यमेव स्थितिलक्षणसौभाग्यो कथ्यते न युक्तं इति वा ॥ उक्तं च ॥ ॥

श्रीरथ्यहंबुनरजश्चकमेतु जस्यालक्ष्मिपिवक्षसि पदं किजलत्पनुष्टमिति ॥ यदांखयाश्रीलक्ष्मिनाचरन्तपो
 विहाय कामान्मुचिरंधनत्रतेति ॥ अथवा ॥ मायाः सौंदर्यादिगुणसंपन्नेः धवः पतिमाधवः ॥ धवः पतिः प्रियो
 नत्रेत्यनिधानात् ॥ मधोमधुवंशो नवोमाधव इति वा ॥ वामधोमधुरसेनवोमाधवः ॥ वक्षति च ॥ शृंगारः सखि
 मूर्त्तिमानिवेति ॥ मधोवसंते नवोमाधवः स्मर इति वा ॥ तत्र तव इति सूत्रेण एण ॥ इगुण इति गुणः ॥ तथा चो
 क्तं ॥ साक्षात्तमन्यमन्यथ ॥ स्त्राणां स्मरो मूर्त्तिमानिवेति च ॥ एनियारिबानेनयिकस्य गुणाः कथिताः ॥ राधाच
 माधवश्च राधामाधवौ तयोः ॥ तथा ॥ लक्ष्म्या काम्यमातोपि श्रीराधायामासक्तो बन्वेति ॥ तस्याः पूर्वनिपातः ॥
 अत्यस्वरमिति वा ॥ आस्तिककामुकोऽयं नायकश्च ॥ तदुक्तं ॥ त्रपामां परस्त्रियं प्राप्य चूं वनालिंगनादिति ॥
 नवांश्च जनयेद्वावानुसयादस्त्रिककामुक इति ॥ केचिन्मुश्रियाविनाजगवतः क्रीडासंतवादिति गोपीषु ल
 क्ष्मीत्वमापादयंति ॥ तत्रुक्तिणी कृद्भजन्मतीति ॥ तस्यास्तस्याः पृथक् कनिर्देशात् ॥ नायं श्रियोग उनितां
 तरतेः प्रसाद इति निषेधाच्च न संलक्ष्यते ॥ किंच ॥ मूलप्रकृतिरुक्तिणी तुपनिषद्वचनात् ॥ रुक्तिण्याः पू
 णत्वमवगम्यते ॥ ततोपि गोपीनां नावाधिक्यवणात् ॥ तत्रात्रां कनीयमिति ॥ तद्यथा ॥ तद्भावमापुरिति
 नित्ययुजांदुरापमिति ॥ नित्ययुजां पाति त्रत्यविक्षानेन नित्ययुक्तानां महर्षिणमित्यर्थः ॥ अत्यत्र ॥ यद्यपि
 नित्याद्वितीयवध्वनोराधामोहनो तथाप्यनेन पारकीयत्वान्नासेन शृंगाररसस्य प्रतिष्ठा धनिता ॥ तदुक्तं ॥
 वक्रवार्थतेयतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वं च ॥ याचमिथो दुर्वृत्तितासा परमामन्यस्य रतिरिति ॥ ॥

गीत-री. नरतः॥ वामतादुर्लभं च स्त्रीणां याचनिवारण॥ न देवयंच वारणममने परममायुधमिति॥ रुद्रः॥ शृं
 ३ गारतिलकेच॥ अनन्यत्रारणास्वीयाधनहारीपरांगता॥ अस्यास्तु केवलं प्रेमते नैषारणिणीमतेति
 ॥ किलक्षणयोः राधामाधवयोः॥ इच्छंश्च माणप्रकारेणानेदनिदेशश्चलितयोः लोकावुसारतस्तु
 द्यानंदनिदेशातइति॥ कदाचित्॥ श्रीकृष्णः संवंधयोगेन अस्मैकोच्यववराद्वक्तुः संगम तस्मै
 वस्वन्नजोगोरोदनायमानातः॥ तस्मिन्नेव समये तन्निकटे श्रीव्रजेश्वरस्यागमनं जातं॥ तत्र प्राणकोटि
 प्रियपुत्रं मेवागमंच दृष्ट्वा प्रणयकोपोक्ताह॥ देवत्वे हे राधेय तस्वयायमाना तस्मात्त्वमेव मे गुरुवं
 जं प्रापयेति वचनोपक्रमेणैव तत्र निदेशातः स्वानीष्टे सिद्धे विलंबे नैव कदाचित् क्रीडाप्रतिबंधकंच न त
 नं प्रस्थापनाय दास्यतीति चलितयोः॥ मेघैरित्यादि॥ कालदेशसंपन्नो दीपिताः केलयो यमुनायाः कुलेः
 धुंजं तदुमं प्रतिजयंतीति मेवादीनां श्रीव्रजेश्वरदृष्ट्वा वनयानकहेतुत्वं तयोः रमिकन्नारो नृणां नृत
 योस्तु शृंगारहेतुत्वमेव नित्यं॥ तथा च लोके प्रसिद्धिः॥ श्रीवृष ना नौ गवां कृष्टवत्सलानां रोदनं श्रीकृ
 ष्णः करोति॥ नगवत्प्रियाणां श्रीव्रजेश्वरस्य गवां रोदः श्रीरामादीनां क्रियतइति॥ केचिच्च नंदनिनाम्री
 काचित्सरवीतस्याः देशातः वचनादिति आख्यातं कुर्वन्ति॥ तत्र ग्रंथेषु प्रसिद्धानां कल्पनयानयानया
 नस्वीकारः॥ ग्रंथावुसारीत्वयमित्यर्थः॥ नंदयतीति नंदः॥ नंदिगृहपचादि सोऽप्युल्लिख्यः॥ इति वक्र
 लोके रवृइति॥ नंदश्चासौ निदेशश्च आनंदकारिनिदेशः॥ स्वामीष्टक्रीडया प्रेरणात्॥ कस्याश्चिद्वा

धायाः प्रियसहचर्यानां पणं नमोक्तिस्मस्मात्॥ सखारमपोषकत्वात्॥ तद्वक्ष्यं यथा॥ स्वात्मनोऽप्यधिकं
 प्रेमकृवाण्यात्यो न्यमच्छलं॥ विश्रान्तिणी वयोवेषादिनिस्तुल्या सखीमता॥ मिथः प्रेमयुगे लीनस्त्रियोरस
 क्रिकारिता॥ अनिसारोदयोरेव सखा कृष्णे समर्पणं॥ नमश्चासननेपथ्यं रुदयो द्वाटपाटवं॥ छिद्रं सं
 वृत्तिरेतस्याः पत्न्यादेः परिवंचना॥ शिक्षासंगमनं काले सेव नं व्यजनादिनिः॥ तयोर्दयोरुपालनं संदेशे प्रे
 षणं तथा॥ नायिका प्राण संरक्षाप्रयत्नाद्याः सखिक्रिया इति॥ चलितयोः॥ तमेव प्रकारमाह॥ हे सखिरा
 धेन तस्मादेतोरिमं त्वत्सुखचंद्रनिहितेक्षणचकोरं तमेव गृहं प्रापय क्रीडानि कुंजं प्रापयेत्यर्थः॥ अखिल
 नोऽप्यास्पदत्वेन गृहमित्युक्तं॥ तेन च संनो गसंयत्या एव नं सुखयेति गृहानि प्रायः॥ तमेवैत्यन्ययोगे निराकृतः
 अथवा॥ गृहं प्रापयेति॥ सामान्यनारी व्यावृत्त्या गृहिणी निर्वर्त्तिसंनो गादिकर्मणि समुदितानवेत्यर्थः॥
 अत्र गृहशब्देन तात्स्यात गृहिणी लुच्यते॥ गृहशब्दश्च लेन तामिव पुरस्तुत्यवनविहारदर्शनात्॥ प्राप्नोति
 रुदयार्थे विवर्त्तते॥ प्राप्ता नोदय युक्ति विवर्त्तते॥ एवकारोऽन्ययोग व्यावृत्त्यर्थः॥ तथैवाद्यं गृहिणी
 मानस्यादिति सखाः गृहपरिहसितमिति॥ कुंजकलोक्तिः॥ तस्मादिति॥ कियतोयं तवाधीनोयतोयं तवाधी
 नोतनो नीरुः मदनेषितः॥ एतिवै हेतुनिः स्मरत्रारहेताः सौंदर्यमसमर्थः॥ अत्र नक्तं नीरुरिमं गृहं प्रापयेत्य
 त्रैदमो रवृदेनोद्वितीयाहो सेन इति सूत्रेण एनादेशः कथं न तैव ततिन वान्यं॥ अत्रादेशविषयत्वात् नाना
 एकक्रियाविशिष्टेन कथितस्य पुनः क्रियांतरविशिष्टत्वे कथं नमचादेशः॥ इह तु नक्तं नीरुरित्यनेन नीरुत्व

तज्जो-विशिष्टतयानिदिष्टे माधवस्वरूपेण पुनः क्रियावैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते ॥ ततः क्रियांतरविशिष्टत्वात्तान्नेहोच्चादेशः
 तानेव नावानाह ॥ अथ रमाकाशं मे वै मेदुरं सां दं स्निग्धं वन्नितं ॥ अपरंचतमालदुमैः वननुवः त्रपामाः वन्नितं ॥
 नक्तं रात्रिकालः ॥ एवं देशकालवक्त्रजक्षणदिनावाः सूचिताः ॥ तथा च तद्वाचानां न्यायत्वेन शृंगाररसता
 दात्म्याच्छृंगाररसपत्वं धनितं ॥ उक्तं च ॥ त्रपामो न वति शृंगार इति ॥ किंच वननुवः त्रपामा इति ॥ नायिकास
 हचर्यं ॥ तमालदुमैर्मे वै श्वनायकस्येति ॥ तथा चोक्तं ॥ प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलिनिः सख्युर्ध्वक्षत्सवपु
 षां बुद्ध्यातपन्न इति ॥ विमुक्तं न वति ॥ अत्र काव्यशृंगारप्राधान्यात्तस्यैवास्त्रयोपुद्गीपनविनावाः ॥ राधाद्या
 श्यालं वनविनावाः ॥ नीरुरित्यनुवावः ॥ हृषीकेशां कौतुबक्रीडापलनादयो व्यभिचारिणः उक्तं न वति
 ॥ एवं कारणकार्यसदकारि निरिति स्थापितं ॥ सकलरसरासप्रपंचः संयोगाख्यः निजाष्यसिध्याल
 क्षणी विप्रलंताख्यशृंगारः सांगोपांगः समुन्मीलितो न वति ॥ तदुक्तं ॥ कारणान्यथाकार्यसदकारिणि
 यानि च ॥ रत्यादेस्त्यापिनो लोकेतानि चेन्नाद्यकाव्ययोः विनावा नुतावात्सावक्तव्यं ते व्यभिचारिणः ॥ व्यक्तः
 सतैर्विनावाधैः स्थायी नावीरसस्मृतः ॥ तथा जालिजरतेन ॥ विनावा नुताव्यभिचारिसंयोगादसनिष्यन्निरि
 ति ॥ एवमेव कविनारसमुखेस्तिरुक्ते तदाश्रयमबुद्धाकैश्चिन्नायकस्य निश्चितं तादिकायाः प्रौढत्वं
 गारविनावानां नयानकहेतुत्वं पिदुश्च निदेश इति पिदुश्च इति त्वं आहृतं ॥ तदा कविनिर्दिष्टतत्परसमाप्त्य
 थात्वमुपपद्यते ॥ तेन पूर्वव्यारम्भनमेव समीचीनं ॥ अथ वा ॥ निदेशो नाषणादेशसामीप्यार्थे वन्नितं ॥ इति

नंदनिदेशतः नंदसमीपां नंदनिदेशतः वजावा ॥ अथ वा ॥ उन्नयोः संगमो जातस्तदेवाकाशकारी श्रीवृंदावनोत्त
 रदेशविशेषस्तस्मात्क्षवतुष्टयेऽपि कृत्वा क्लेशवृत्तिलयोरित्यर्थः ॥ तत्र काव्येण सांख्यसंवेधयति ॥ हे
 राध इति ॥ इमं मदनक्षरणं जनं ॥ अयं मदनक्षरणो जनो नीरुस्तवपांश्च त्रुमसमर्थ इति ॥ अत्रा नु क्लेशो नाय
 कः स्वाधीनपतिकानायिका ॥ तयोर्लक्षणं वक्ष्यते ॥ अथ वा ॥ निजाष्यलक्षणो विप्रलंता ॥ अपराधसंज्ञो
 गश्च शृंगारः ॥ अथ वा श्री राधां नंदयतीति दर्शयतीति नंदः श्री कृष्णः नंदश्चासौ निदेशश्च नंदनिदेशः तस्मा
 त् ॥ १ ॥ कविरिदानीं सकलरसतजनमनोहरिहरिचरितानुवर्णनेन समुचितेष्टदेवतानावितांतः कारणः

वाग्देवताचरितचित्रितचित्रसम्प्रापमावतावरणचारणचक्रवर्त्ति ॥ श्रीवासु
 देवरतिकेलिकथासमेतमेतं करोति जयदेवकविः प्रबंधं ॥ ॥ २ ॥ ॥

शृंगारेन प्रबंधं कर्तुं प्रतिजानीति ॥ वाग्देवतेत्यादि ॥ जयदेवकविः जयः श्री कृष्णसंयुतयति महाताप
 वतांतद्दस्योपासने प्रवर्त्तकत्वेन प्रकाशयत्यसौ जयदेवस्तेन प्रकाशमानो वा ॥ अतएव कविः ॥ अथ वा ॥
 जयश्चासौ देवश्च जयदेवो न्नावान् स्वयमेवास्मिन् ग्रंथे जयदेवव्यदेशेन कविरित्यर्थः ॥ जयेन श्री राधिकावि
 जयेन दिव्यतीति जयदेवः सवासो कविश्चेति वा ॥ एवं गीतगोविंदाख्यं प्रबंधं प्रकर्षणवध्यते ॥ स्मिन् श्री नृ
 णां हृदयमिति प्रबंधं करोति ॥ तत्र हेतुगर्भं विनिनष्टि ॥ कीदृशं ॥ श्री वरांगनां राधा ॥ अथ वा ॥ श्री असे
 वायां ॥ किंच चातिथिनादी वैऽसंप्रसारणं च ॥ अथ त एतां कृत्वा रासायमीति श्रीः ॥ श्रीयतश्चनेनेति वासा

गी० टी० श्रीः राधेव॥ वसुधुदीव्यतीतिवसुदेवो नंदः उक्तं च॥ द्रोणो वसुनां प्रवरो इत्यादि॥ वसुनिर्दीव्यतीतिवा॥ तस्या
 पत्न्या वसुदेवः कृष्णः अनेन धनाद्वा इति नायकगुणः कथितः॥ अथवा॥ वसुनिर्वासे वसत्यस्मिन् रंदावने श्री
 राधागुणोवा इति वासुः॥ अथवा॥ धातुनामनेकार्थत्वात्॥ वासयति सर्वमिदं स्वविलासपरिमलेनेति वा
 सुः॥ ऊर्णादिक उणप्रत्ययः॥ स्वसौंदर्यादिगुणैर्दीव्यतीति देवः॥ श्रोतयति सर्वमिदं मिति वा॥ स्वविलासेनपि
 यजनानुमदयतीति वा॥ तैर्हर्षवानिति वा देवः॥ दिवक्रीडाविति गीष्वाव्यवहारकृतिस्फुटिमोदमदस्वप्रकांति
 गतिश्चिती॥ विलासवानुगुणवानुसर्वातिशयिष्णुगारवानुमोदमांश्चेत्यर्थः॥ वाक्कश्चासौ देवश्च वासुदेवः॥ त
 योः श्रीवासुदेवयोः रतिकेलिकथया सुरतक्रीडानुवर्णनेन समेतं युक्तं॥ रतिरनुगमनेन केलिषु यन्नागर
 योः संवादस्तत्सहितमिति वा॥ ननु तयो रजुता नुरागीणोः श्रियादिनिर्दुर्विति वा जायताने कथमधिकारस्त
 त्वाह॥ किलक्षणः कविः॥ वाक्चासौ देवता चेति॥ वाचां देवतेति वा॥ वाग्देवता परासरस्वती तस्याश्चरितेन
 प्रसादमाधुर्यादिगुणसंयन्त्रलोकोत्तरकाव्यरचनाविशेषनूपेण चित्रितं चित्ररूपं सप्रयस्यतादृशं॥ अ
 त्रविचित्रनगवकुणवर्णनेन विवित्रकविता रूपमहाधननिधानत्वेन समस्तनक्रजनविश्रामसुखाश्रयत्वे
 न च विचित्रमृदुसौम्यं॥ अथवा॥ यतो वाचो निवर्तते इति श्रुतेः॥ तदगोचरत्वादयमर्थः॥ वाक्वर्णनीय न
 गवकुणरूपावाणी सेवपरमपुरुषार्थत्वेनेष्टदेवता तस्याश्चरितेनाविनविनेन नित्यानंदरूपत्वानविचित्रं
 आश्चर्ययुक्तं कृतं चित्रमेव समग्रहं यस्यादृशं॥ वाक्परासरस्वती तस्याः देवता स वेत्ति मत्वेन स वेपि स्य
 तया श्रीराधाप्रियस्तच्चरितेन विलासेन चित्रितमालेख्य युक्तं कृतं चित्रं समचयस्येति वा॥ अथ परमविग्रहं

विविधालेख्यैर्मंडितं नवतीति धुनितं॥ तथा चास्य मृदुमपि नगवता साक्षादाविनविनेन परमगोप्यमपि स्वहस्त
 लिखनेन च मंडितमिति नागवतैः प्रसिद्धं॥ ननु कथं तादृशं प्रसादनाजनत्वमस्येत्यत आह॥ पुनः क्रीदशः
 पञ्चकरेयस्याः सापमावतीति शरादीनामिति दीर्घः॥ सर्वसौभाग्यलक्षणा चित्रा श्रीराधापमा नगवद्वशीकर
 णकांतिविद्यतेयस्याः सापमावतीति वा॥ तस्यश्चरणयोश्चरणौ नपरिवर्प्याचक्रवर्त्तिसिर्वाधिकः॥ तेन ता
 दृशप्रसादपात्रत्वमित्यर्थः॥ अथवा॥ चरणयोर्विषयनूतयोरेव चारणचक्रवर्त्तविर्त्तकश्चेष्टः॥ नृत्यादिना
 सदा तत्सदा शधनपरः॥ अथवा॥ पमावती तस्य जीला तस्याश्चरणयोर्बच्चरणं नर्तनं तेन चक्रवर्त्तितुं शी
 लमस्यासौ तादृशः॥ एतेन तद्वाचिकं कवेः सूचितं॥ यथाह॥ तद्योगयुक्ता हि गणयंति न लौकिकमिति
 ॥ लौकिकश्चायमर्थः॥ चरणयोश्चरति परिवर्ततीति चरणचारणः॥ पमावत्येव चरणचारणचरणसेवि
 कायस्य स चासौ चक्रवर्त्तमुखश्च स इति॥ तस्य शृणारित्वं कथितं तेन च सरसकाव्यकरणेधिकारः॥ उ
 क्तं च॥ शृणोतीति कविः काव्यजातरसमयं जगत्॥ एवंचेदशृणोतीति सर्वविरसतां जनेदिति॥ आलोख्याश्च
 यथोच्चित्रमित्यमरः॥ वारणास्तुकुशीलवा इत्यपि॥ कविः काव्यशृणविति विश्वः॥ २॥ यदीत्यादि॥ हे स
 जनगण यदि हरिस्मरणे कृष्णानुचिंतने मनः अविजनुवनयुवतिस्त्रिवारेऽन्यविग्रहव्यावृत्त्या श्रीम
 त्कमनीयकिं शोभनं तदिहामुत्रोपाधिने रात्रौ मे वा मुष्णिन मनः कल्पनमेतदेव नैकम्यमिति तापिन्यां॥ तत्रा
 पिसरसरसः शृंगारस्तत्सहितं॥ यदि च विलासकला मुविलासः स्त्रीणां नगवस्येव सीतां राधादीनां ह्यवि

शेषस्तत्संबंधिनीषुकलासुक्रोडासुकुतूहलं कौतुकं॥ तात्कालिकीविशेषस्तविलासोऽगक्रियादिधिति॥ तदु
क्तं॥ स्वलतिचक्रलयादनासेविलोकितामत्यतः स्तिरमपितरांतो जं प्रयातिविधुनने॥ स्मितमपिमुधाव्यर्थः॥
क्रोधेरथैवचमत्कृतिरहितसविधंयास्यास्तत्राविलासरसोप्ययमिति॥ एतेननगवत्यरिजनेषुनक्तिरुच
ते॥ कलास्यात्रैकलायांकलास्यान्कीउनादिधितिविश्वः तदाजयदेवकवेः सरस्वतीवाणीशृण्वाकर्णये
त्यर्थः अथवा॥ देहाः ददतीति॥ दानेनपुण्यातिशयवतः शृणुतश्चत्पादरेणावधारयतः॥ कलासुच
तुःषष्टिचपासु॥ चतुःषष्टिचै॥ हसितंगीतंपरितंगणितंनृत्यंतथा॥ वीणावेणुवदितंतालः पुस्तकता

यदिहरिस्मरणेसरसंमनोयदिविलासकलासुकुतूहलं॥ मधुरकोमलकांतपदावलीशृणुतश्चत्पादरेणावधारयतः सर
स्वती॥ ३॥

नमायुषोवेदः॥ १॥ धनुर्वेदश्चक्रिक्षाचराजशिक्षाचरत्नयोः॥ शिक्षाकल्योवाकरणंछंदोऽप्योतिनिर्ह
क्रिकं॥ २॥ परनाथापुराणंचस्मृतिस्मायणंतथा॥ महानारतमाक्षोत्वांतराजलक्षणवेदनं॥ ३॥ नियुक्त्यु
द्योतराणंचतंत्रप्रहेलिकासप्यश्रीविषसंगेक्षोन्मिदधीष्टसाधनं॥ ४॥ शकुनेंगीतयोज्ञानंतथाइयाप
कषणं॥ चिंतानिवर्तनंपुष्टिवर्तनंपिंडकर्षणं॥ ५॥ देशनाथापरितानंशुभांगीकरणंतथा॥ विद्वेषणोज्ञा
टनंचैवमणिवस्त्रादिमंडनं॥ ६॥ बिकल्योच्चारकरणंविचित्रकरमर्दनं॥ निखितंचित्रकविताराजनीति
स्तथापरा॥ ७॥ सनाथादित्यवक्तृत्वंदुर्गसेनारिवीक्षणं॥ अंगसंवाहनंचारुदर्शनंचोरलक्षणं॥ ८॥

प्रसादनंतुरुहस्यस्त्राचित्रहरणंतथेति॥ कीदृशीजयदेवसरस्वती॥ मधुरकोमलकांतपदावली॥ शृंगार
रसप्राचुर्यमिधुरा॥ ऊरीतिबोधत्वात्कोमलासुकुमारा॥ गेयत्वात्कांताकमनीयामधुराचामौकोमला
चामौकांताचपरंपरायस्यास्माद्रीमित्यर्थः॥ तत्रमधुरयथा॥ मधुरंसवदासीवस्तन्यपिरसमिति॥ येनमा
द्यंतिधीमंतेमधुनेवमधुव्रताइतिदंडा॥ सुप्रयोजोमहच्छैर्युक्तमष्टसंधिनि॥ सुकुमारार्थसंयुक्तंसुकुमा
रंप्रवक्षते॥ इतिजीलारविंदे॥ २॥ यन्मनःश्रोत्रविशोदंपद्मादुत्तमकंनवेत्॥ शब्दबंधानुयोजनंतत्कांतमि
तिकीर्तितं॥ ३॥ तथाचमधुरत्वंद्विविधं॥ शब्दाश्रितमथाश्रितंच॥ तत्रशब्दमधुरत्वंपृथक्पदत्वं॥ अर्थम
धुरत्वंचोक्तिवैचित्र्यं॥ कोमलत्वमपिद्विविधं॥ बंधस्यापरुषत्वंशब्दस्यकोमलं॥ अर्थकोमलत्वंचपरुषे
ऽप्यर्थःपरुषत्वं॥ तद्वथा॥ मृतेयज्ञाः शेषइति॥ एवंकांतत्वमपिवंधविशेषादिनामनःश्रोत्रप्रीतिप्र
दत्वं॥ शब्दाश्रितंचथाश्रितंचदीप्तरसवत्वंच॥ शृंगारादौरसेवाश्रित्युत्तरेणोद्वेगसदृशमरः॥ एतिः
पद्यैर्विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणोद्वितीः॥ रदः केलयोजयंतिद्विविधयोद्वितीः॥ उक्तगुणव
तोःश्रीराधामौदनयोः कलक्षणानक्तिः प्रयोजनं॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकतावलक्षणः संबंधः॥ उक्तल
क्षणगतदसनांवितांतः करणीधिकारी॥ एवंचत्वारोनिनूपिताः॥ ३॥ इदानींग्रंथनिर्देशित्वायप्रामा
ण्यापादनायचकेनचिन्महानागवतेनमहाकविमजायावर्णिनंपद्यसंश्रुते॥ वाचइति॥ उमापति

गीत० टी०
१

नामानक्षरणासेनामात्पोवाचः पञ्चवयतिविस्तारयति॥ गद्यादिप्रबंधेचतुर॥ अंगपाथश्रुत्यंशार्थश्रुत्यंवा
सकवित्वमिति धनितं॥ शरणाः शरणांनामाकविः दुर्हस्यविषमार्थकावस्यशीप्ररचनेस्त्राद्यः कृत्यः॥ दुर्वि
चारपदार्थानात्मशास्यः॥ गृहार्थत्वाद्विषयुक्तं प्रमादोद्दिगुणरहितं तस्यापिका मंचेति॥ तथाच॥ शृंगा
ररसएवोत्तरः श्रेष्ठोयत्रशृंगारेणउत्तरंप्रधानंवायत्प्रमेयंतस्यरचनेकवितायांयथनेराचार्यगोवर्द्धन
स्यर्द्धगोवर्द्धनाचार्येणसहस्यर्द्धवान्कोपिनविश्रुतोन्वातः॥ रसोत्तरप्रवेष्टोन्माधुर्यादिगुणसंपन्नपद
वाचः पञ्चवयत्युमापतिधरः संद नश्चुद्धिं गिरांजानातेजयदेवएव॥ शरेणश्चाद्योदुर्हदुते॥ शृंगारो
त्तरसत्यमेयरचनेराचार्यगोवर्द्धनस्यर्द्धकोपिनविश्रुतः श्रुतिधरोक्षोयीकविश्चापतिः॥ ॥
रनायांमोष्यसक्तएवेतितावः॥ इतरंविधाध्यायनादिनानुसक्तवितायामाचार्यत्वमिति सोपहासमु
क्ताचार्येति॥ क्षोयीकविश्चापतिः॥ क्षोयीनामाकविराजः श्रुतिधरः श्रुतिः श्रवणंतन्मात्रादेवयथा
दियाही॥ तदुतस्यकवितायांकोशालमितितावः॥ अथवा॥ उमापतिधरः उमापतिपावतीपतिश्रीम
हादेवंधरतिध्यानतयाहृदिविचरनीतिमापतिधरः शिवतत्त्वोपितरूपयाप्राप्तविद्योपिकेवलंवाचः
पञ्चवयतिपुष्पफलादिरहितांवाणीवाचिलासंबद्धपदादिशब्दपरंपरांविस्तारयति॥ शब्दब्रह्मणोवृ

हस्यशब्दपरंपराणिपत्राणि॥ अथपरंपराणिपुष्पाणिनक्रिपरंपराणिफलानि एवंपुष्पफलरहितांके
वलपञ्चवपरंपरामित्यर्थः॥ शरणाः अंधपरंपरयान्बद्धिमुखानांकेवलंपांडित्यमात्रेणशरणांगंतुयो
ग्यः ननुनगवत्प्रापकस्मादशोपिदुर्हदुतेगृहशब्दार्थमात्रेस्त्राद्यः वहिमुखैः स्तुत्यः ननुनगवत्प्रापकौ
रित्यर्थः॥ आचार्यगोवर्द्धनकर्मविद्यायाः उपदिष्टत्वेनस्वयमाचरणेनचआचार्यत्वं॥ तेनैवकेवलंविश्रु
तः विख्यातः कर्मजिडेभुमतः तेषुकोपिकश्चिदपिस्पष्टनिर्तेरेवस्पष्टीमुक्तोननवति॥ तेषामेवमात्यः॥ न
नुतगवद्भक्तानामित्यर्थः॥ अथवा॥ आचार्यगोवर्द्धनस्त्वर्द्धआचार्यगोवर्द्धनस्यर्द्धकिर्मजउत्वातु
स्पष्टीवान्नगवद्भजनयुक्तेषुनागवतेषुअस्यावान्दोषारोपकइत्यर्थः॥ श्रुतिधरः श्रवणेनश्रवण
मात्रेणसर्वविचरतिश्रुतिधरः सोपिराक्षरमणारसेनविश्रुतः नविख्यातः॥ तच्छ्रवणेशगवातित्यर्थः॥
यद्वा॥ श्रुतिधरः वेदधरोपितद्वसानजितः॥ क्षोयीनामाकविः वास्यामंतरएवदेवस्यादिप्रक्षालनपरो
पिबुद्धाशुद्धविचारपरोपितइमेअतिपुणएव॥ कविश्चापतिः कविषुद्धापतिः कविराजसत्त्वामाक
श्चित्कविः सोपिअत्रप्रनवधानएवअतः एतेषुयेगुणाउक्तातेमदासार्थकाएवतदुगुणार्थइतिता
वः॥ शृंगारोत्तरसत्यमेयरचनेः श्रीरक्षामोहनयोः शृंगारलीलाएवसत्समीचीनः प्रमेयः सिद्धांतवाक्यः
तस्यरचनेः सिद्धांतवाक्यचरितैः गिरां संद नश्चुद्धिं वचसांयथनपावित्र्यंसर्वशुद्धिकरांरक्षामोहनयोः प्रे

गीतगो०री मप्ररांयथनपरंपरांजयदेवजयतिसर्वेभ्यः उक्ता उक्ता कविभ्यः सर्वे किं वेणवर्त्तते ॥ अतः दीयतिसर्वेपिरिविरे
जते इति जयदेवः परमकविमएवजानीते ॥ श्रीराधारमणयोः पूर्वकिरसविलासयुक्तां चनादिमंसिवांली
लो जानाति एव नान्य इति ॥ एवकारेणैव उक्ता उक्तानि राकृता ॥ इत्यर्थः ॥ तदेव दर्शयति ॥ कोपीति ॥ कोपि
तेषु उक्ता उक्तेषु मध्ये कोपि कश्चिदपि न विभक्तः श्रीराधा किं नो रयोर्विलासैषु न विल्यातः न प्रसिद्ध इत्य
र्थः ॥ उमापतिधरो एकः शरणनामादितीयः ॥ अन्वार्थगोवर्द्धनस्तृतीयः ॥ श्रुतिधरश्चतुर्थः ॥ क्षेपीपंच
मः ॥ कविश्मापतिः कविराजनामाषष्ठः ॥ तैतेषु षट्पंडितास्तत्कालीना जयदेवसमकाला अपि जयदेव उ
ल्यानागवतानसंति ॥ जयदेव महातागवनपरमरमिकनक्तः एते स्वस्वकार्योपाधिनिस्तत्र नामनिर्विख्या
ताः ॥ उमापतिधरः श्रीव्यः शरणः लोकप्रतारकतया शरणप्रद इति कोटिल्यागमादिपरः ॥ गोवर्द्धन
नामा कर्मदिविद्याचारवान् श्रुतिधरः असंख्यस्त्रीतावेदमात्रज्ञातावानवेराध्यरहस्यविचारकोवा ॥
क्षेपी वां ह्याचारवान् दानिकः ॥ कविश्मापतिः ॥ लौकिकविपरत्वात्कविराजैति प्रसिद्धः नगवत्पराय
णस्क एक एव जयदेव नान्ये एते इति वाक्यार्थः ॥ अथवा ॥ एतेषु षट्पंडितैर्वेत्तारीपि अतएव षडैव उक्ताः
षट्पंडितैर्मोनिना एव येनागवता एव ते नकिरसवेत्तारः ॥ नान्येषु षट्पंडितैः परा अपीति जयदेवोप
लक्षणीकृत्य उक्ता इति तावः ॥ इतिराजो लक्षणस्य प्रसिद्धिः ॥ षट्पंडितास्तस्य स्नापतिपदेनाहंका

रित्वं जायं चेति धनितं ॥ गिरां वचसां संदर्शयिष्ये गुणालंकारसंपन्नप्रथमविशेषं जयदेव एव जानीते नान्य ॥ तथा
च गिरां संदर्शयिष्ये जयदेव एव जानीते नगवदुल्लवणानि करत्वात् ॥ तदुक्तं श्रीनागवते ॥ तय दचश्चित्रपदं
हरेर्यज्ञो जगत्प्रवृत्तिं प्रगृणीत कर्हिचित् ॥ तदायसंतीर्थमुशंति मानसान यत्र हंसा निरसं सुशिकूटयाः ॥
॥ तद्विष्णुसंगे जितता वविल्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवदवत्यपि ॥ नामान्यतंतस्य यशो किं तानिय तस्य एव ति
गायंति गृहंति साधवः ॥ ॥ ॥ इति विनिष्ठशब्दार्थवत्तयाचमहाकाव्यतंद्रिति ॥ वैशिष्ट्यं विषयनिर्दी
षवत्वे गुणवत्ता लंकारयोगित्वे सति रसवत्त्वे ॥ तदुक्तं ॥ निर्देष्टुं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं ॥ रसादि
ने विभुर्वनकीर्तिं न किंच विंदति ॥ पध्वः किं लये पिंगे विटपे विस्तरं च इति विश्वः ॥ लघुक्षिप्रमरंदु
तमित्यमरः ॥ उत्तरं प्रतिवाको स्याद् ध्वं दिव्येति मेऽन्यवदिति च ॥ ॥ ॥ तनुष्वमुक्तं राधामाधवयोः रदः
केलयः जयंति ॥ तेन पारकीयत्वेन अस्वर्ग्यमयशसंच फल्युक्तं नयावहं ॥ जुगुप्सितं च स वृत्तिद्वीपं
न्यंकलस्त्रिय इति नयादिनादाक्रांतत्वाच्चुत्तत्वाच्चकथं रसनिष्पत्तिः कथं वा जयंतीत्युक्तं तदेव निरतिश
यात्तदुत्तनाक्रिमत्वनिर्पणेन सर्वनिधामकतया तदुत्तैश्च यैरनियम्य गोपकिं शोराखिलविनय र
सास्वादलीलामयमृत्तिरेवजारगुणैर्नायिकश्रेष्ठत्वापादनेन सर्वविघ्ननिवृत्तयेन मस्त्रियामंगलम
यावरन्निर्त्यानंदरूपतां चापादयन् उक्तं शेषं परिहरति ॥ प्रलयेति ॥ उक्तं चास्मिन्नेवायं शास्त्रेण ॥ सु
केनापि गोपीनां तस्य तानां च सर्वेषामपि देहिनां ॥ योतश्चरति सोधक्षः क्रीडनेने ह देहना क ॥ अनुग्रहम

गी. गो. टी.
९

नक्रानां मानुष्यदेहमाश्रितः॥ जगतोतादशीः क्रीडायाः कृत्वा तत्परो न वेदिति॥ तामांसाहात्म्यमपि न गवते
वोक्तं तत्रैव॥ एवं मेदयेति लोकवेदस्वानां हिमप्यतुल्ययेवताः॥ यथापरोक्षं न ज्ञातिरीहितमसूचितुं
माह्वितमिष्यप्रिया॥ न पारयेहंतिरवद्यसंयुतां स्वसाधु कृतं विबुधा युषा पिवः॥ यामानन नृदुर्जि
ह्वरवला संवृष्टा तदः प्रतिया तु साधुनेति॥ एतदुक्तं नवति॥ नायकोयं पुरुषो नमस्लात्कनित्यप्रियाः
मेमरसैकमूर्त्तयः॥ अतो निःसीमरसास्पदत्वं सवेत्तिष्ठत्वमपि सुसिद्धमिति सिद्धांतः॥ अस्वर्गमित्यत्र
यदुक्तं नगवता तनुपाकृतविषयं रसनिष्पत्यैव को न्यात इव परीक्षार्थमेवेति गीतस्यास्य मालवरागो
नृपकताजः॥ तयोर्लक्षणां॥ नितं विनाचुवितवक्रपमशुककृतिः कुंडलवानुप्रमत्तः॥ संगीतशाला
प्रविशन् प्रदोषे मालाधरो मालवरागराज इति॥ नृपके स्यादुतं लघुरिति॥ प्रलयपयोधिजल इति
गीताथस्तु॥ हे केशव जय॥ को न सा ईशश्च रुद्रस्तौ वरायतीति केशवस्मादृश॥ न कसुखकारितया सर्वो
कर्षणवत्त्व॥ ननु मद्रकसुखसंपादने कृतः सामर्थ्यमित्यत आह॥ जगदीशेति॥ जगतो च नुर्दृशो नुवनाना
मीशानियंतः तथा च नुर्दृशो नुवननाथस्य ते तत्र कथं न सामर्थ्यमिति नावः॥ तत्र हेतुं तं रम्यं ह॥ हे हरे हरति
नक्रानां केशमिति हरिः॥ तदेव च कृत्य करणेन पितृककार्यपरत्वं न गवते दर्शयति॥ धतमी नशरीरेत्यादि
ना॥ कीदृश धतमी नशरीर॥ धतं परिगृहीतं से छया विहृतं मीनस्य मत्स्यस्य शरीरं येन तादृश॥ एतच्च ध्रुव
पदं प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात्॥ तदुक्तं॥ उद्धाहः प्रथमो नागः स्तनी मेलापकः स्मृतः॥ ध्रुवपदत्वाच्च ध्रुवः प

आराजोगच्छांतिमो मतः इति॥ चतुर्निरवयवैः प्रवंशो नवति॥ यद्यपि क्वचित्॥ धतमी नशरीर इति॥ क्वचित् धत
कल्पनूपेत्यादि निर्वृत्तिमेव पदमस्ति तथापि जयजगदीश हरे इत्यस्म प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात्॥ ध्रुवपदं॥ न
नु किमिति लीलादिशरीरं मया परिगृहीतमिति मितमित्यत आह॥ तं प्रलययोधिजले प्रलयकालीनाः परस्परं
मिलिता ये योधयः समुद्रास्तेषां जले वेदंति मज्जंतं मीनशरीरमुपादाय धतवानसि॥ कथं यथा स्यात्॥ वि
हितं वहि चरित्रं यथा स्यात्॥ विहितं कृतं वहि चरित्रं यथा स्यात्॥ पुनः कथं यथा स्यात्॥ अत्र

प्रलयपयोधिजले धतवानसि वेदं॥ विहितवहि चरित्रमवेदं॥ केशव धतमी नशरीरजयजगदीश हरे॥
प्रथमं मीनबंधमाह॥ हे धतमी नशरीर॥ धतमी नबंधनत्वरूपं॥ प्रसार्य हस्तचरणौ पुमान् यत्रांगनायते॥ ना
यिकामुपरीस्थाप्य मीनबंधः प्रकीर्तितः॥ प्रकर्षेण मनसः जयस्तदा कारता यत्र मुरते स प्रलयः॥ स यथा॥ सु
रते च समाधौ च मनो यत्र न लीयते॥ किं तेन सुरतेनार्थः किं तेन च समाधिर्नेति॥ तत्राऽनेदं मज्जति न पयो
धौ जलं तस्मिन्॥ वेदं वा त्माय न श्नात् प्रतिपाद्य मीनबंधादि कुत्रालत्वं विद्यते तायते रतिकोषोक्तं केशस्य शी
दिलालोवाच वेदं यथा स्यान्नया धतवानसि त्वं॥ पोषितवानसीत्यर्थः कीदृशं॥ वंदं विहितं कृतं वहि चरित्रं यथा स्यात्
स्य चरित्रं के लिये लधिपारप्रापक रूपं येन॥ एतेन नायक चूडामणि चं सूचितं॥ १॥ ॥ ॥ ॥

गी. गो. टी. अविदं॥ विदरहितं यथा स्यात् तत्तथा॥ परमानंदनिधानत्वात्॥ अथवा॥ वेदं तानंधतवानस्मि॥ सत्यहतापितवा
 नसीत्यर्थः॥ अतो जकातुरगोणागणितविदत्वादविदमित्युक्तं॥ अनयोधिपदेनेव जलवत्त्वे प्राप्ते पुनर्जलपरो
 १० पादानमंतर्दीपादि रहितत्वेन विष्णुमखलानां वंस्त्वमितुं॥ तथा च निरालंबे पि पयोधौ वेदं धतवानस्मि॥ वे
 दधारणार्थमेव ते शरीरपरिग्रह इति नक्तकार्यपरं तदर्थितं॥ एधुरेमाह यो मत्स्यो मीनो वै सारिणोऽज इत्यम
 रः॥ १॥ क्षितिरित्यादि हे केशव धतक छप रूप धतं क छप स्पृपं येन तादृश जय॥ कूर्मवितारे पि हेतुमाह॥ तव
 एहे क्षिति तिष्ठति॥ तिष्ठतीति वत्तमानकालनिर्देशो ताधुनापि तिष्ठतीति प्रसिद्धमेवेति नावः॥ तनुपंचाशत्को
 ॥ क्षितिरतिविपुलतरेतवतिष्ठतिष्ठे॥ धरणि धरणा किणचक्रगरिष्ठे॥ केशव धतक छप रूप जय जगदीश्वर
 २॥ १॥
 रियो जनविस्मयामम एहे कथं स्थिते त्वत्तथा॥ अतिविपुलतर इति॥ अतिशयेन एधि वीक्ष्य पेक्षयाप्य
 धिकविस्तीर्णी॥ पुनः कीदृशो॥ धरणि धरणा किणचक्रगरिष्ठे॥ धरणाः एधि व्याधारणेन यत्किणचक्रं चक्रा
 कृतिरुधिरमंडलेन गरिष्ठे॥ गौरवमुक्ते॥ तद्धोणितयं पिदृपंचक्रं यस्मिन् तादृश इति वा॥ कूर्मे किमरक
 छपावित्यमरः॥ वणचिह्नयुगा किणो इति शरावली॥ तथा च नक्तकृत्ये एधि व्याधारण कर्मणा जगवतो
 नारवहनमप्युक्तमिति भावः॥ २॥ यद्वा॥ क छप स्पृचरित्र दयमाह॥ एकं एधि वीधारणं॥ अपरं मंड्रावलधा
 रणं॥ एधि वीधारणं हर्वपदेनैवोक्तं॥ उन्नरार्द्धपदेन धारणमेव दर्शयति॥ इयदयवक्ति॥ चरितदयेन वाट

क छप बंधमाह॥ धतक छप रूप स्वीकृतक छप बंधः तत्त्वकृतां॥ हस्तोपादौ चर्मकोचकां॥ तामुपरिवध्वजः॥ स्थापये
 त्पुरतेयव क छपः सप्रकीर्तितः॥ तव एष्टवितागे क्षितिहेतव नति कृतं नृमिस्तिष्ठति वत्तत इत्यत्रयः॥ कीदृशो एहे॥
 अतिशये विपुलयति विज्ञेयतामहत्वं रसस्य प्राप्तेति तथा॥ अनेन नायकस्य श्रोतो हहनत्वं सूचितं॥ कीदृशो॥ धर
 णि धरणा किणचक्रगरिष्ठे॥ पूर्वोक्तबंधधारणेन किणचक्रं कुमादिविह्वलं चक्रं चक्राकृतिकं कं तां नगरिष्ठे प्रा
 प्तगौरवेः नर्तित्यर्थः॥ अन्यद्विरत्नमचिह्नमत्रा मेवानर्हमिदं पुनस्तत्परीररत्नं प्रियानखविह्वितमपि च
 मूल्यमिति॥ श्रीराधोक्तिरवमवर्त्तते या॥ तद्यथा॥ सर्वस्यापिरत्नस्य त्रणेर्द्धः परिहीयते॥ दयिता धरत्वं तु वलि
 तं यात्यनर्त्तनामिति॥ तिष्ठतीति फलवर्षं तकार्यतिवाहकतया स्थिरता लक्षणो नायकगुण उक्तः॥ २॥ ब ॥
 धीधारणं तु कल्पपर्यंतं॥ एकेनैव अस्ते॥ अपरेण मंड्राधारणं कृतमिव दयं एकीकृत्योक्तमित्याह॥ धरणि
 धरणस्य मंड्रादेव विवर्त्तनाश्रितं तत्किणचक्रं लोचनावत्तस्मिन् नगरिष्ठे कं विनेष्टेष्टेष्टिनागे॥ देवदेवैरमुता
 र्थकारसमुद्रमथनसमये मंड्रसमुद्रं बुद्धितस्तदाखेदं प्राप्ताः स्वनक्ता देवास्तान् कृपयन्नेव क छपः सन् अवि
 र्त्तय मंड्रावलो धत इति॥ नक्तार्थमेव इदं साधारणं प्रयोजनं दर्शितं॥ एधि वीधारणं तु सर्वसाधारणमेव
 तेनैव तु नायकस्य सर्वनायिका नारी हहनं विपरीतरतादिषु चोक्तमिति नावः॥ २॥ वसतीत्यादि॥ हे केश
 व धतक छप रूप धतं क छप स्पृपं येन तादृश जय॥ वाराहवतारपरिग्रहप्रयोजनमाह॥ तव दर्शनशिवरेदं
 तायै लया संस्थिता धरणी लोकधारक अपि एष्टावसति॥ ऊन्नरकेशव॥ शक्तिविंदेति मया लीना कलंकक

गी० गो० टी० बुजापेक्षया तिस्रस्तत्त्वधनितं॥ नक्रदुहो विहिरण कश्चिपो विवासायात्र चमिंदवपुरा विकरणमिति तावः॥ य
 १२ मानिले चंद्राक विष्णुमिहां बुवाजिषु॥ शुकादिकपि ते केपुहरिणं कपिले त्रिविध्यमरः॥ मृगे प्रभुत्वे निरव
 रेचिके क्रीडां बुयं च के॥ विषाणोत्कर्षणं योश्चाग्नेशृगं स्यात्कर्षणं कश्चित्तिविश्वः॥ पुनर्नवः॥ कररुहो नख
 रो नखमस्त्रियामित्यमरः॥ त्वेते काले कुरुवा ल्ये विरले च पिवाद्यवदिति च॥ दिरेकः पुष्पलिङ्गवदपदं न
 मरालय इत्यमरः॥ ४॥ अलिङ्गनरुपां क्रीडा माह॥ छलयसीति॥ हेधतवामन रूप॥ वामयति नामयति अलिङ्ग
 छलयसीति॥ हेके शवधतवामन रूप धतं वामनस्य खर्वस्य नृपं येन तादृशतय॥ वामनावतारप्रयोजनमाह॥
 छलयसि विक्रमणे वजिमद्भुतवामन॥ पदनखनारंजितननपावन॥ के शवधतवामन रूपनयनगदीश
 अलिङ्गनरुपां क्रीडा माह॥ छलयसीति॥ हेधतवामन रूप॥ वामयति नामयति अलिङ्गनादिनिर्मो
 नादिना वायः सवामन॥ तत्संबोधनं॥ तेन मानेन तत्त्वविक्रमे सुरतविक्रमे सुरतवराक्रम इति च॥ वलिं त्रिवलिं
 छलयसि वंचयसि॥ विपरीतविधानेन तात्त्रात्रमयसीति सूचितं॥ हेअद्भुतवामन आश्चर्यवामन॥ पदनखेति
 संबोधनं॥ विपरीतसुरतेन तत्रयं पदनखं पदनखक्षतं तत्क्षालनाय यत्रारं तेन जनितं जनस्य नंदनं दनस्य पा
 वनं चित्रप्रसादकारिन्॥ एतेन नायिकोत्कर्षः पावनत्वं च नायकस्योक्तं॥ ननु नखदानं करनखेनैव जत्येतेन प
 दनखेनेति॥ सत्यमेतत्तु विपरीतरतौ नायिकापदनखकृतानि प्रायेण ज्ञातव्यं॥ ५॥ ॥ ४॥ ॥

हेअद्भुतवामन॥ आश्चर्यरूपवामनविक्रमणे पदाक्रमणनिमित्तनूपमुपादाय वलिंदैत्यराजं छलयसि॥ वंचय
 सि॥ नगवानुपेक्षो वामन रूपं धत्वा वलेः सकाशात्पदत्रयपरिमितान् नृमिंप्राप्य॥ पश्चाद्दृष्टुं प्रकटीकृत्य
 च बुद्धिमानुवतैरपि पदत्रयाहरणं वलिं गृहीत्वा त्रिलोको मिंद्रायादादिति॥ पुराणप्रसिद्धरुतत्वं सवत्सि
 नोनगवतो नक्रपरवशात्वेन छत्रनापितककार्यसाधनमिति वाद्भुतवामने सुकृतं॥ वस्तुतस्तत्तद्विशो नृत्वा
 क्षरपालो वलेरित्यद्भुतत्वं धनितं अन्यत्राद्भुतत्वं दर्शयति॥ पदनखसंबंधीयत्रीरंगं गाजलं तेन जनितं समु
 त्पादितं जनानां पावनं पावित्र्यं येन तादृशश्चापि प्रवर्धमानस्य नगवत्स्त्रिविक्रमस्य चरणं गुह्यनखाग्नेरा
 विदीर्णव्रिसोऽस्य प्रथमे पाथिवाचरणे तेनैव वत्सना तच्चरणं रविंदं प्रक्षालय देवागतं॥ यदि तीयावरण
 जलं ब्रह्मदत्तार्चनेनैकी नृत्तं क्रमेण मत्स्यलोकं प्राप्तिं गंगे तिलोका नपावयति इति पुराणप्रसिद्धेः॥ तथा
 च॥ नृत्वे किञ्चित्तेनातिदृढेन वामनेन ब्रह्मांडजलस्यावतयनादाश्चर्यस्त्रिवतः चरणनखस्य हजले
 नापि सेनालोकपावनत्वमित्यद्भुतमहिमयोगेनात्माश्चर्यमित्यपि धनितं॥ किंच॥ छलयसीति नृतेष्यया
 पिवलिसमायेव नृमानत्वात् वने मानप्रयोगपावन इति नायकगुणश्च कथितः॥ अलिं त्रिलोयपानीयनी
 रक्षीरां बुसंवरमित्यमरः॥ वलिश्चामरदंडे स्याज्जरपास्तयचमणि उदारवयवैदेत्येकरेण जीयहारयोः
 ॥ गृहं शरुविशेषं च गंधके च क्वचित्तमिति विश्वः॥ ५॥ सत्रियेति॥ हेके शवधतवमनुपतिरूपधतं न
 युपते॥ परशुरामस्य नृपं येन तादृशतय॥ तत्प्रयोजनमाह॥ क्षत्रियाणां यदुधिरं तन्मयेतद्विकारेयम

अतिदुःसहतापोपशमनीक्रिडाभाह॥ क्षत्रियेति॥ विवतिरसमिति नृगवोरसिकाः रसिकानां पतिः प्रभुः प्र
 शसो नृगुपतिरूपः प्रशंसार्थरूपेः॥ रसिकचूडामणि॥ जयजगदीशदिपेदे पूर्ववत्॥ क्षत्रियरुधिरसद
 शोपयसिजगत्स्नपयि॥ श्रीकालिंदीजलकीजायां कुंकुमकमिरितायां गच्छतातिजगत्त्राविकासं मूहं स्नप
 यसि स्नानं कारयसीत्युच्यते॥ कीदृशं जगत्त्रययुवति वृंदं॥ अपगतपापं स्नानमात्रेण नष्टं संसारकं लु
 षं॥ पुनः कीदृशं जगत्त्रययुवति वृंदं॥ शमितभवतापं॥ शमितः शांतिं प्रापितः नवस्य कामस्य विरहो त्यत्रो
 तापो येन॥ नवोत्रकामवावकः॥ जीमोतीमसेन इति वत्॥ हा॥ सुप्रसन्नात्मकां लीलामाह॥ विनरसीति॥
 रुद्रियरुधिरमये जगदपगतपापं॥ स्नपयसि ययसि शमितभवतापं॥ केशवधत नृगुपतिरूपजयजगदी
 शिकुरुक्षेत्राख्यतीर्थजले जगत्प्राणिजातं अपगतपापं नष्टकलुषं यथा स्यादेवं स्नपयसि शहरे॥ हा॥
 स्नानं कारयसि॥ यद्वधिरश्रुरमेणौ कविं श्रुतिवारा नृक्षत्रियानूहत्वा तदुधिरैः कुरुक्षेत्रे पंचक्रान्विधा
 यपि दृत्तपरां कृतं॥ तद्वधितमहावीर्यजातमिति पुराणप्रसिद्धेः॥ कीदृशं जगत्॥ शमितभवतापं॥ श
 मितो नाशितो नवस्य संसारस्य तापः संतापो यस्य तादृशं॥ प्राणिनो याप संवंधा देवसंताप सतीर्थस्नानेन तु
 सर्वपापनाशो संतापनाश इति भावः॥ जले मज्जातः संतप्तस्तपनाश उचित एवेति ध्वनितं॥ रुधिरैराग के
 धाक्रोरुधिरं कुमादृष्टेति विश्वः॥ नवः संसारसंतप्तिः॥ श्रेयः संकरजन्मसितिव॥ अनेनापि धर्मरूपा

पतद्विरोधिरुत्रकुलसंहरणनक्रकायंदिति॥ तथा च रुधिररूपे जले मज्जातां साधनकोरि संसाध्य सं
 सारध्वंसलक्षणयावनत्वापादनेनाद्भुतपावनत्वं वीर्यं च कथितमिति भावः॥ हा॥ विनरसीत्यादि॥ हे के
 शवधतरघुपतिरूप॥ नृतरघुपतेः श्रीरामचंद्रस्य रूपं येन तादृशजयः॥ श्रीरामावतारकृत्यमाह॥ रणे सं
 ग्रामे दिक्षु दशदिशा मुद्रिकादेनेव दशसंख्योपस्थितिर्नैतिवि॥ दशमुखस्य रावणस्य ये मौल्यौ मस्तकानि ता
 न्येव वलिमुपहारं विनरसि॥ ददासि॥ कीदृशं दिकातिकमनीयं॥ दिशां येपतय द्वादशस्तेषां कमनीयं श्री
 हं॥ तत्र हेतुः रमणीयं रावणवधकारलोकातिरामत्वात्॥ प्रत्येकं विनागकथनाय दशमुखोपादानं॥ किरीट
 विनरसि दिक्षुरोदिकातिकमनीयं॥ दशमुखमौलिवलिं रमणीयं॥ केशवधतरघुपतिरूपजयजगदीशहरे
 मूर्ध्नि चूडामौलं केनोचसंघते॥ अत्रापि लोकपालानां स्वजन्मानां कार्यकरत्वं तैरपि सेव्यमिति वाद्भुतवी
 र्यकोशालं च दिति॥ प्रत्येकं तन्मौल्यर्पणात्॥ १॥ ॥ हेरघुपतिरूपं॥ जय॥ रवव एकपत्नीपतयस्तेषां पतिः
 श्रेष्ठस्तत्सुबुद्धिः॥ एतेन बहुयुवतिषां क्रिनिवारिता॥ दिक्षु॥ रतिविहारदिशा मुरो स्मरसंया मे दशमुखोद
 शप्रकारो यो मौलिः केनोपाशान्तेन वलिं पूजां विनरसि विस्तारयसि॥ यदा॥ दशमुखो यका मायमौलिना कीरीट
 स्तेन वलिं पूजां विनरसि ददासि इति केचित्॥ कीदृशं॥ दिकातिकमनीयं॥ दिशां येपतयः द्वादशस्तेषां कमनीयं म
 नोदरे॥ तदजीर्णं॥ तदगीचरमिति च॥ पुनः किं नूतं॥ रमणीयं॥ रतिजनकं॥ शेषं पूर्ववत्॥ १॥ ॥

गी.गी.री.

२४

एवं इति विहारगविति प्रत्याह ॥ वहसीति ॥ हेधत हलधर रूप ॥ हल विलेखने धातुः ॥ हल न हलः विलेखनं नख
रूप ॥ त्वं विना देनिर्मले वषु विनारीरेव सनं वस्त्रं वहसि ॥ स्वर्ण सुंदर सवसन धारणं नारतो धारयसीत्युक्तं ॥ की
दृशं ॥ जलदानं ॥ जलदानं नीलमेव दृशं नाना जलानां नायकानां तत् ॥ जलपदस्याति प्रायोयं ॥ जलदो यथा स्वजीव
नंदत्वा विश्वजीवनं करोति ॥ यथा त्वमपि वेदोक्तं हित्वा विहारं कुरु ॥ न हि वेदोक्तं मया दियालनेन सवेपिरसः सा
धयितुं शक्यः पुनः कीदृशं ॥ हल हतनीति मिहित यमुना नं ॥ हलेन यद्वनं नीत्या तद्वयेन मिलिताया यमुना त
स्याच्चा नेवानादीति रियस्य तत् ॥ हल हतनीति पाठे स एवार्थः ॥ हल धरपदेन वारलजीतलक्षणो नायक युग उक्तः ॥
वहसि वषु विविश देव सनं जलदानं ॥ हल हतनीति मिहित यमुना नं ॥ के शवधत हलधर रूप जयजगदीश
वहसीति ॥ हे के शवधत हलधर रूप धतं हलधर रूपं येन तादृशत्वं जय ॥ तद्वाचनमाह ॥ त्वं विना
देशु नेव वषु विदेहे जलदानं सजलमेव नीलं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि ॥ कीदृशं ॥ हल हतनीति मिहित य
मुना नं ॥ हलेन हतिर्दनं तद्वात्ता तद्वयेन मिलिताया यमुना तस्या इव चानादीति रियस्य तादृशं ॥ इयं मलया
निलवशात्कंपमानस्य वस्त्रस्य नयमुक्तयमुना तस्या उक्ते शागनेपिमा ॥ नीरूपं हि कं पठित एवेति नावः ॥
कदाचिद्वंदावने वारुणी पीता गोपीतिः सह विहरता वलनद्रेण जलकी उर्यमा कृता मन्त्र प्रलाप मिति मत्वाग

२४

वैष्णविकमना गच्छंती कालिंदी रोषतो दजायेण कुरुतेति पुराणप्रसिद्धे ॥ अस्मिन्नप्यवतारे तानिः प्रेयसीति ॥ र
ममाणस्य तत्पुत्रार्थं यमुना कर्षणादिजीला विकरणतत्त्वमिति ॥ किंच ॥ हलधरपदेन दुष्टनिग्रहार्थमेव
हलं धतवानिति ॥ न ककार्यपरत्वमवतारप्रयोजनं धनितं ॥ गात्रं वषुः संहनने शरीरं च कलेवरमित्यमरः ॥ शु
नेशुक्तः ॥ शुचिश्चेत विना तत्रैतपा उरु इति ॥ वस्त्रमाच्छादनं वा सञ्चलं वसनं मस्त्रिया मिति च ॥ नीतिः साधु स
कंपयोरिति विश्वः ॥ पाणिंदसीत्यादि ॥ हे के शवधत बुद्धशरीरधतं बुद्धशरीरं येन तादृशत्वं जय ॥ ननु वेदनि
दकस्य कथं कृतिरित्यत आह यजविधेः श्रुतिजातं कतुविधानं संबधि वेदवाक्यं समूहं निंदसि ॥ ननु सर्वमि
त्यर्थः ॥ सोपिकिमिति तिद्यत इत्यत आह ॥ अहं हकं दंशितो बोधितः यमूनां द्वातो येन तादृशं ॥ वेदोपि पशू
निंदसि यजविधेरहं हकृतिजातं ॥ सद्य रुदयदश्रिति पशु चानं ॥ के शवधत बुद्धशरीर जयजगदीश हरे ॥ ९

तां चानं बोधयतीत्यहं हकं हमित्येव निंदयसीति नावः ॥ एतादृशं निंदाया मपि हेतुमाह ॥ सद्य रुदयेति ॥
दया कृपा तत्सहितं रुदयं यस्य तादृशं च यं नावः ॥ रागवृत्ता निरं कुशान्दृष्टाः शिषोमीयं पशुमालनेते
त्यादिविधिवाक्यैः स्वर्गादिक फलं प्रददन्ति पुरस्कारेण गुडतिक्किया वैदिक मार्गे प्रवर्त्य पशुमात्रं स्वर्गा
दिफलजनकं निरपराधिवद्ग्राणि वधसाध्यागादिक युक्ति विरोधित्वा तेषामत्यंतमिति विचार्य परम
धुरुषार्थसाधने निवृत्ति मार्गे तान् प्रवर्त्तयितुं न हि स्यात्सर्वभूतानीत्यादिना यज्ञादिबोधक वेदस्य निरांक

गी० गो० वी० रोषि॥ ननु सर्वथा वेदनिंदायामेव नात्ययमित एव गृह्यते न तत्तात्पर्यमितानां त्वादु रात्मनां वैदिकमार्गेऽपि विश्वा
 १५ सइति॥ तेषां मोहनं येन तदवतारयति यदइति स्वजनां धनिं विरोधिनां श्रेयसि च न रूपमवतारप्रयो
 जनमप्युक्तमिति॥ अहं हेतुं ते वा॥ अहं हेतुं ते खेदे इति विश्वः॥ वेदश्रवसि च श्रुतिरित्यमरः॥ जानं जानो
 यजन्मस्यति विश्वः॥ ए॥ पूर्वोक्तिविहारपुष्टप्रत्याह॥ स्तेछेति॥ हे धत कक्कि स्तेछनिवहेत्यादि॥ हे केनावध
 त कक्कि शरीरधतं कक्कि तः शरीरं येन तादृशत्वे जया॥ तच्चेष्टितमाह॥ त्वं स्तेछनिवदनिधने स्तेछानां निव
 हः समूहास्तेषां निधनेनाशानिमित्तं करवालं खड्गं कलयसि धारयसि॥ कीदृशं॥ किमपि करालं॥ व ॥
 स्तेछनिवहनिधने कलयसि करवालं॥ धूमकेतुमिव किमपि करालं॥ केनावधत कक्कि शरीरजयजगदीश
 वेदोक्तमप्यादिग्रहं त्यक्त्वा विहरेति पूर्वोक्तिं तद्वशाच्चरंतं प्रत्याह॥ निंदसीति॥ हे धत बुद्धशरीर॥
 बुद्धं जानं श्रीष्टयानुजास्वरूपाय न्तस्वरूपं येन तादृशजया॥ जगदीशदिपूर्ववित॥ हे सद्यस्तदयत्नं यत्तविधेः
 मकरध्वजयत्तविधेः॥ अहं हेति विदेश्रुतिजानं तत्पतिपादकमयादिनागं निंदसि मयादिभूतं नागं न मन्यसे
 न वेदस्त्ववियामक इत्यर्थः॥ उक्तं च॥ रतिचक्रे प्रवर्त्तय नैव शास्त्रं न चक्रम इति नो मे॥ कीदृशं॥ दक्षिणः पशु
 वातो येन॥ ए॥ पूर्वोक्तिविहारपुष्टप्रत्याह॥ स्तेछेति॥ हे धत कक्कि शरीरधतं सायराधशरीरं येन तादृश॥ ज
 यजय॥ शीर्षं समानं॥ त्वं स्तेछनिवहनिधने करवालं कलयसि॥ स्तेछन्व्यक्रेनादे॥ स्तेछन्वाः व्यक्रकृत
 नस्य निवहः समूहस्तस्य निधने विरामे॥ खड्गं खड्गचदतिकरालं तीक्ष्णं॥ नखं कलयसि ददासि॥ १०॥ ॥

अतिशयेन नयं करं कमिव धूमकेतुमिव॥ औत्पातिकग्रहविशेषोऽप्युनेतं पश्यतां प्राणिनं मिव॥ रणोऽदि
 तं तत्करवालं पश्यतां स्तेछानां नाशो भवतीति॥ करवालस्य धूमकेतुसमं॥ धूमकेतौ औत्पातिकग्रहविशे
 षोऽप्युदिते तं पश्यतां प्राणिनां विषये भवतीति नावः॥ यदा धूमः केतुचिह्नं यस्य स धूमकेतुर्वह्निमिव॥
 अत्र खड्गस्य नीलत्वाद् धूमसाम्यं॥ मुखेऽश्वमुखमिव तात्॥ अग्निसाम्यं॥ स्तेछः पापरातो जातिनेदे स्यादप
 नाषणो इति विश्वः॥ समूहनिवहखड्गसंज्ञाद्विसरव्रजा इत्यमरः॥ निधनेऽङ्गलेनाश इति विश्वः॥ खड्गे तु
 निस्त्रिंशवं दहासासिरिष्टयः॥ कीदृशं कोमललायः करवालः कृपाणावदित्यमरः॥ धूमकेतौ स्तेछितौ वक्रा
 स्यान्ग्रहनेदयो रिति विश्वः करालोतीषणं न्यवदिति च॥ धतवानसादिमिर्वन्मानप्रयोगैरवतारणं त्रगवत्स्थली
 श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदरं॥ अणुखदंशुतदं नव लयानित्यत्वेदक्षितिं॥ १०॥
 सारं॥ केनावधतदशविधरूपजयजगदीशहरं॥ ११॥

सार्वलीलाकर्त्रिं प्रणं श्रीकृष्णं स्तोति॥ श्रीति॥ हेरसिक॥ श्रीजयदेवकवेः इदं गीतं उदितं सतः प्रेम्णा मुनी
 नृतं शृणु॥ कीदृशं॥ उदरं महद्दसमयत्वात्॥ अथवा॥ उदरं अतीरमणीयं॥ श्रीराधाकृष्णकेलिनीरूपण
 त्वात्॥ पुनः कीदृशं॥ मुखदं सकलानंदपूर्णत्वात्॥ पुनः की॥ शुभदं॥ अथवा॥ शुभदं दक्षिणः श्रीकृष्णस्त
 सत्यदं॥ नवसारं नवसारं सारं नृतं॥ यदा॥ तवीमनो नव॥ कामस्तस्य सारं॥ शृंगाररसपूर्णं॥ यदा॥ नवत्यस्मा
 दिति विश्वं सतवः श्रीकृष्णस्तस्य सारं॥ सारं नृतं सुरतविस्तारकं॥ हे धत दशविधरूपं॥ धतानि दशविधानि
 दशप्रकाराणि मीनबंधादिशरीराणि येन तादृशजयजय॥ ११॥ ॥

एवं तत्र दवतारगुणैः कृत्वा संप्रत्यवतारिणं कृत्वा प्रार्थयते ॥ श्रीजयदेवेत्यादि ॥ हे केशव धनानिदं शवि
धानिरूपाणि येन तादृशं जय ॥ किं अखंडानंदमुखेनेति इति केशवस्तादृशस्यापि दशविधमत्स्यादिनृपा
एषंगीकृत्वा पितादशैः कृत्यैरपि स्वतन्त्रकार्यसाधनेन तादृशं महिम्नः उद्योषेण तव तजने मम मदतीरुचि
जति ॥ अतो न कस्य संपादनेन जय मम चेदमिति इदं जयदेव केवेऽदितं नापितं श्रुति ॥ कीदृशं ॥ मुख
दं श्रीवमनः संतोषप्रदं ॥ पुनः कीदृशं ॥ शुभदं मंगलप्रदं ॥ तत्र हेतुः ॥ नवसारं ॥ जन्मरहस्यवर्णनीयत्वन
यस्य तादृशं ॥ अथ वाचनवेसारं श्रेष्ठं ॥ परमपुरुषार्थसाधनत्वेन जन्मसाफल्यकरत्वात् ॥ अतएव उदा
रं परमार्थप्रदं ॥ अथ वा ॥ उदारं महत् ॥ कटितिपदार्थार्थिकमिति वा ॥ कृष्णकीर्तनत्वात् त्रिपुण्यजनकत्वाच्चि
वेदावुद्धरते जगन्निवहते नूगोलमुद्दिनते दैत्यं दारयते वलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ॥ पौलस्त्यं जयते
हलं कलयते कारुण्यमातन्वते स्नेहान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय नमः ॥ १२ ॥ ॥ वा ॥
तत्वाच्चैतानि विशेषणानि ॥ उक्तं नापितमुदितमिति ॥ सारे जन्मनि वस्तिरांशो न्याये च नीरे च धने च सं
वरेत्यवसत्सारमुदीरयति इति विश्वः ॥ ११ ॥ अंशावतारान् कृत्वा संप्रति वर्णनीयं पूजति मंत्रं खिलना
यकशिरीरत्नश्रीकृष्णार्यं प्रणमति ॥ वेदानित्यादि ॥ कृष्णं वाचकः शब्देन श्रुतिर्विनिर्वाचकः ॥ त
योरेकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति सर्वाश्रयः ॥ अखिलपरिपूर्णमिहाशक्तिमांश्च कृष्ण इति स्वान
न्यमाधुर्येण प्रियजनाकर्षणं च कृष्ण इति तदूपाच्चैति कृष्णस्तस्मैतिरवधिपरमानंदवनरूपाय स्वप्रियजनेः

पूर्वकथितं लीलासमूहं श्रीकृष्णचंद्रविषयं प्रथयत् प्रणमति ॥ वेदानित्यादिना ॥ श्रीकृष्णाय दशाकृतिक
नेतुमं नमस्तत्त्वयः ॥ पूर्वकिं दशविधादशप्रकारमीनबंधादिविल्लाकृतिकरोति तस्मै दशाकृतिकृते
॥ कृष्णायैति ॥ पूजयित्वा कृतिपरब्रह्मणे वा ॥ उक्तं च ॥ कृष्णमुवचिकः शब्देन श्रुतिर्विनिर्वाचकः तयोरेकं
परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति ॥ किं नूताय ॥ वेदानुवाचापनशास्त्रोक्तबंधादिकामप्रकारानुद्धरते लोके
पुर्विस्मारयते ॥ अन्यथा वा तस्यायतनशास्त्रनिःफलमेवात्र स्यात् ॥ पुनः की ॥ जगद्यवतिसमूहं निवहते विग
तसंतापं कुर्वते ॥ पुनः की ॥ नवतातिनूः कामस्तस्य गोलः समूह उद्दिनते धारयते ॥ रासे ब्रजमं वधूं मंडलं
वा ॥ रासलीलाप्रतिबंधकत्वसमीपमागतं शंखचूडारब्धं दैत्यं दारयते विदारयते ॥ चनेन रसेकप्राधान्यमु
क्तं ॥ पुनः की ॥ वलिं विवलिं छलयते ब्रजयुवतानां कामजनितनखरुतादिप्रदानेन वंचयते ॥ पुनः की ॥ क्ष
त्रक्षयं कुर्वते ॥ क्षत्रशब्देनाक्षत्रसहचरितो वीररसोजक्षते ॥ तस्य क्षत्रस्य कुर्यं विनाशं कुर्वते ॥ एतेन
सुरतेशूरत्वं धन्यते ॥ पुनः की ॥ पौलस्त्यं जयते पुनर्महत्वे धातुः ॥ पुनः पुनः महत्वं तस्य समूहः पौलः ॥ तस्य
समूह इत्यणपौलस्त्यायतं संहतं नवत्यस्मिन्निति पौलस्त्यो ब्रह्मानंदः स्य श्रेष्ठशब्दसंघातयोरिति धातुस्तमपि
जयते अन्यकुर्वते हलं कलयते ॥ हलविलेखने धातुः हलनं हलः विलेखनेन खक्षतादितकुर्वते ॥ कारुण्य
मातन्वते ॥ सङ्गैः पुण्यां विस्मारयते ॥ स्नेहमव्यक्तनाथणं ॥ स्नेहव्यक्तै धातुः ॥ अव्यक्तान्वाससी
त्कारान्मूर्च्छयते ॥ मूर्छामोहसमुच्छाययोः इति धातुः ॥ १२ ॥ ॥ वा ॥ ॥ श्रीकृष्णराधिकादीनमः ॥

रममाणायुषामसुंदरयशंगाररससर्वस्वमूर्त्रयेतुभ्यंनमः॥ तथाचक्रति॥ ॥ अक्षरात्परतः परइति प
रस्यनाक्रिबिधिधैवश्रूयतेस्वानाविकोतानलवकियाचेतिच॥ अक्षरादपिचोन्नमइतिनगवद्गीतायो॥
नराकृतिपरब्रह्मसच्चिदानंदविग्रहइतिच॥ आनंदचिन्मयरसप्रतिभावितानिस्त्राप्रियएवनिजनूपन
याकलाभिः॥ गोलोकएवनिवसत्यखिलात्मनूतोगोविंदमादिपुरुषंतमूंनजामि॥ ब्रह्मसंहितायो॥ व
क्ष्यतिच॥ शृंगारः सखिमूर्तिमानिवमधोमुग्धोहरिः क्रीडतीचशुकैनापि॥ साक्षान्मयमेतमथइति॥ न
नुमीनाद्यवतारवानीश्वरः केशवः केजलेरोते एवोदरादीनियथोपदिष्टानियथास्तिनान्येवस्युरितिके
शवः आदिनारायणः॥ उक्तंच॥ एतन्नानावताराणोनिधनंवीजमव्ययमितितस्यस्कृतिः कृतैवेदानां
गोपकिशोरंबनविहारिणामां किंलौषीत्यतआह॥ दशाकृतिकृतेतुभ्यमितिमीनादिदशरूपधारिणेतु
भ्यंचनमः॥ अयमर्थः॥ तन्नदशावतारवानीश्वरोनारायणस्त्वेवांशस्तदुक्तं ब्रह्मणा॥ नारायणोऽग
मिति श्रीनागवते॥ अक्रूराय वैकुण्ठदर्शनेचनदीनाद्यमिवेतिशुकोक्तिश्च॥ एतेचांशकलाः पुंसः क
स्तस्तगवान् स्वयमितिप्रथमस्कंधेः वतारनिरूपे॥ ब्रह्मसंहितायोच॥ विष्णुर्महान्सद्रूपस्यक
लाविशेषइति॥ अतः परमेश्वरं तामेव स्त्रीमीति॥ इच्छंतिश्चित्यउक्तावतारकम्मतिः संक्षेपेणपुनरा
ह॥ किंलक्षणाय॥ मीनरूपेणवेदीकारंकुर्वते॥ पुनः कीदृशायः॥ जगंतिनुवनानिकषपट्टेणवह
तेधारयते॥ भूगोलं पृथ्वीगोलंवाराहरूपेणउद्दिनते॥ ऊर्ध्वप्रापयते॥ देत्यंहिरण्यकक्षिपुंदारयते

नृसिंहरूपेणविहारयते॥ बलिं स्यंदेवामनरूपेणछलयतेवंचयतेरुचक्षयंदुष्टानांक्षत्रियाणांनानांपर
शुरामेणकुर्वते॥ पौलस्त्यंरावणंश्रीरामरूपेणजयते॥ हलंदुष्टनिग्रहायआयुधलेनकलयतेबल
नद्रूपेणधारयते॥ कारुण्यंरुपांश्चातवतेबुद्धरूपेणविस्मारयते॥ स्नेहान्कक्षिरूपेणमूर्च्छयतेइ
त्यर्थः॥ एवंचतदवतारकर्मकतत्वेननगवतः पूणत्वंअरिवलशक्तिमत्त्वंचप्रतिपादितं॥ आकृतिः
कथितारूपेसामान्यवपुषोरपीतिविश्वः॥ २२॥ ॥ एवंचावतारचरितैस्तान्नायकगुणानुवर्ण
दानांसमस्तनायकचूडामणोः पुरुषोत्तमस्यप्रथमपद्यैरहः केजयइत्यनेनसंक्षेपतः क्राडास्त्वपित्वा
संप्रतिसंयुक्तास्वाधीनमर्तकाव एनेननगवतस्तस्यलोकौत्तरधीरललितशृंगारित्वादियुणानुवर्णय
नेवमंगजांतरमप्याचरति॥ श्रितेत्यादिना॥ किंच॥ सर्वएणशक्तिमत्त्वेनानंदविलासरसमय्याः
शक्तेरेवोदिकत्वमन्यत्रान्यासांक्वचिदवापितस्योवणायतासामप्यहं॥ ॥ तत्रैवक्रमः॥ ॥ धीरोद्धता
वामनपरशुरामादयः॥ ॥ तत्त्वक्षणं॥ मात्स्यदिप्यनृपिहृद्यमहंकारवानुवली॥ चंडीविक्रममानश्च
धीरोद्धतनुदाहृतः॥ धीरोदांतः सविज्ञेयो रामोदाशरथिर्यथेति॥ शंतोविनीतो धीरश्चेतिधीरः शंतः॥
मीनबुद्धादि॥ विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः॥ निश्चिती धीरललितः स्यात्प्रायः प्रेयसावशाः॥
शृंगारिनायकस्त्वन्यः पंचमः कथ्यतेयथा॥ विलासवीक्षामशीलः सुतगः स्त्रितैरवागुवा॥ गतिः सधैर्या
दृष्टिश्चविलासः सस्मितंवचइतिसंगीतराते॥ इत्यादिवर्णनीयगुणवानुनायकः॥ श्रीराधाप्रियः तद्गी

गीत० १० तेव एयि ति ॥ गीतस्यास्य गुरुर्गुरोरागः मगधतालः ॥ तयोर्ध्वक्षणं ॥ यामासु के श्रीमलय दुमाणं मृदु
 १८ ध्वस्यध्ववतल्यजाता ॥ श्रुतेः सुराणां दधता विनागं तं त्रामुखादक्षिणगुर्गुरोरायमिति ॥ गुरुलक्षु दयं
 वनंगतालः सकथ्यते ॥ मंगलोर्मगको ते योरमेवाश्रुतमंजके इति ॥ अश्रुतकेलिप्रकटनादश्रुतत्वमि
 तेति ॥ ॥ श्रितकमलेति ॥ भवपदं ॥ गीतार्थस्तु ॥ हे देवदीव्यतीति देवस्तत्सं बोधनं ॥ श्रीराधया सह वि
 लासशक्तेति वा ॥ हरेस्वमौंदय्यादिनाखिलचुवनं नवनयुवतीविन्नचौरजयजय ॥ एवं विधया क्रोड्या
 निजमक्रान्प्रतिश्रविन्नविश्रविन्नव ॥ अथवा जयजयेति उदयार्थः ॥ आशीर्वादे स देवये विहवान् उदयेस्तु
 तवास्तेवतधारसिकानकैस्तु स देवदत्त एव ॥ नथेव श्रमदगोचरो विनव नवेति ॥ अस्मभमेवाशीर्वादे
 श्रितकमलाकुचमंडलधतकुंडल ॥ कलितललितवनमालजयजय देवहरे ॥ ॥ १॥ ॥ ॥

ननु तादृशीभ्योपीति भावः ॥ अयमभिप्रायः ॥ सर्वपदेषु भवपदस्य तातव्यः ॥ अथवा यस्मिन् यस्मि
 न्नपदेयत्रिरूपं तथैव अत्रिप्रायो भवपदस्येति हे तोरेव प्रतिपदं भवपदस्य निरूपणं ॥ तन्नतत्र तत्र
 तत्र सदा सुसारेण तातव्यमिति ॥ आदरेदिरुक्तिः ॥ इदं च भवपदं ॥ अथपदानि ॥ श्रितमाश्रितं कम
 लायाः कामयत इति सा कमला ॥ ला आदाने इति यदा ॥ कमला श्रीवरस्त्रीयोरिति विश्वकोषात् ॥ वरस्त्री
 तेनापि कमला श्रीराधेवतस्याः कुचमंडलं स्वरूपमेव दुर्गकामनया दिवयेन तादृशं ॥ अनेन संकलना

यिकाचैर्यंत ध्वक्षणं वदते ॥ ये ॥ धतकुंडलः धतेमकराकृति कुंडले कणनिरणयेन तादृशः अथवा ॥ तदा
 जयाधते तस्या एव श्रुतः कणनिरणयेन ॥ अथवा पुष्पादिना तं कणनिष्पणार्थं निर्माय पहारीकृतं कुंडले
 येन तादृशं ॥ पुनः कीदृशं ॥ कलितललितवनमालकलिताधताललितामनोहरवनमालाचरणपर्यंता
 वलंवीनीमालायेन तादृशं ॥ एतद्विशेषणं दधेन नव्यत्वमुक्तं ॥ वनमंजसिकानने इत्यनिक्षानात् ॥ यस्मा
 जावा ॥ आपादयमितामाजावनमालेति तां विदुरिति श्रामृतः ॥ अथवा ॥ कलिताधताललितामनोहरम
 नमालापममालावाप्रियायाः कंठे येन तादृशं ॥ अथवा कलिताः वगाहिताप्रियामंडनाथं वनमालाचंप
 कादिवनश्रेण्या येन तादृशं ॥ अथवा ॥ कलिताधताललितामनोहरप्रियायाः मंडनस्पर्शोत्तिसात्विक
 विकारेण वनमालास्वेदजलविंदुसंततिर्युनितादृशं ॥ उक्तं च वैश्वेके ॥ गोपीकपोलमंस्त्रेषमनियस्य हरे
 नुजो ॥ रीमो रुमसवाप्यायस्वेदां बुबनतांगतं इति ॥ अथवा ॥ धतामं नोगश्मज्जलश्रेण्या येन तादृशं ॥
 व्यभिचारीतावोयं ॥ प्रियामंडनाथं कलितावक्रविधनिर्मितावनमाधयेनेति वा ॥ एतिव्याख्या नैः कुत्रा
 लः कलाविद्विलासीत्यादिगुणश्रुतः ॥ स्यान्मंडलं तादृशं ॥ राजकंदेरीचविबेचकदंबकैपि च ॥
 कुष्ठप्रतेदेषु पसूर्यकंच नुजंगनेदेकृतिमंडलः स्यादिति विश्वः ॥ १॥ ॥ दिनमणीत्यादिना ॥ दिनमणिः
 सूर्यस्य मंडलो विवस्ततः विश्वेष्टः कौस्तुभाख्यः मंडनश्च लंकारो यस्य तादृशः ॥ दिनमणिवन्मंडनं य
 सेति वा ॥ अनेन धनाद्य इति नायकगुणः कथितः ॥ नवमंडनेति ॥ ब्रजराजकुलसज्जनतादेवादीनां न

गी० टी०
१९

वंजन्मखंडयसितिरस्करोषीतिनयाभूत॥देवाअपिगोकुलेजन्मवांछंतीतिनावः॥अथवानवोरुड्मंगां
धवीविद्ययाखंडयसिपरजयंप्रापयसीतितादृश॥उक्तं॥विविधगोपचरणेषुविदग्धौवेणवाद्यनुधा
निजश्रीकाः॥नवसुतःसतिपराधरविवेदन्नवेणरनयस्वरत्नातीः॥२॥स्ववृत्तसस्तुपुधायसुरेशाः
शक्रशर्वपरमेष्ठियुरीगाः॥कवयश्चानतकंधरचित्राःकनकमलयपुरनिश्चितनत्वाति॥प्रियजनानां
विरहदुःखादानांउद्भवविदारणीतिवा॥एतेनकुलीनःकजाविद्वोक्तः॥मुनिनेति॥मुनिद्विमेनिनतक
कोजनोगीपीलक्षणस्तस्यमानसंचिन्तितदेवमानसंसरीवरंसरीवरविशेषस्तत्रहंसोमरालः॥सौभाग्य

दिनमणिमंडलमंडननवखंडनए॥मुनिजनमानसहंसजयजयदेवहरे॥२॥

मदलीलयामानादिनाचामौनयुक्तायाःश्रीराधायाश्चिन्तानिप्रायावगाहेःत्यासन्नाःनन्यगत्यातत्रै
वकृतस्त्रितिमरालेत्यर्थः॥अथवा॥हेमुनिजननेतिपृथक्पदंवा॥मनशीलोमुनिःसचासौजनश्चतस्याः
प्रियायाःसौंदर्यादिगुणगणनेनस्वज्ञावेत्यर्थः॥हेमानसहंसः॥त्यक्तात्यसमस्तहृदिकृतनिवास॥मु
नीत्यारभ्यैकपदंवा॥मुनिश्चासौजनश्चसचासौमानसहंसश्चेतिइदंचपरंपरितरूपकमलंकारः॥त
दाहुः॥नियतारोषणोपायःस्यादारोयःपरम्ययः॥तत्परंपरितंक्लिष्टेवाचकैर्नैदमोजिचेति॥मानसं
सरसिस्वांतइति॥हंसोविहंगमौपि स्याच्चपरमात्मनियोगिनातिच॥२॥ ॥श्रीराधावल्लभसत्यले॥

१९

कालियेति॥कालियनाम्नोविषधरस्पगंजनततिरस्कारक॥अनेनचतुःषष्टिकलाकुशलत्वंदन्ति॥ज
नान्मधुरवचनादिनारंजयसीतिजनरंजनेति॥अनेनशुभवचनत्वंकथितं॥अथवासखीजनंश्रीराधानु
कृष्णनातुरकंकरोषीतिनामेवरणादिनामंडयसीतिवा॥यदुक्तेति॥यदुक्कुलमेवनलिनंप्रमंतस्य
दिनेशस्यतित्यकाशकत्वात्॥यादवानांदिताथयिधतोगोवर्धनोमयेतिवचनात्॥यदुक्कुलमिति
गोपकुलमेव॥आशाविषोविषधरश्चक्रीव्यालःसरीसृपइत्यमरः॥वापुंसिपमंनलिनमरविदंमहो
त्थलमितिच॥रंजनेरागजननेरंजनंरंजकंवंदनेचेतिविश्वः॥३॥ ॥मधुसुरेति॥मधुसुरनरकाणांवि

कालियविषधरगंजनजनरंजनए॥यदुक्कुलनलिनदिनेशजयजयदेवहरे॥३॥

नाशकारिन्॥गरुडाशानगरुडःपक्षिराजःसएवाशानमुपवेशतंयस्यतादृश॥अथवा॥मधुर्म
धुराख्यसस्तंमुरयतिचेष्टयतिस्वजनार्थमावृत्त्यरुतीतिमधुसुरः॥सुरवेष्टने॥इगुपधेतिकःप्र
त्ययःतेनचनरकंनराणामितरसुखंविनाशयतीतिननुष्ठाकरोतीत्यर्थः॥उक्तं॥इतररागविस्मा
रणंनृणामिति॥गरुडवदंधविशेषश्चासनंयमेतिवा॥अनेनरतिकौशलंकथितं॥सुरकुलेति॥सु
रकुलकेलीनामादिकारण॥देवाहिक्रीडाचतुरादितिप्रसिद्धिस्तैरपित्वत्तएवशिक्षितेतिनावः॥अनेन
विजासित्वंसांमर्थचौपयादितं॥सजातीयगणोगोत्रदेहेपरिणतंकुलमितिच॥४॥ ॥४॥ ॥

अमलेति ॥ अमलं यत्कमलं तस्य हृत्पत्रं तत्सद्वृत्तौ नैयस्यतादृश ॥ अनेनापि नव्यत्वमेवो
क्तं ॥ हेतवमोचननवो जन्मतस्मान्नयत्नामोचयतीति तादृश ॥ नक्रानां नित्यविग्रहप्रदानेन तस्य नि
त्यनित्यपरमानंदरूपत्वात् न जनीयत्वमुक्तं ॥ अथवा ॥ नवीरुद्रस्तं विप्ररूपेण वृकासुरा मोचय
तीति न तथा ॥ अथवा ॥ अथवा कमलदललोचनादि सौंदर्येणा कृष्णरुद्रं समाधादियोगव्रतान् मोच
यतीति ॥ स्वप्रवर्णं करोतीत्यर्थः ॥ त्रिभुवननवननिधान ॥ त्रिभुवने नवनं गृहं ॥ श्रीवृंदावनाख्यं नदे
वनिधानं वासस्थानं महानिधिरिति वा यस्य तादृश ॥ निधानं तालयेति धाविनिविश्वः ॥ नवनं नाववेनम

मधुसुरनरकविनाशनगरुडाननर ॥ सुरकुलकैलिनिदानजयजयदेवहरे ॥ ४ ॥

अमलकमललोचननवमोचन ॥ त्रिभुवननवननिधानजयजयदेवहरे ॥ ५ ॥

नौरिति च ॥ पत्रं पलाशां छदनं दलं पणं छिदः पुमानित्यमरः ॥ ५ ॥ जनकमुतेति ॥ हे जनकमुता क
तनूषण ॥ व्रजजनानां कंसुखं यस्मात्स जनको जनेषु प्रधानो वा ॥ जनक इति श्रीरघुनाथः तस्य सु
ताश्रीराधा तस्याः कृतानि नूषणानि अलंकरणानि मकरपत्रकादीनि येन तादृश ॥ जितानि निजगुणैः
स्वस्मिन्तिरक्ता निरूपणानि धेन तादृश ॥ अनेन सकलकलाकौशलनूपस्तारुण्यनूपश्चनायक
गुणोक्तः ॥ समरशमितदशकं वसमरे रतिरेणं कृतिताख्यं मुखं रतिप्रापितं दशसंख्यातां नाना

यिकानां कंठे येन तादृश ॥ अनेन रतौ सामर्थ्यं कथितं ॥ अथवा ॥ समरे सुतसंश्रामेयनृशं तेन इतापि
ताकृतिताख्यादशावस्थाना यिकायाः कंठे येन ॥ ६ ॥ अनिनवेति ॥ अनिनजलधरमुदर ॥ अनिनवो
नूषतनो योजलधरः सजलो मेवस्तद्वत् सुंदरमहारसवर्षिन् ॥ अनेनापि नव्यत्वमेवोक्तं ॥ धतमंदरं ॥ ध
तमंदरः पर्वतविशेषो येन तादृश ॥ अनेनापि सामर्थ्यं मेवोक्तं ॥ अत्र मंदरपदेन गोवर्धन एव ॥ यथा
गोपाजस्तवे शंकराचार्येणोक्तं ॥ धतैकमंदमिति ॥ श्रीमुखचंद्रचकोरश्रीपुक्तः शोभावान् श्रीराधायाः ॥
मुखमेव चंद्रः आल्लादकारित्वात् ॥ तस्य चकोरतदासादसर्वस्व ॥ अत्र तस्याः आननचंद्राधरमुक्षपान

जनकमुताकृतनूषणजितनूषण ॥ समरसमितदशकं व्रजयजयदेवहरे ॥ ६ ॥

अनिनवजलधरमुदरधतमंदर ॥ श्रीमुखचंद्रचकोरजयजयदेवहरे ॥ ७ ॥ ॥

सौत्वं वत्तावतश्चकोरत्वेन निरूपणं ॥ अनेनापि रतिकौशलमेवोक्तं ॥ प्रत्यगोनिनवोनमोनवीनोनूतनो
नवइत्यमरः ॥ ७ ॥ ॥ एवं सप्तभिः पदेन यिकगुणाः कथिताः ॥ तदुक्तं ॥ तागीकुलीनः कुत्रालीरतेषु कस्यः
कलाविन्नरुणोधनाद्यः ॥ नव्यः क्षमी स्तिरुविः सुनगोत्रिमा नीस्त्रीणां मतः शुनववा इहनायकस्यादिति ॥
॥ शृंगारतिलके ॥ इदानीं कविः सर्वनायकोत्कृष्टत्वेन श्रीकृष्णस्य ता प्रार्थयते ॥ तव चरणमिति ॥ तव च
रणे वयं प्रणता हे कृष्ण इति तावयचित्तं यजानीहीति प्रणतेषु स्मा मुकुशलं कुट्टविघ्नहृत्सं कुर्वित्य
र्थः ॥ ८ ॥

॥ श्रीजयदेवेति ॥ इदं जयदेवकवेमंगलगीतविशेषः सुदं कुरुते ॥ कीदृशं ॥ उत्तलं दोषरहितं गीतं मानं य
स्य ॥ तादृशं ॥ गीतमिति पाठे स एवार्थः ॥ गीतदोषास्तु नरते ॥ त्रिकितं नीतमुद्रमव्यक्तमनुनासिकं ॥ काक
स्वरं शिरकं पंतथास्तानविवर्जितं ॥ विस्वरं विरसं चैव विस्मिहं ॥ व्याकुलं तालहीनं च गीतदोषास्त्रिदुर्बुधा
इति ॥ प्राक्तनगाने एते दोषाननुगवक्रानेतनुयथा कथंचिदपि गायंति तित्तुल्यपदेनैव सर्वदोषानि
रस्मादित्यर्थः ॥ अथवा ॥ मंगलं इष्टप्रतिपदमंगलारवस्तालोवेति मंगलं ॥ ए ॥ पुनर्नायिकायाः सौभाग्यो
द्वेकं निरूपयन्ना श्रीरूपं मंगलमाचरति ॥ पश्येति ॥ मधुसूदनस्योरः रुदयं वीर्यव्याकं प्रियं वाञ्छितं ॥ अनुभू

तवचरणप्रणतावयमिति नावयए ॥ ऊतुकुशलं प्रणतेषु जयजयदेवदरे ॥ ग ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदं ॥ मंगलमुत्तलगीतजयजयदेवदरे ॥ ए ॥ ॥

रयतुष्टं किरोतु ॥ प्रतिक्षणं दहावित्यर्थः ॥ नित्यविलसासक्तत्वात् ॥ तद्विषेण विस्मिहस्य दहत्तसामर्थ्यं
वाञ्छितमपि तत्प्रियाणां तदेव सा नुभावमिति ध्वनितं ॥ मधुररसास्वादनलापयेन मधुसूदनपदीपादानं ॥
कीदृशमुरः पश्य निविद्यते यस्याः सायमात्रश्रिदिमोः वृत्त्यन्व ॥ पश्य गुणयोगाच्च पश्येति ॥ पश्य कोटि
संगंधवती ॥ पश्चात्सौभाग्यपरिमलव्यापनाच्च सौकुमार्यमौदयदिगुणोत्पीतितस्याः पश्चायाः परमप
श्चित्याः श्रीराक्षयाः पयोधरतरीस्तनप्रांतस्तस्याः परिरंजेण जिगनेन लज्जयत्काशमीरं कुंकुमं तेन मुद्रि

तं मुद्रानि क्रविशीषस्तु कृतमित्यर्थः ॥ इदं मधुसूदनस्य रुदयं ममेव न त्वत्पश्येति व्यापनाय निजस्तनवीलि
मकाशमीरेण मुद्रेव दत्तेति नावः ॥ तथा च पयोधरयोस्तरीपरिरंजेण नायिकायाः ॥ वामतारव्यापनेन तस्या
दृग्धीप्रतिपाद्यते ॥ पुनः कीदृशं ॥ खेजन्कीडां कुर्वन् च नंगः कंदर्पस्तिस्मात्खेदश्चायासः सुरतश्रमः ते
नयत्स्वेदं बुध्रस्वेदजलंतस्य पयः परः प्रवाहो यत्र तादृशं ॥ एतेन काशमीरस्य प्रसेदसंबंधेन मुद्रायोग्यत्वं सं
भोगातिशयत्वं च ध्वनितं ॥ कीदृशमिव ॥ अक्रानुरागमिव ॥ अक्रः प्रकवीरुतोः नुरागस्नेहो यत्र तादृशमि
व ॥ तद्विषयकानुरागाधिकादभ्यंतरे समावेशनावात् कुंकुमरागव्याजेन बहिर्निक्षित एवेति नावः ॥ मुद्रासं

पश्चात्पयोधरतरीपरिरंजलज्जकाशमीरमुद्रितपुरे मधुसूदनस्य ॥ अक्रानुरागमिव खेजदनंगखेद
स्वेदं बुध्रमनुध्रयितुप्रियंव ॥ ए ॥

जाताः स्येति मुद्रितमिव तारकादि त्वादितव ॥ एतेन प्रवाहेस्या
व्याणसंश्रुतिवातयोरिति विश्वः स्त्रीस्त्रनाक्षोपयोधराविति ॥ कंदर्पदिर्ग्यकौनेगइत्यमरः ॥ पश्चिनीलक्षणं
कमलमुकुलमृदीफुध्वराजीवगंधिः सुरतपयसियस्याः सौरनंदिव्यमंगे ॥ चकितमृगदृगने प्रांतरक्रेचं
नेत्रे कुचमुगलमनव्यश्रीफलश्रीविडं वि ॥ तिलकुसुमसमानो विज्जतानासिकांच विजयुरुसुरप्रजाश्रद्धा
नामदेव ॥ कुवलयदलकान्तिः कापिचां पेयगोरीविकचकमलकौशाकारकामातपत्रा ॥ व्रजतिमदुसलीलं
एजदं सीवतचोत्रिवलिकलितमध्याहंसवाणीसुवेषाम् दुश्चिलघुतुं केमा निनीगादलज्जाप्रवलकुसुम

वासोवच्चनापमिनीस्यादिति॥ तस्याश्चलौकिकगुणानां वएति शब्दादेते जीक ग्राह्येनैकथ्यंते इति सिद्धांतः
॥९॥ ॥ एतावता यंथेना निधेय प्रयोजन के लिव एनोपयुक्त नाय क गुण प्रतिपादन पुरस्सरणि मंगलानि
विधायक विःशृंगार रस प्रधान नगवत्के लिव एनं चिकीर्षुस्तित्र प्रथमा वसर संक्षिप्त के लिन विवाह विनोषकी
डामार ह्युमिच्छतोः परम प्रियतमयोः कदापि निमेष मात्रमपि विप्रलंभनम निच्छतोः श्रीराक्षसोदनयोः संतो
गरस पोषण यरस योगादेव विप्रलंभनारव्यशृंगार रसा विन विजाते प्रथमं तावच्छृंगार रस सर्वस्व नृतायाः ना
यिकायाश्चरितानि वणीयितुं प्रस्तावयति॥ वसंत इत्यादि॥ तत्र संतो गोत कर्षं प्रति विप्रलंभनमोपादानेः चं

वसंते वासंती॥ कुसुम सुकुमारै रवर्षवे नमंती कांतारे वहु विहित कृष्णानुशरणं च मंदं कंदर्प
ज्वरजति तचिंता कुजतया चल दाधारा धां सरस मिद मूचे सद्वरो॥१०॥

कारिका॥ संतो गोविप्रलंभे
नन विना पुष्टिमश्नुते॥ कषायिते हि वस्त्राद्यादौ भूयाद्रागो निजायते इति॥ किंच॥ रसयोगादिति पदुक्तं
तत्र शृंगार रसा नुत्तव मिच्छामीति नित्येच्छा ज्ञान वि कीष कृति मत्वमाश्चरत्वमिति तस्य नगवतः नित्ये छ
ये वरस नियाम कत्वे नापि नित्यातं दशक्ति मत्तस्य न स्वातंत्र्य संग इति सिद्धांतः॥ उक्तं च॥ ससत्य काम इ
ति॥ एवं नित्येच्छया कालव्यवधानेन निरस्तः॥ श्लोकार्थे किं काचित्सद्वरी तुल्यव्यसना सषी वसंते सरसं
रसो दोष सहितं यथा स्यादेवं राधा इदं वक्ष्यमाणं ऊचे उवाच॥ कासखो उवाचेति ललितेति वक्तुं च षो मुख्या

स्तनामान्याह॥ ललिता विशाखानं राजयंती विजया जया॥ सुमुखी सुजगा वेति राक्षसखः प्रकीर्तिताः॥
कीदृशी॥ अथ यवैरंगैरुपलक्षितं॥ कीदृशै रवर्षवैः॥ वासंती कुसुम सुकुमारैः माधवी लता पुष्पवत्को
मलैः ततोपि मृदुले रित्यर्थः॥ मादवं को मजस्यापि स्पृशसि हि ह्यो तोच्यते॥ तद्यथा॥ अजिनवनवमालिका
मयं सा ज्ञायत वरं वर राधिनिष्पि॥ न कुसुम पटलं दरापि जज्ञौ तदनु न वा तदनु रेव स व्रणासीदति॥ नरौ
स्नानिन प्रायेत्यर्थः॥ पुनः कीदृशी॥ कांतारे मदार एषे नमंती॥ तत्र हेतुगतिं विशेषणमाह॥ वहु वि
हितेति॥ बहुवारं वारं विहितं कृतं कृष्णस्यानुसरणमवेषणं यथा तादृशं॥ तत्र हेतुगतिं विशेषणमा
ह॥ कंदर्पजरेण जनिता याचिता तच्छताया आकुलता आकुलता तया च मंदं अधिकं यथा स्यादेवं लक्ष
धां वंदमानपीडा॥ अवर्षवे रित्यत्र जगन्निस्पापम इति वक्षिष्येणेति तृतीया॥ रहारणे दुर्गपिथे कोतारः पुं
नपुंसक इति च॥ पीडा बाधा यथा दुःखमित्यपि व॥ तथा च निनाजिला वचिंता रुपदेशे कथिते॥ तद्वक्ष
णं॥ अनिला वं स्पृहा तत्र कामे सवंगि मुदरे॥ दृष्टे श्रुते यत्रापि विस्मयानंदसाधसा इति॥ यथा दृष्टा
रूपके॥ कथं सवध्वं नः प्राप्य किं कुर्यान्नस्य सिद्धये॥ कथं न वेद सौवस्य इति चिंता न वेदिति शृंगारतिज
के॥ सुकुमारा वर्यवैः कांतारे नमंतीमित्यनेनाजिसारे खंग सौख्ये वंदति॥ तद्यथा॥ विज्ञेत्कीर्णादपि वि
पधराद्रातिना जोर जन्यां किं वा नृमस्वद नि सरणि सा संमाधवास्याः॥ ध्वंतेयां ता यदिति निरतं राधया तम
प्रकाशना सा साणिः पथि फलि फलारत्न रोधि व्यधापि॥१॥ यथा वा विज्ञेः कैलिसरो रुदं विचतु रे

गीत० २३
२३

धर्मिष्ठमस्त्रीस्वतंत्रकंगमौक्तिकमाजिकांतदनुचस्यक्तापदैः पंचषैः॥ कृष्णप्रेमविवर्णितांतरतयाह
रानिसारावुरातवंगीतिरुपायमधुनिपरंश्रीणानरंतिंदतीति॥ अथवा॥ अमंदकंदर्पकरजनितचिंता
कुलतयावदुविहितं कृष्णेनानुसरणंयस्यास्मादंश॥ अतः कांतारे नमंतामित्यर्थः॥ १९०॥ ॥ किमूचे
इत्यत आह॥ ललितेत्यादि॥ गीतस्यास्यवसंतरागेयतिताज॥ तयोर्लक्षणं॥ निखंडिवहेद्वियवद्व
डः पुष्पनृपिकंचूतलतांकुरेण॥ नमन्मुदावासमनंगमूर्तिर्मन्त्रोमतंगेववसंतरागइति॥ लघुदुतीता
लयेति॥ ध्रुवपदैः॥ गीतार्थस्तसावाधाराधामहोषधंवचः सखीवक्ति॥ हेसखिराधेइहअत्रैवश्रीमद्वयव
ललितलवंगलतापरिशालनकीमलमलयसमीरे॥ मधुकरनिकरकरं वितकोकिलरुजितकं
जकुटीरे॥ विहरतिहरिरिहसरसवसंते॥ नृत्यतिपुवतिः जनेनसमंसखिविरहिजनस्यदुरंते॥ १॥
नेसरसवसंतेरसः शृंगागारस्तेनसहवर्तइतिसरसः शृंगारोदोधकत्वात्॥ सरसश्चासौवसंतश्चसर
सवसंतस्तस्मिन्॥ तादृशोसमयेहरिः श्रीकृष्णः विहरतिक्रीडति॥ कसतिसमंसंशोनेसाकंवायुवतिज
नेनृत्यतिसति॥ किंनृतेवसंते॥ मिलनार्थहेतुगर्जविशेषणं॥ विरहिजनस्यदुरंतेनइतिनअपितुदु
रंतेएवेतिकाकादुरंतेदरुणे॥ दुःखेनांतेसमोपियस्यतादृशेवानिरवधावित्यर्थः॥ अथवा॥ अतोजीव
नेनेनसमंदुरंते॥ अथवाहरिरिहसरसवसंतेवदुप्रेमणानिस्तुतेनदूपाकन्मादिनेपुवतिजनेमोपांग

२३

नागरोनृत्यतिसत्यपितयासदृश्यमिच्छुमानिः समंनविहरति॥ केचिनुहरिरिहसरसवसंतेपुवतिज
नेनसमंविहरतिनृत्यतिचेतिव्याकुर्वीतचुराधानिसारायेसखाअसूयाहेत्वकथनात्रसंगच्छते॥ ननु
प्रथमानुरागेः स्मात्सोपिनचरते॥ पूर्वक्रीडावर्णनात्॥ वक्ष्यतिच॥ रासेहरिमिहविहितविलासं॥
स्मरतिसनोसमकृतपरिहासंमिति॥ अतोवक्तुंवाख्यानमेवसिद्धं प्रकृतिमुत्तरामः॥ तानिः समंन
विहरतीत्यत्रहेतुः॥ विरहिजनस्यत्वद्विरहितस्यकृष्णलक्षणजनस्यदुरंते॥ ताश्चवसंतश्चत्वांविनानत
स्यविलासोत्साहेप्रदानवेतोत्यर्थः॥ अतएवेतामेवकामयतातिनावु॥ विहरतीत्यनेनापिश्रीराधावेष
णनृपोविहारउच्यते॥ मिलनसंकोचपरिहारायसामान्यपुवतानांसंगमइत्युक्तः॥ तथाचयदित्वंप्रि
यतमंतनानुसरिष्यसि॥ तदायंवसंतस्तस्यतवपिदुरंतोनविष्यतीतिधृतिते॥ समंसहेत्यमरः॥ ध्रुवप
रमिदं॥ अत्रदादृशलक्षणावितानिस्मृष्टार्थादतीसखीएव॥ तदुक्तं॥ प्रकृतिकुत्रालादक्षगृहमंत्रादृ
प्रिया॥ स्वतंत्राविधवादासीदुष्टप्रव्रजितासखी॥ मालाकारादिनारीचकायद्वितीष्टमिदये॥ तस्यालक्षणा
नि॥ यथा॥ कालचिंतोद्यमानितामुवेषाददमित्रता॥ धष्टानेइष्टासुखीशीलावदक्षाचापव्यवर्जिताअक्षु
द्राप्यनुद्विगाप्रशस्यादादशैवैवत्विति॥ किंच॥ विलासिनोश्चसातंअमर्थतायातेतयाअनुरूपाविमोचे
तियाकलप्यानुकूलकृत्॥ निस्मृष्टेतिमातेयाकोतहजसमचितेति॥ तथाचसमविज्ञातिदृतीकर्मणि
॥ यथा॥ प्रोत्साहनं॥ अर्थसंदर्भनि॥ २॥ गुणकथने॥ ३॥ विसंनरो॥ ४॥ तदनुरागाख्यापनं॥ ५॥ कलानि

वेदनं॥६॥शौचप्रकटनं॥७॥वक्रमित्रता॥८॥सुवेपता॥९॥खसहिष्णुता॥१०॥मधुरवाग्मादिना॥११॥
 गूढमंत्रिता॥१२॥सौख्यावभा॥१३॥स्वच्छदानुवर्तिता॥१४॥उपायज्ञता॥१५॥काजज्ञानवेदिता॥१६॥देना
 विवेकता॥१७॥स्वनाज्ञता॥१८॥सर्वकर्मकुशलता॥१९॥दोषाछोदनं॥२०॥गुणनिरूपणं॥२१॥सौंदर्यसंज्ञा
 २२॥पिप्पुनवाकराहित्यं॥२३॥मृदुतायणं॥२४॥अर्थप्रदानकथनं॥२५॥विवेहितसंज्ञार्थं॥२६॥परतत्त्वा
 नंचेति॥२७॥तत्रकोजज्ञताप्रीत्याहनार्थदेशनिदिगुणान्प्रदर्शयतीवसंतस्यसरसतामाह॥जलिता
 मनोहरयालवंगलतातस्याःपरिशीलनेनपरितःशीलनमालिंगनंतेनकीमलीमृदुलीमलेयसमी
 रोमलयाचलसंबंधीवायुमंत्रितादशो॥एतेनवायीत्येविधयुक्तं॥लवंगलतानाधिकायोगात्॥समी
 रस्योदीपनताकथिता॥अत्यांशोदीपनविना॥बान्दर्शयति॥पुनःकीदृशेवसंते॥मधुकरतिकरेण
 नमरसमूहेनकरंवितामिश्रितायेकीकिलास्तेःकृतितःमधुरनादयुक्तःकृतःकुंजकुटीरोऽप्याकु
 टीयत्रतादशो॥शीलमालिंगनेसमेशतिविश्वःप्रकाशःसमीरमारुतमरुजगत्याणसमीरणाद्रूपम
 र॥मधुव्रतोमधुकरोमधुलिन्मधुपालिनइतिच॥सोमोबनिकरत्रातवारसंघातसंचयाइत्यपि॥मि
 श्रितेकरंचितइतिग्राह्यतः॥अल्यकुंटीकुटीरस्यादृष्टिपि॥१॥वसंतस्यदुरंततामाह॥उन्मदेत्यादि
 उन्मदउद्गरोमदनोयत्रउद्गंतौमदमदनौयस्मिन्नितिवा॥तादृशोमनोरथोयेषांतादृशोयेषाधिकानो
 वधूजनास्तैर्जनितोविलापोयत्रतादशो॥पुनःकीदृशो॥अलिकुलैःनमरसमूहैःसंकुलीयासोयः

कुसुमसमूहस्तेननिराकुलोनिःश्रीषाकुलोआकुलोवकुलकलापःकेसरसमूहोपवतादशो॥अथ
 वा॥तादृशःवकुलएवकलापोनृपणंयस्य॥कलापःस्मररारतणीरीवा॥संकुलंवाध्यवधासेविस्पष्ट
 येविचस्पपीतिविश्वः॥केसरेवकुलइत्यमरः॥कलापोनृपणोवहेतुणीरेसंहतावपीतिच॥२॥मृगम
 देति॥पुनःकीदृशो॥मृगमदस्यकस्तूरिकायाःयःसौरनरसःसौरनवेगस्तस्यवशंचदाश्चायन्तावादिनीन
 वदलमालारूढतनपत्रपंक्तिर्येषांतादृशामालायत्रतादशो॥पुनःकीदृशो॥युवजनानंतरुणजना
 नारुदयविदारयतीतियुवजनरुदयविदारणस्तादृश॥येमनसिजस्यकामस्यनवास्तेषामिवरुचिर्दृ
 ष्टमृगमदसौरनरनसवशंवदनवदमालतमाले॥युवजनरुदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले
 ॥उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे॥अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहैरनिराकुलव॥३॥
 सियेषांतादृशायेकिंशुकाःपलाशकुसुमानितेषांजालंममूहोयत्रतादशो॥किंशुक
 जालानिपलाशकलिकाइतिवा॥अत्रपलाशकोरकस्यवक्रत्वेनारकत्वेनचरुदयविदारणादुधिराक
 मनसिजनखस्यसादृश्येनखसौंदर्यंचकथितं॥मृगनामिमृगमदःकस्तूरीचेत्यमरः॥रनसोवेगदृष्यो
 रित्यमरः॥३॥॥मदमदीति॥मदनएवमदीपतिस्तस्ययःकनकदंडःसुवर्णचिह्नं॥तत्रदंडस्तस्यैव
 विर्यस्यतादृशस्यकेसरस्यतागकेसरपुष्पस्यविकाशःप्रकाशोयत्रतादशो॥अत्रकनकदंडादेनक

न कदंड युक्लं च मिति वामही पतिरावसाहवयति॥ अथवा॥ विरहिणं दंडु नाधं दंडुव॥ पुनः कीदृशो॥ मि
लिताः शिलीमुखाः नमरा एव शिलीमुखा वाणा यस्मिन् तादृशं यत्पाटलिपटलं पाटलपुष्पसमूहस्तत्र कृत
स्मरतृणीरस्य कंदर्पतृणीरस्य विलाससंघेष्टितं यच्च तादृशं च परममममिथाजनकत्वेन नमराणां वा
णसाम्यं॥ चांपेयः केसरः कांचना कय इत्यमरः॥ अलिं बाणो जिजी मुखाविति च॥ समूहं पटलं नान्येत्य
पि॥ दृणेपासंगतृणीरनिषंगा इत्यपि॥ ४॥ विगलितेति॥ विगलितं वित्रोषेण गलितं लज्जितं लज्जायस्य

मदनमही पतिकनकदंडरुचिकेसरकुसुमविकाशो॥ मिलितं जिजी मुखा पाटलिपटलकृतस्मरतृ
णविलासे॥ ४॥ विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे॥ विरहितं कृतं न कुंतमु
खा कृतिकेतकिदं दुरिताशो॥ ५॥

तादृशस्य जगतः प्राणिगणस्य विलोकनेन दर्शनेन तरुणकरुणे
नवीनकरुणवृक्षैः पुष्पविकारा व्याजेन कृतो हासो यत्र तादृशो॥ अत्राश्वरसस्य तत्त्वतः पुष्पविकारा
साम्यं॥ यदाह नरतः॥ श्वेतो हासः प्रकीर्तित इति॥ अथ च॥ तरुणकरुणोरित्यनेन वृद्धावनवृक्षादीनां बिस्य
कारुण्यमेव प्रतिपाद्यते॥ नगवत्स्वित्वात्॥ अथवा॥ विगलितलज्जितानां जगतां वियोगिजनानां दर्श
नेन तरुणोरथादिवियोगिनिः करुणं करुणारससहितं यथा स्यादेवं कृतो हासो यत्र तादृशो॥ इति विरहिणी
वशकाः कष्टं प्राप्नुवेति करुणाः लज्जां हित्वा विलपंतीति च दासस्येवामिति तावः॥ बालारसान्निज्या

एव वृक्षाः परमममवेपिकृतसंवरणाः॥ यतस्तस्मिन् युक्तं॥ अथवा विगलितं विनिः कीकिलादिनिः पक्षिग
णैः शब्दायमाणैः गलितं च विस्रवजितं अतएव लज्जितं गच्छतीति जगत्॥ पथिककुलम्॥ विनिः गलि
तं च तत्त्वज्जितं च तत्त्वजगच्चैतिसमासः॥ तस्यावलोकनेन तरुणैः संयोगिनिः कारुण्येन कृतो हासो
यत्र तादृशो॥ पुनः कीदृशो॥ विरहिणं वियोगिनां कृतनायविदारणाय कुंतमुखा कृतिकुंतायुधवि
शेषस्तस्य मुखं अग्रभागस्तस्य इव आकृतिर्यस्य तादृशं यत्कृतं तेन दं दुरिताव्याप्ताविषमीकृतावा
आशादिशो यस्मिन् तादृशो॥ कचित्केतकदं दुरिताश इति पाठः तदायाकारोऽसौ कचिदित्यत्र क
चिद्गुहास्यलज्जावुरोधार्थत्वात् कृतकस्वेतकेतकीरावेन समर्थनाय॥ लज्जितेत्यनपुंसकेनावे
कः कृतिछेदने इति कस्योत्प्लवंधोऽप्यस्तीति केचित्॥ तस्य पुटप्रत्ययां तस्य नि कुंतनमिति प्रयोगः सा
धुः॥ करुणस्वरमेव वृक्षे कृपायां करुणामते इति विद्मः॥ प्राप्तं कुंत इत्यमरः॥ निमोत्रते तथा व्याप्ते
दं दुरंकथ्यते बुधैरिति धरणिः॥ आशीतृणादिशोरिति विद्मः॥ ५॥ माधविकेति॥ पुनः कीदृशो॥ माध
विकायाः वासंत्याः परिमलेन मोरनेण ललिते मनोहरे॥ श्लेषेण माधवस्येवं माधविकानां यिका तस्याः
परिमलेन कोतविमदमोरनेण ललिते मनोहरे॥ उक्तं॥ अलिं गेव प्रियं याति कामनिज्जितं चेतसा॥ स्फु
रतिप्रत्युक्तिरचनामाधवाणां यिकासेति॥ माधवरावेन वसंत एव नायकः॥ रुद्रसंगमाय तां त्वरयति
विजावोऽकंकथनेन चेति धनितं॥ पुनः कीदृशो॥ नवमालिकयानवमालिकपुष्पैः अतिसुगंधो अति

श्रमेनमोरनयुक्ते॥ पुनः कीदृशो॥ मुनिमनसामपिमोहनकारिणिमोहनजनकेअन्येषां किंवक्तव्यमित्य
पिशब्दार्थः॥ तथाचमानेमुनिवृत्तानामानितीनामोहकारिणीति धनितं॥ पुनः कीदृशो॥ तरुणानां विला
सिपुवृत्तानां अकारणबंधो॥ सानाविकमित्रेपरमानंदप्रदइत्यर्थः॥ तवमालिकजातीतिपाठेन
वमालिकंनवमालिककसुमंचजातिश्चेतिउक्तान्यामित्यर्थः॥ विमर्दश्चैपरिमलौगंधेजनमनोहरइत्य
सरः॥ ६॥ स्फुरदतीति॥ पुनः कीदृशोवसंतै॥ स्फुरंतीकंपमानाशौनमानावायाअतिमुक्कलतावसेती

माधविकापरिमलजलितेतवमालिकजातिसुगंधौ॥ मुनिमनसामपिमोहनकारिणितरुणाका
रणबंधौ॥ ६॥ स्फुरदतिमुक्कलतापरिरंनणमुक्कलितपुलकिततृते॥ वृंदावनविषिनेपरि
सरपरिगतयमुनाजलधृते॥ ७॥

लतातस्याः परिरंनणेनआलिगनेनमुक्कलितःपुलकितःमु
क्कलितंमुक्कलंतदेवपुलकीरोमांचस्मककश्चतश्चाप्नोयन्नतादृशो॥ अत्रकांतस्यसंगरसेनसात्विको
द्रेकाकंपमानायालतातापिकायाः परिरंनणेनचूतनायकस्यापिरोमोदमेताचेतनयोरपिकामोमे
षकथितः॥ तेनवसंतस्यातिदुरंतत्वंकथितं॥ तथाचातिमुक्कपदेनातिशयमुक्कानामपिपरिरंनेणो
त्सुकमितिधनितंअतिमुक्कायाः कस्याश्चिद्गवन्माधुर्यनिराकृत्येष्टायास्तदुपासनार्थंवृंदावनेल
तादपत्वमितिवा॥ तदाअतिमुक्काचासौलताचेतिसमासः॥ अनेनातिमुक्केः वैकुंठवासिनिरपिदं

दावनेलतात्वंसृहणायमित्यवमाधुर्षनरोतिरूपितः॥ उक्तंच॥ आसामहोचरणरेणुजुषामहंस्यांवृंदाव
नेकिमपिगुल्मलतौषधीनां॥ एतावतावसंतस्यसरसतांदुरंततांचोक्तासंप्रतिक्रीडायाः स्नानविशेषमाह
वृंदावनेत्यादि॥ वृंदावननामिविषिनेहरिर्विहरतीत्यत्वयः॥ कीदृशोविषिने॥ परिसरेसमीपप्रदेशेपरि
तःसर्वतोगतेनआग्नेनयमुनायाजलेनधृतेपवित्रे॥ परिसरपरिगतंचततयमुनाजलेंचतचधृतंयन्नत
स्मिन्नितिवा॥ पावनस्ययमुनाजलस्याप्यधिकपावनत्वेनकिंवक्तव्यंतथावनत्वमित्यर्थः॥ तथाच॥ रसो
यः परमाधारः सच्चिदानंदलक्षणः॥ ब्रह्मेतिउपनिषदांतंमएवयमुना॥ स्वयमितिवचनात्॥ एवं
तमहिम्नोपलक्षितायास्तस्याः पावनत्वेनातिमुक्केः सृहणीयत्वंतस्यसिद्धिमितिदर्शितं॥ पावनत्वमत्र
नगवदसविशेषादुक्तवादुच्यते॥ ननुपापमात्रक्षयादि॥ वृंदमवतीतिवृंदावनं॥ चंपकादिवृंदंजोषीहं
देवा॥ नमोगवत्केलिसुखसंपादनात्॥ अतिमुक्कः पांडुकस्याः संतीमाधवीलनेत्यमरः॥ पर्यंतनूपरिस
रइति॥ ७॥ ॥ संप्रतिगीतार्थमुपसंहरन्स्वतन्त्रात्तेरुक्तार्थमाह॥ श्रीजयदेवेत्यादि॥ श्रीजयदेवकवेरिदं
नलितंउदयतिरजते॥ अयननूतनयपदित्वात्परस्मैपदं॥ तत्रहेतुः हरिचरणयोः स्मृतिस्मरणेनसा
रंश्रेष्ठं॥ अथवा॥ हरिचरणस्मृतिरेवसारोयन्नतादृशं पुनः कीदृशं॥ सरसंमृगारसप्रधानवसंतसम
यसंबंधिनोवनस्पवर्णनंयन्नतादृशं॥ अतएवानुगतमदनविकारं॥ अनुगतः संवदोऽनुसृतः मद
नस्यविकारोयन्नतादृशं॥ अथवामदनः श्रीकृष्णस्यविकारः तावोद्वेकः राधांप्रतिसख्याः वर्णनेना

गीत.टी.
२९

नुगतोयस्मिन्ममोदितेतादृशं॥ मदनसंबंधिविकारीनुगतः श्योतुरुदियस्मान्नदितिवा॥ सरसवसंतसम
यवनवर्णनिमित्तस्यविशेषणं॥ अनुगतमदनविकारमितिवा॥ ८॥ ॥ इहदिअस्मिन्नेवसंतधेगैवाहो
वायुश्चेतोदहति॥ अथादिरहिणं॥ किं कुर्वन्॥ काननानिवनानिवासयन्॥ सुरती कुर्वन्॥ कैः ददर्श
द्विदलितविकसितायामस्त्रीवस्त्रीमाद्यतीतस्याः सकाशात्तत्तत्तः उद्भूतः येपरागाः पुष्परणवस्तएव
प्रकरिताः पटवासाः पिष्टात कास्त्रैः॥ कीदृशोगंधवाहः॥ केतकीगंधबंधुः॥ केतकीसौरनचारी॥ पुनः कीदृ
शोतयदेवनणितमिदमुदयतिहरिचरणस्मृतिसारं॥ सरसवसंतसमयवनवर्णनिमित्तनुगतमदन
विकारं॥ ८॥ ॥ इदं विदलितमस्त्रीवस्त्रीचंचत्यरागप्रकरितपटवासैर्वसियकाननानि॥ इहदि
दहतिचेतः केतकीगंधबंधुः प्रसरदशमवाणः प्राणवर्जधवाहः॥ ८॥ शः प्रसरतः॥ प्रतिदिशं
चरतोऽसम-एप्राणवत्प्राणसदृशः॥ अथवाप्रसरताअसमवाणेनप्राणवान्शक्तिसंपन्नोयोगं
धवाहइत्येकमेवपदं॥ अथवा॥ किं नूतनेतः प्रसरतः अथानिमनोरथंप्रति॥ असमवाणप्राणवत्॥ का
मस्यजीवितमिव॥ ईषदर्थेदिरव्ययमितिविश्वः॥ परागः पुष्परसीतिच॥ पीष्टातः पटवासकइत्यमरः॥
गंधवाहानिलाशुगादितिच॥ ८॥ ॥ अमुत्संगेत्यादि॥ श्रीखंडशैलानिलोमलयपर्वतसंबंधीयवनः ईशा
चलंईशस्यमहादेवस्यअचलंपर्वतंहिमाचलंअनुसरति॥ कस्मादिव॥ तर्हिहिमाद्रिकिमितिब्रजती

२९

त्यतआहप्रालेयेत्यादि॥ प्रालेयंतुत्वारस्तस्यप्रवनमवगाहनंतस्मैछेयाअत्रसर्पैः कवलितोक्षीणस्यप्रव
नस्यतद्विषसंपर्कादधिकं विरहिणं संपापकरत्वं धनितं॥ वस्तुतस्तदक्षिणवायोः शीतजलात्सुखकर
त्वाच्चविरहिणंदुःसहपरिणामेनसर्पस्यनृहिमाप्रवनमित्याक्रीशः॥ नकेलमिदमेवदुःसहंसेवतेअप
रमपीत्याह॥ किंचिति॥ विकानांकोकिलानांऊरूः ऊरूरितिगिरः ऊरूः ऊरूरिसेवंपूपाः शोभाउन्मील
प्रकटीतवति॥ कीदृशः कलोत्तालाः कालाः अत्युत्तमधुरा॥ उन्नालाउद्भवाः॥ कस्मात्॥ स्निग्धयोरसा
अयुत्संगवसद्भुजंकवललोकादिवेशचलंप्रालेयप्रवनेछयाउसरतिश्रीखण्डशैलानिलः किंचस्ति
ग्यरसाजमौलिमुकुलात्पालोकाहर्षेदियादुन्मीलंतिऊरूः ऊरूरितिकलोत्तालाः विकानाद्रिः॥ ९॥
लाः आम्रहृत्कालेपांयेमौलयअग्रभागास्तत्रयानिमुकुलानितानिआलोकावाह्योहर्षादियश्चानंदस्या
विनविस्तस्मात्॥ अत्रकचिदद्योत्संगेतिपाठः॥ तदाअद्यवसंतइत्यर्थः तुषारस्कहिनेहिमंप्रालेयंमिहि
कचित्पमरः उन्नालोहेमकुंडेस्याऊनेचोन्नालउत्कटे॥ श्रेष्ठेपिविकरालेपिस्मादुन्नालः प्रवंगमइतिवि
श्वः ९ संप्रतिवसंतदिवसानामपिदुरंतत्वमाहउन्मीलदित्यादि॥ वसंतसंबंधितोवासरादिवसाः पृथिकैः
कथंकथमपिमहताकष्टेननीयंतेसमाप्यंते॥ कीदृशावासराः उक्षीणः प्रकटीकृतः कणज्विरः श्रीचसं
तापोयेषुतादृशाः कैः॥ उन्मीलंतिप्रकटीतवंतियानिमधुनिगंधाश्चतेषुलुब्धालोकात्तलुपान्नमरास्त्रैः

गीत.ली. २५
 आधुनाः कंषिताये चूतां कुरास्तेः॥ तदुक्तं॥ वसंते पंचमं वदतिको किल इति॥ उद्दीपनविना बोदवितिः
 ॥ केन प्रकारेण तीयंत इत्यत आह॥ ध्यानेनेत्यादि॥ ध्यानेस्वप्रिया चिंतने यदवधानं तत्परता तेन कुरा
 प्राप्तीयः प्राणसमायाजीविततुल्यायाः कांतायाः समागमनूपोरमस्तस्मादुत्पन्ना ये उद्घासा उत्साहास्तेः
 पृथिकविशेषणं वा॥ कीदृशैः ध्यानावधानेन क्षणं प्राप्तीयः प्राणसमायाः समागमस्तस्मिन्नुद्घासो ये
 पांतादृशेति॥ अनेन श्रीकृष्णस्यापि प्रिया ध्यानेन कष्टेन वसंतवारनिवृद्धि इति धनितं॥ काकजीवुक
 लेस्सस्मेधनावित्यमरः॥ कोलाहलः कलकलः इति च॥ १०॥ ॥ एवमुद्दीपनविना बोदवितिः संप्रत्य
 उन्मीलनमधुगंधलुब्धमधुपमाधृतचूतां कुरास्तेः क्रीडको किल ककली कलकलैरुद्दीपकैरिति
 यः॥ तीयंते पृथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणाप्रामाण्यसमासमागमरसोद्घासैरमीवासराः॥ १०

नुतावंदयति॥ अनेकतारीपरिरंनसंनममित्यादि॥ अस्मै सखीराधि कं पुनराह॥ पुनः कथितव
 ता॥ किं कुर्वती॥ आपारातदरे समक्षं प्रत्यक्षं मुरारिमुपदर्शयिती॥ कीदृशं॥ अनेकतारीणां परिरंन
 संनमेण अलिङ्गनादरेण स्फुरन्मनोमनोहारी विलासश्चानगविकारस्तेन लालसाद्योत्सुकं चर्थाद्वा
 ध्यायंयस्य तादृशं॥ अथवा अनेकतारीणां परिरंनसंनमेण स्फुरन्चिन्ता नानूरोनवनयः श्रीराधाया
 मनोहारी हरे॥ श्वित्तापहारी विलासः हावादिलक्षणस्मिन्लालसायस्य॥ परिरंनसंनमः अत्योत्प

सख्यालिङ्गनलक्षणानियोगस्तेन स्मारितः श्रीराधाविलासेन तत्सखीपुलालसंप्रार्थनमिति वा॥ अथवा
 ॥ मुरारिमारातदरे एव कामस्तस्मादनेकतारीणां परिरंनसंनमेण स्फुरन्नाविर्नवनयोमनोहारी विला
 सस्तेन लालसमोत्सुकतावविकारं दर्शयितीत्यर्थः॥ अनेन तदनीसरणयतासां तावक्रियानिरूपणेन ना
 यकगुणाधिकं दर्शयति॥ वस्तुतिवाये॥ पीनपयोधरेत्यादिना॥ ११॥ अथपदं॥ रामकरीरागेणगीयते॥
 यतिताले॥ रागलक्षणं॥ सर्गप्रताजास्वरूपणाचनीजं तिचोलं मुतनौवहंती॥ कान्तेयदेयां तमधिष्णि
 अनेकतारीपरिरंनसंनमस्फुरन्मनोहारी विलासलालसंमुरारिमारादुपदर्शयिंत्यसौ सखीसमक्षं
 पुनराहराधिकां॥ ११॥ चंदनचर्चितनालकं लेचरं पीतवसनवनमाली॥ कैलिनलमलि कुंडलमंडि
 तंगंडयुगस्मितशाली॥ हरिरिह मुग्धवधूतिकरे॥ विलासिनि विलसतिके लियरे॥ १२॥ अथपदं॥
 तेपिमानी न्नतारामकरीप्रतिष्ठेति॥ १२॥ ताललक्षणं प्रागुक्तं॥ गीतायुक्ति॥ हे विलासिनि विलासश्रीले
 ॥ इह हंदावने मुग्धवधूतिकरे सुंदरवधूतिचये हरिविलसतिक्रीडां करोति॥ कीदृशेव धूतिकरे॥ कैलि
 परे क्रीडापरायणे॥ अत्र मुग्धपदेन हावादानजितत्वं॥ कैलियर इत्यनेन सामान्यक्रीडापरत्वं च तासंध
 नितं॥ तथा च विलासिनीत्यनेन हावादानजितात्तामेव सकलकलाजितोऽपेक्षतीति नावः॥ मुग्धः सुंदर
 मूर्योरिति विश्वः॥ विलासो हावविशेषस्तद्वक्ष्यते॥ यानेस्तानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणां॥ उत्प

गीत० २०॥ द्युतेः क्रीडां कृतवानिति॥ एतत्तु भवपदं॥ अथपदानि॥ कीदृशो हरिः चंदनेन चचिते अनुलिप्ते नीलकले
 २९५ वरे श्यामशरीरे पीतवसनं पीतवस्त्रं वनमालाचयस्य तादृशः पुनः कीदृशः॥ केलिपुचलं तीक्ष्णमाने ये
 मणिमुक्ते कुंडले तासां संदितमलं कृतं गंडयुगं कपोलमुग्मेयस्य॥ पुनः कीदृशः स्मितेन ईषदस्मिते च श
 लीशो नमानः॥ स्मितलक्ष्मणं तु मरते॥ ईषदिकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौष्टवान्चितैः॥ अलक्षितदिनं धीरमु
 त्तमानो स्मितं न वेदिति॥ तथा च श्वेतचंदनपीतांबरविविधपुष्पमालयास्मितेन च श्यामशरीरोचिते वे
 षेण तच्चित्रप्रलोचनाय शोभाति शयत्वं कथितमिति नावः॥ १॥ ॥ मुखानां चेष्टितमाह॥ पीनेत्यादि॥

पीनपयोधरनारत्नरेण हरिं परिरम्भसरागं॥ गोपवधूरनुगायति काचिदुदंचितपंचमरागं॥ २॥

काचिजोपवधूः पीनपयोधरनारत्नरेण मांसलस्मन गौरवातिनायेन सरागं सानुरागं यथास्यादेव परिर
 म्भालिङ्ग उदंचितकृद्धं चितः पंचमालो रागो यत्र एवं यथा स्यान्नथानुगायति॥ अनुपश्यादरे गानितं त
 रंगा यति॥ उदंचितपंचमरागो यथा स्यान्नथेति वा॥ अत्र पीनपयोधरेत्यादिना सौंदर्यप्रतिपादितं॥ मुख
 त्वंचतस्य परिरं रं तणोद्यमवितैव स्वयमेव प्रथमं परिरं न एतात्॥ अन्योन्यकृते परिरं ते हि शृंगारः पुष्टो
 नवति॥ तदुक्तं दशरूपके॥ रम्यदेशकलाकालवेषनोगादिसेवनेः प्रमोदात्मरतिः सैव सूनोरन्योन्य
 रक्तयोः॥ अपरुम्यातिष्ठततद्रोहितोजन्ममदेवाश्च भुवन्नययुष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते॥ विक्रयाम

२९५

दाशति ब्रह्मगंधवच्चितदत्रागयन् देवाः सदेवानुगायत उपावर्तितस्मात्प्राप्यं तं स्त्रियुक्तमयने कामुका
 एतं स्त्रियो न वंतीति॥ श्रीराधाया श्रितस्याश्वगौरवसूचनाय काचिदित्युक्तं॥ पंचमो रागनेदः स्यात्संवा ना
 मपि हरणे पंचमस्तुरेगद्ये पंचमी पीणवोऽस्त्रिया मिति विश्वं॥ २॥ ॥ कापीत्यादि॥ कापि मुग्धवधूः मधू
 सूदनस्य वदनसरीजं मुखपद्मं अधिकं यथा स्यान्नथानुगायति चिंतयति॥ कीदृशः॥ विलासेन लीलयीश्व
 चलेयोर्विलोचनयो र्यत्वेन तेन जनित उत्पादितः मनोज्ञः कामी येन अथान्निस्सामेव तं॥ अधिकमित्य
 पि मुखस्य विशेषणं वा॥ तदपुनः कीदृशं मुखपद्मं॥ अधिकं॥ अनुललावणास्पदमित्यर्थः॥ सौगंध्या
 कापि विलासविलोचनविलोचनखेलनजनितमनोज्ञं आयति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो
 जं॥ ३॥ कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले॥ वारुचुचुवनितं ववती दयितं पुलकैर
 दिगुणात्पापनायमधुरसास्पदेनापि कामोद्बोधकत्वाद्युपाहारकत्वाच्च वदनस्य स
 रोजोपमा॥ मधुसूदनस्य पदेन तस्यामनुरागस्यास्त्रित्वं धनितं॥ तथा च॥ प्रत्यरुसंध्यानादकोश
 लेन मुग्धवधूरित्युक्तं॥ ३॥ कापि कपोलतलेत्यादि॥ कापि नितं ववती दयितं प्रहंकपोलतले चानुमनौ
 हरं यथा स्यान्नथानुचुचुवनितं कृतवती॥ किं लक्षणा॥ किंमपि कार्यं लपितुं मंत्रयितुं श्रुतिमूले कराम्भू
 ले मिलिता संलग्ना॥ कीदृशः॥ पुलकैः रोमांचैः॥ अनुकूलप्रिया निलाषसूचकैः॥ ओत्सुकौ न सहसा को न

गीत० टी०

३०

मुखचुंबनं सखीजनहास्यकरं न वतीति व्याजेन चातुर्यं प्रसायितदारमिति तावः॥ अत्रापि स्वयमेव प्रथ
मं चुंबनेन तस्माच्च धीरत्वं धनितं॥ नितं ववतीत्यनेन सौंदर्याधिकं च कथितं॥ अथवा॥ काचिन्नितं वव
तीमुंदरीपरमविदग्धानवसखीकृतिमूले जया॥ किंमर्थं॥ किमपि तव संगमवात्तं लिपितुं कथनार्थ
मित्यर्थः॥ तदा किं कृतवतीत इह॥ दयितं युजकैरुत्कृजे कपीजतले चारुचुंब॥ तव कथाश्रव
णोदितसात्विकविकारेण त्वय्यनुगतत्वस्त्वके कपीजतले अतएव चारुयथास्यानया चुंबुव॥ अ
नुमादनं कृतवती॥ अयं तावः॥ यदा तव वान्निश्रवणेनापि एतादृशी न वतितदा किं वक्तव्यं तव संग
केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले॥ मज्जुलवंजुलकुंजगतं विचकर्षकरेण डुकूले॥ ५
मानुरागस्तनौ मिलनमेव कार्यं॥ ४॥ केलीत्यादि॥ काचिद्रोपी अमुं श्रीकृष्णं केलिकलाकुतुकेन डुकूले
पश्यत्येव विषये विचकर्षकरेण डुकूले एही ता अमुं विचकर्षेति केचित् योजयंति कीदृशं॥ मज्जु
लो मनोहरं वंजुलो वेतसो यत्र नादृशी यः कुंजस्तत्र गतं॥ तव सखीशिरुया तासां वंचनाय प्राप्तं॥ कुत्र
विचकर्ष॥ यमुनाजलकूले॥ यमुनाया जलचयुक्ते रोधमि॥ तवागमनाया नितीयवंजुलकुंजस्थं श्री
कृष्णं यमुनाकूलं प्रति कीदृशं विचकर्षवतीत्यर्थः॥ अत्राप्यन्यातुरक्रमवत्साकषणादधीरत्वं व्यंयं॥
अथवा॥ केलिकलाकुतुकेन तव विलासो मुक्तेन तासां वंचनं कृत्वा यमुनाजलकूले तरेयो वंजुलकुं

रामः
३०

जः कुलकुंजस्तत्र गतं अमुं काचित् करेण डुकूले विचकर्षेति च यः॥ अथवा॥ अन्यायास्तव प्रियां चलाक
षणां नारुमेति दर्शयितुमाह॥ काचिन्नवसखीत्वं प्रत्यानेतुमेव डुकूले विचकर्षेव एव साहसं च त्याया
नोत्थयत एवेति तावः॥ केन मिषेण केलिकलाकुतुकेन॥ खे लनलीला मिखेण॥ अन्यायः वंचयित्वात्वं
प्रत्यानयनार्थमेवेति तावः॥ अतएव एकांतं प्राप्तं तव सखीदृष्ट इत्यर्थः॥ अतो माखिणानवकांते तथा
आनीयस्त्वं चले इत्यर्थः॥ मनोजं मज्जुलमिति च॥ वंजुलो वज्जुले व्यातो वंजुलो वेतसे मत इति धरणिः॥ डुकू
लं क्षौमे सूक्ष्मांशुके पि॥ ५॥ करतलेत्यादि॥ ननु गोपीनिः सह कीडा कुर्वतः कृष्णस्य कुत्र मय्यनुरागः॥
॥ करतलतालतरलवलयवलि कलित कलस्वनवंशे॥ रासरसे सह नृत्यपरा हरिणायुवतिः प्रशशंसे
कथं वथा प्रजापं करोषीत्यत आह॥ स्वयमेव शृणु॥ काचिद्वतिर्वरांगनाराधानिधाना हरिणा कृष्णे
न प्रशशंसे कृता॥ कीदृशी॥ रासरसे॥ रसममहोरासः सचासोरसश्च तस्मिन् रासरसे॥ वज्जुलत्रनेन त्वं
कीतान् नृत्यविशेषो रासस्तस्मिन् योरसः संगीतशौलनचमत्कारविशेषस्तत्र वा॥ सह नृत्यपरा॥ कृष्णेन स
ह नृत्यं नृत्यवंती॥ कीदृशे रासरसे॥ करतलयोस्ताजेन परस्परं वादेन तरलाचंचलाया वलयावलिः कं
कणपुंक्तिस्तया कलितो मिश्रतः कलस्वनः अथ कर्मधुरशब्दः॥ अयमपि प्रायः॥ श्रीराधाविनाः नृयुव
तिगणैरासो मुके सति श्रीकृष्णः हर्षवत्प्रसावेन श्रीराधिकास्तोत्रेणाखिलगोपीगणं निवर्तयतीति॥ ॥

अथवा रासरसो नुरागे सति सह नृपरायुवतिः हरिणा प्रश्रंसे ॥ कस्मिन् करतलतालनरलवल
यावलिकलितकलस्वनवंशे ॥ संप्रति तत्करतालमिलिते वेणुकलधुनौ केपि संकेतेन तव स्तुतं करोत्ये
वतानि नलिहते ॥ अतस्मात्संमोक्षमिति नावः ॥ अथवा हरिणा तन्मनो हरिणा अत्युवतिः यो वनो हाम
स्तु प्रशंसे स्तुता मुखे नैव सा केवलं स्तुताननु मनसामनस्तुतं येव हरितमिति गौरवमिति नावः ॥ अथ
वा हरिस्तेनेत्यर्थः ॥ यो वनो नमदेन अन्यमस्त्वं तयानजात एव अतः हरिणा सह नृपराय एव केवलं न
विदग्धासापीति त्वयेव उक्तं यदि स्मृतिरिति नावः ॥ अथवा हरिणा तव मनो हरिणा युवतिः ॥ नित्ययौवन
पात्वमेव प्रश्रंसे प्रकर्षेण स्त्रयमेनाया इत्यर्थः यतः हरिणा सह नृपराय त्वमेव अन्त्या इति नावः ॥ इम
मेदेक रास्मा जैतालं तु हरितालक इति विश्वः ॥ तरलश्च वलेखे हारमध्यमणा वयाति च ॥ वंशो वेणु
कुलेवर्गिष्ठस्यावयवेपि च ॥ रासरसस्तु रासे स्यादिति च ॥ रासस्तु गोदुहं क्रीडति हारावली ॥ हा ॥
स्त्रिष्यतीत्यादि ॥ कामपि रामां क्रीडाश्रीलां स्त्रिष्यति आलिंगति ॥ कामपि चुं वति ॥ कामपि मधुरवच
नादि नारमयति क्रीडयति ॥ सकृदस्मिन्नेन ईषि कस्मिन्नेन चातु यथा स्यात्तथा परंगोपीय नृपति ॥ एवं
तास्वत्ति स्तुता सुदाक्षिण्येनालिंगमनादिकं दृष्ट्वा रोषेण गच्छंती अपरां वामां मनोहरस्वनावां च तव सखी
अनुगच्छति ॥ अनुनयार्थमनुगतिकं करोति ॥ अथवा ॥ एवं सस्मिता वलोक्यादिमात्रेण तासां वंचनेन कृ
त्वा वामां त्वामनुगच्छति ॥ अनुनयार्थमिति सरतीत्यर्थः ॥ अतएव त्वस्यानुरागः ॥ अतः संगमार्थं विलंबं मा

कथा इति नावः ॥ अथवा तासां कृत्येन ताननिवृत्ता अतः स्वकृत्येन तानि वृत्तयतीति तासां कृत्यं उक्ता श्री
कृष्णकृत्यमाह ॥ स्त्रिष्यतीति आलुप्तः कामपि आलिंगनकामा मेव स्त्रिष्यति स्त्रेषमान् मेव करोति न
तु स्वयंतथा कामः अतएव एकं एकं तदन्विलापरूपं एव कथितं ॥ स्वकामश्चेत्सर्वकृत्यं एकस्यामेव कृ
त्वा पश्चादत्यत्र प्रवर्तते तत्र अतः निवृत्ता निवृत्ता कामना जाता अतः निवृत्तिरत्र एव तासां कामं करोतीत्यर्थः ॥ तु
वनकामा मेव कामपि चुं वति ॥ अवलोकनकामुकां पश्यति ॥ सस्मितचारुपरां ह्यस्य कामुकां प्रतिसस्मि
तं मंदमंदं हसति ॥ अनुगमनकामुकां वामां चक्रतया गच्छंती प्रति अनुगच्छति ॥ एवं एवं तन्न मनोरथं
पूरयित्वा तौति वत्सरा मां परमरमणा श्रीलां त्वामेव रमयति पूर्णकामां करोति ॥ तासां कृत्येन इमणा
र्थमिति नावः ॥ अथवा ॥ ता एकेकं कर्तृकक्षमान सर्वकर्तृकयोक्ता इति एकैकं कृपापूर्णं कर्तृत्वं
पूर्णधामेव स्यात् इति ॥ इति कृत्वा त्वादेव अनुगच्छति तानिः सह अरिनुष्येत्येवेत्यर्थः ॥ सुदृशी रम
णारामेत्यमरः ॥ १॥ श्रीजयदेवेत्यादि ॥ श्रीजयदेवकवे ॥ इदं सर्वस्वरूपं गीतं श्रुत्वा निश्रीराधामोहन
यो विविधये प्रेमलक्षणानि परममंगलानि वितनोतु विस्तारयतु ॥ कीदृशं ॥ अद्भुतकेशवस्पर्शकेलि
रहस्यं क्रीडाकौशलं यवतादृशं ॥ राधारताकृष्टस्याप्यनेकविजामवतीनामनुरंजकतादद्भुतत्वं केश
वपदेन सौंदर्यं च कथितं ॥ पुनः कीदृशं ॥ विपिनविनीदकलयावनविहारकौशलेन वलितं संयुक्तं ॥ पु
नः ॥ कीदृशं ॥ यत्रास्यं ॥ तयोर्नन्नापरमयत्राः प्रदं ॥ वृंदावनविपिने लजितमिति पादे ॥ तदा इदं ललि

तंगीत॥ शृंगारवेष्टितं॥ वृंशवने द्रुतं के शवकेलिरहस्यं॥ अत्रानिमरिकाएवनायिका॥ धृष्टदृष्टि
 एणुलुलशवश्रुनायक॥ तत्रापिरमयतिरामां सरागमित्यनेन धृष्टं॥ तद्यथा॥ अत्रियकात्यतरुणीनो
 गलक्ष्मापिनिर्नयः॥ मिथ्यावचनदक्षश्च धृष्टोयं वलुकथ्यते॥ दक्षिणस्ककथितः प्राक्त॥ त्रदक्षय
 था॥ प्रियंवक्तिपुरीत्यत्रविप्रियंकुरुतेभ्रं॥ निरुदमपराधंचरागोऽयंकथ्यतेवुधे॥ वामामनुग
 छतीत्यनुलुलश्चकथितः॥ तद्वक्षणां वक्ष्यतेये॥ श्रीराधायामनुलुलोयंसदाधीरोदानानुलुलतः
 स्निध्यतिकामपिचुंवतिकामपिकामपिरमयतिरामापश्रुतिसस्मितचारुतरामपरामनुगछतिवामं
 ॥७॥ श्रीजयदेवकवेरिदमद्रुतके शवकेलिरहस्यं॥ विपिनविनोदकलावलितं विनोतुश्रुतानिय
 रास्य॥ ७॥
 प्यस्मात्रसंवरते॥ तद्यथा॥ कुवलयदशः संकेतस्त्रादगंचलकोत्रालैः मनसिजकला
 नारीप्रस्तावनामनितत्वतां॥ नकिलचरतेराधाया रंगसंगविधापिताव्रतविलसिते शैथिल्यस्यवक्ष्य
 द्यविधिषः॥ यद्यपिधीरललितानुलुलोऽयं नायकः॥ तथापि सर्वेनायकगुणाः श्रीराधारसपोषणाय
 तत्रतत्रज्ञावैः श्रीरुष्टेन संनजंति॥ ८॥ ॥ तनुसकलकलानितः श्रीरुष्टः कथं हावाद्यननितानि
 जीयानिः सदकेलिकृतवानित्यतश्चाह॥ विश्वेषामित्यादि॥ हेसखिचंचनविषये राधेमधोवसं
 ते मुग्धो मनोहरो हरिः क्रीडति॥ किं कुर्वन्॥ विश्वेषां गोपीजनानां तद्वारा सर्वेषां प्राणिनां वातदीपं

विश्वं ब्रज नृमिस्त्रस्तानां सर्वेषां वा अनुरंजनेन आनंदं जनयन्॥ पुनः किं कुर्वन्॥ इंदीवराणां नाज
 मलैः लानां माश्रेणीपंक्तिस्तद्वत्प्रामां जेनलैः कोमलैः सुकुमारैरंगैरवयवैः अनंगस्य कामस्य उत्स
 वं उपनयन्नुपस्थापयन्॥ स्थावयवांशान्तेरवयवैस्तस्यापिसांगीकरणम्॥ सौकुमार्यंच कोमलस्या
 पिस्मृतासिद्धतोच्यते॥ तदुदाहृतिः प्राकृतं॥ अंगेरिति सौंदर्यं कथितं॥ तदुक्तं॥ अंगप्रत्यंगकानोयः
 सन्निवेशो यथोचितं॥ सुस्निग्धसंधिवंधः स्यात्तस्मै दयमुदीर्यते इति॥ कीदृशो हरिः॥ अत्रितः सर्वतः
 विश्वेषामनुरंजनेन जनयन् आनंदमिंदीवरश्रेणीप्रामलकोमलैरुपनयन् अंगैरनंगैस्तवैः॥ स्वच्छं
 दं ब्रजसुंदरीनिरनितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः शृंगारः सखिमूर्तिमानिव मधो मुग्धो हरिः क्रीडति॥ १२॥
 काह्यैरवयवैरंतश्चैतसाउनयतः यत्संगं अंगं अंगं प्रतिस्वच्छंदं यथा स्यादेवं ब्रजसुंदरीनिरालिङ्गितः॥
 कश्च॥ मूर्तिमान् नारीरीशृंगारइव शृंगाररसइव॥ तथाच शृंगाररसस्य रूपामत्वात्॥ श्रीरुष्टसादृश्यं
 ॥ तदुक्तं नरते॥ यामो नवति शृंगारः सितो हासः प्रकीर्तित इति॥ यथा मुग्धो मनोहरः शृंगारो रसो म
 धोवसंतं क्रीडति सर्वत्र विलसति॥ किं कुर्वन्॥ अनुरंजनेन यूनीः परस्परानुरागजननेन विश्वेषां
 ब्रजस्तप्राणिनां आनंदं जनयन्॥ पुनः किं कुर्वन्॥ अंगैः शृंगाररससांगनृतेः कलाक्षादिनिरनुता
 वैः रोमांचा वैदिनिश्चयात्किं तावैः शंकासूयादिनिः संचारि तावैश्च अनंगोत्सवं उपनयन्॥ न केवलमे

जातरी.
३३

नैवितावैरपीत्याह॥ इंदीवरेत्यादि॥ इंदीवरश्रेणीनिः नीलोत्पलपंक्तिनिः त्रामलैर्गांरंधकारनील
निचोलतमालवनादिनिः कोमलैर्मृदुशाखादिनिः॥ अत्रहेतुगंविशेषणमाह स्वच्छंदमित्यादि॥ स्व
च्छंदं यथास्यादेवं व्रजसुंदरीनिः चंगं चंगं प्रतिआलिङ्गितः आश्रितः॥ शृंगाररसस्यांगानां विनावादी
नामधेकयाचित्तां चूलस्वरुचंदनाद्यदीपनवितावनूपंकयाचित्सस्मितकराद्यानुतावरूपं
कयाचिच्चक्रं कास्यादिमंचारिनावरूपंकयाचिच्चरीमांचस्वेदादिसात्विकनावरूपं शृंगाररसस्यांग
माश्रितमिति तावः॥ विनावादीनामंगत्वं प्रतिबुध्नयतः॥ विनावैरनुतावेशनां वैः मंचारिसात्विकैः॥ न
निनो बोधितस्फीतो वृद्धः शृंगारइष्यतइति॥ वितावसामान्यलक्षणं तुरसरत्नदीपिकायां॥ नावयेति
विशेषेण येरसान्वैमनोहरान्॥ ते वितावास्तु कथं तेनाद्यशास्त्रविशारदैः॥ तत्र शृंगारवितावान
रतेनोक्ताः॥ अनुमाल्यालेकारैः॥ प्रियजनगंधर्वकायसेवानिः॥ उपवनगमनविहारैः॥ शृंगाररसः
समुद्रवइति॥ अनुतावसामान्यलक्षणं॥ क्रियंते येरसाः सम्पन्नलोका नुनवगोचराः॥ तेनुतावास्तु
कथं तेनाद्यशास्त्रविशारदैः॥ तत्र शृंगारानुतावाः॥ नयनवदनप्रसादेः स्मितमधुरवचो धतिप्रमे
दैश्च मधुरैश्चांगविकारैस्तस्यानितयः प्रयोक्तव्यः॥ अनिचारिसामान्यलक्षणं दशरूपके॥ विशेषादा
निमुखिनचरंती व्यनिचारीणः शृंगारतिलके॥ शंका मृया तथा सानिर्बाधिश्रिंता धतिस्मरतेः ओं
स्तुवं विस्मयो हर्षो वीरीशमादौ नयंतथा॥ विषादेन दुतौ निद्रावहिस्तावापजामतिः शतेनावाः प्रयो

३३

क्तव्याः शृंगारे व्यनिचारिणा इति॥ सात्विकातावाः॥ शृंगारलितिलके॥ स्तनः स्वेदोथरोमांवः स्वरनंगोथ
वेपथुः॥ वैवर्ण्यमश्रुकलया इत्यष्टौ सात्विकाः स्यता इति॥ एतेषामवांतरलक्षणानियं यमोखनयान्न
लिख्यते॥ अत्र सकलकलानितः सापित्रजसुंदरीनिः सहतत्रदुसारणा व्रीडतः कुरुप्रसन्नदक्षत्वहानिः
तासांतथेवानुरंजनात्॥ अतएव विश्वेयामनुरंजनेनेत्यनेन विश्वानुरंजकत्वं गोपादाराकुरुप्रसन्नोक्तं॥ ते
नचतामुसाधरणा प्रेमकथनेन तस्या एवोत्कर्षः कथितइति तावः॥ अथवा॥ हेसखितवा॥ नुरंजनेन श्री
सुत्यादनेन विश्वेयां सवैर्षां सखाजनानां नः आनंदं जनयन् क्रीडनीत्यर्थः॥ स्त्रीसंयोगेनास्मिन्नसूयान
कर्त्रयेति तावः॥ स्वातंत्र्येणालिङ्गितत्वात्॥ तस्मात्तु तवालिङ्गने प्रीतिरिति तावः॥ अत्यत्समानं॥ शृंगारः
सुखेरेनाद्यरसेच गजमंडने इति विश्वः॥ विश्वं सर्वं न वश्यापाति च॥ इंदीवंतुनाले स्मिन्नित्यमरः॥ काल
त्रामलमेवका इति च॥ मूर्त्तिः कादित्यकाययोरिति च॥ इंदीवरं तुनाले स्मिन्नित्यमरः कालत्रामलमे
वका इति च॥ मूर्त्तिः कादित्यकाययोरिति च॥ पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संज्ञेयं प्रतिया स्युः॥ शृंगारश्च
इति प्रोक्तोरति क्रीडादिकारणमिति॥ तथा च व्रजसुंदरीनिरनितः प्रसंगमालिङ्गित इत्यनेनानितः सर्व
तः यदंगं या आलिङ्गितवनी तदंगं माधुर्यातिरेकात् सात्त्विकं समथनिवृत्तवेति तावः॥ उक्तं च॥ साक्षात्स
न्मध्यममयः॥ काचित्करां बुजे शीरे जगृहे जलिना मुदत्यादि॥ स्वच्छंदमिति च यथेष्टविजासास्पदत्वं
तस्य कथितं॥ १२॥ ॥ इदानीं सर्गांतिकविरोक्षिणं प्रयुक्ते॥ रामो ह्यस्येति॥ हरिः श्रीकृष्णो वीर्युपायानु

गीत० गी० रक्षतु॥ किं नृती हरिः॥ स्मितेन मंदं हस्मि ते नैवात्यनाशेषां मनो हर्षं शीलमस्य सतथा॥ पुनः किं नृतः॥ रा
 ३४ ध्याउद्रं प्रकटमेव यथा स्यान्न धातुं वितः॥ किं कृत्वा आनीरवामधुमुवांगोपमुमुवामन्यरेसिमी
 पेउरीवक्षः निर्जरां गं यथा नवत्येव परिरमा लिङ्ग॥ किं लक्षणं नो गी पांगनां॥ रामे रास क्रीडायां
 उध्वासनरेण हर्षातिशयेन विनमत्तां विलासवतीनां॥ विनमत्तनपश्यतीति॥ ननु नवतु नासु
 विनमः॥ प्रत्यहं युवतिगणं पश्यंस्तया कथं वितस्त्रचाह॥ प्रेमाधया प्रेमा हर्षातिशयेनाधया
 रासो ध्वासनरेण विनमत्तामाना रवामधुवामन्यरेपरिरम्यनिर्मरसुरः प्रेमाधयाराधया॥ सा
 धुतददने सुधामयमिति व्याकृत्य गीतस्फुटित्याजा उद्रं वितस्मितमनो हारी हरिः पातुवः॥ १३॥ ॥
 श्रीकृष्णं विना त्वन्नपश्यतीति तया॥ लज्जाजनकस्य द्वितीयस्यादर्शनादेव निरमालिङ्गं वृत्तं कृतव
 तीति भावः॥ तत्रापि न केवलं याम्यतया एवं कृतवती॥ किंतु मवानुयमित्याह॥ तददने तन्मुखं सुधाम
 यममृतमयं साधु शोभनमिति व्याकृत्य स्फुटित्याजा उद्रं गानप्रज्ञं साक्षलेन॥ यतीतममृतमयं
 तत्र ददने सुधानि धानि धानमिति साधु युक्तमेतदिति॥ चादुरीमारचयं वृत्तं कृतवतीति भावः॥ एवं
 पूर्वसमागमः कविना आशीर्वादितया उक्त इति वाक्यार्थः॥ १३॥ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्री गीत गोविंदे टीकायां सामोदरामोदरेनाम प्रथमः सर्गः॥ ॥ श्रीराधामोहनयोगमोदेनमकरं
 देन प्रेमरमेन युक्तः प्रथमानुरागी यन्नस॥ रामोदरपदेन यथा यत्रोदयावात्सल्यरमेन वदन्त्या श्रीराधया
 नरमेतव द्वायन्नसामोदरामोदरेनाम सर्गोऽख्यः प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ ॥ पूर्वसर्गे जिलाषवितानुपादंशं च निरू
 प्येदानीं स्मरणानुपादंशं वरयितीति॥ तत्र क्षणं च वक्ष्यते॥ तत्र दचनेः सखा प्रेरितापिराधामसमक्षमत्वा
 तिः सहमानं कृष्णं द्रष्टुमसहमाना कचिक्तुं जातरंगता सखीमाह विहरतीत्यादि॥ श्रीराधाराधने श्रीकृष्णे
 न इष्टतया सा सखी सहचरी ललितारंभा रहोपि गोप्यमपि वक्ष्यमाणमुवाच उक्तवती॥ कीदृशी सा॥ ईर्ष्या

॥ इति श्री गीत गोविंदे सामोदरामोदरेनाम प्रथमः सर्गः समाप्तः॥ १॥ विहरति वने राधा
 साधारणप्रणये हरे विगलितनिजोत्कषादिष्वविज्ञेन गतान्यतः कचिदपिलता कुंजैर्गुंज
 मधुव्रतमंडलीमुखरशिखरे लीना दीनापुवाच रक्षः सखा॥ १४॥ यां हे तु माह॥ विगलिते त्यादि॥
 विगलितनिजोत्कषाति विगलितो गतो निजः स्वीय उक्तवो हि मे वा स्याति प्रणयिनीत्येवं रूपं स्मृत्वा
 अन्यस्त्री सौ निजातिरेकाय गमादित्यर्थः॥ कसति॥ हरे अत्यो निश्चितचोरे कृष्णमेव ने विहरति सति॥
 कीदृशी हरे साधारणी राधा मन्थगी पांगना समानः प्रणयः प्रेमाय स्यादद्वी॥ असाधारणप्रणय
 इति वा॥ अतुलितप्रेमवतीत्यर्थः॥ अतीदीना दुःखिता॥ पुनः कीदृशी॥ कचिदपिलता कुंजैर्लतासि

रतिनिविडं कुं जे जीनादृश्यतयेवस्त्रिता॥ कीदृशी कुं जे॥ गुं जंतः श्रव्यमानाः ये मधुव्रता नमरास्तेषां
मंडलीषं क्लिप्तया मुखरंवाचालं शिखरमग्रभागीयस्य तादृशी॥ अत्र कुं जे नैवलता छादितं हृद्रासोल
तायदमिति निविडं च सूचनाय॥ प्रणयः प्रेम्णि विभ्रंत इति विश्वः इष्पिमाकुः समानि सुमानदा नादम
र्षणं॥ तथा च नमराणां श्रौतेनाधिक भावोद्रेकः कथित इति नावः॥ इष्पि विश्रौ नेत्यनेन व्युत्तिचारिता वा
नां प्रवेष्टाः कथितः॥ २४॥ ॥ किमुवाचेत्याह॥ संवरेत्यादि॥ भ्रवपदं॥ गीतस्यास्य गुर्जरी रागः॥ ताल
रूपप्रतिमं रकः॥ रागलक्षणं प्राक्कथितं॥ ताललक्षणं तु॥ तारश्चाप्यपरश्चैव विचारः कुंदसंतकः॥

॥ संवरदधरमुधामधुरधनिमुखरितमोहनवंशं॥ वलितरगंचलचंचलमौलिकपोलबिलोल
वनसं॥ २॥ रासेहरिमिह विहितविलासं स्मरेति मनोममकृतपरिहासं॥ ॥ व॥ ॥ श्री॥ ॥

चत्वारः कथितास्ते प्रतिमंगविचक्षणैः॥ विरामांतदं दंगुरुश्चैकस्मृतः परं सुरंगतालेगातव्यस्तार
रूपप्रतिमं रकः॥ गुरुरेकोनचैद्यत्र सन्निपातः सकथ्यते॥ अपरः प्रतिमंगे सौविद्विस्नेन गीयते लघु
द्वयं विरामांतं ताले कंदुकसंतके॥ विचारो गीयते तेन विलंबश्च लयो न वेत्॥ कुतमेकं न चैद्यत्र मता
लः खंडुसंज्ञितः दुतं लयेन गातव्यः कुंदश्च प्रतिमं रकः॥ सुरंगः सन्निपातः कंदुकः खंड इति प्रतिमं र
श्चतुर्विधः॥ श्रीराधायाः सुहुरंगवर्णनात् सुरंगोयं प्रतिमं रकः॥ अपरः श्रिमवंधेषु ज्ञेयाः॥ गीतार्थ

स्तु॥ हेमविमममनी हरंचित्रवृत्तिचौरं कृष्णस्मरति स्मरणोचरं करोति॥ एवमुच्यते विषयत्वात्॥ कीदृ
शं॥ इह वने रासक्रीडायां विहितविलासं॥ विहितः कृतो विलासो मया सदक्रीडायेन तादृशं॥ पुनः कीदृशं
कृतपरिहासो नमके लयेन सतथातं॥ अथवा॥ अन्यगीयमानानां कृतपरिहासं यथास्यान्नया मया
सहविहितः विविधविधैः नमोयेन तादृशं॥ हरिंचित्रचौरं इह जता कुं जे जीनायाश्च विमममनः स्म
रति॥ अथवा॥ विहितः कृतो विलासः विनमोयेनातिरसावहा नुरागेण मन्त्रः कारित इत्यर्थः॥ तदु
चैके॥ अधीनस्यापि सेवोपां कांतस्यातिनंदना॥ विनमो वामती देका त्सादित्याख्यातिकश्चन॥ तद्यथा
॥ त्वंगो विंदमयासि किं नुकवरी वंधार्थमस्यथिति॥ क्लेशो नाजमवद एव विक्ररस्ती मे मुदं दोषि मे॥
वक्त्रस्यापि नमामि न कुतुबनं च मं वि मे रोचते नैवोन्नमयमाजती मम शिरः खेदं न रेणास्पति॥ इति र
सात्तसिधौ॥ स्त्रीणां विलासविधौ कवि नमाललितं तथा॥ हेला जी जेत्यमी नावाः क्रियाः स्मरणं नाव
जा इत्युमरः॥ तथा च स्मरता येन नामत्समाननाय घृणितोदगंच लोपां गीयत्र एव यथास्यान्नया च
चलो दीलायमानो मौलिः शेषरो यस्य कपोलयेर्विलो लोचंचलोः वतं मौ कण निरलोचयस्य तादृशं
॥ अनेन शिरः कंपदीपं विनैव शीघ्रं कुंडलचालनेन बादकवैचित्री कथिता॥ तथा चाधरमुधप
दोपादानात्तदाननचेद्व्यानंदकरत्वेनोत्तितं॥ पुसुत्रं सावतं सौदौ कण्ठिरेच शीखर इति वतं
सच्यवतंसः॥ वृष्टितागुरिरह्योप इत्यस्याकारलोपः॥ १॥ ॥ व॥ ॥

ननु आसंगादिनामविस्मयतामित्यत आह॥ चंद्रकेत्यादि॥ चंद्रकेन विचित्रवर्णचिह्नितेनाग्रनागे
नवानृणां मनोहराणां मयूरशिखंडकानां मयूरपिच्छानां मंडलेन समूहेन वलयिता वेष्टिताः केशा ये
न तादृशाः॥ तथा चान्नमयूरदिदृशेनापितस्यैव स्मारेण नवताति धनितं॥ पुनः कीदृशं प्रचुरैर्वक्र-
लैः पुरंदरधनुर्भिरनुरंजितश्चित्रितो यो मेदुरः सांद्रस्निग्धो मुदिरो मेव स्तद्वत्तरीतनीवेत्रा आकृति-
यस्मितादृशाः॥ अत्र नानामणिरुचितहारमुकुटकेशरादीनामिंद्रधनुर्भिः साम्यं श्रीकृष्णस्य मेव
साम्यं वीर्यं॥ इयंचान्नतोयमा॥ प्रचुरपुरंदरधनुर्भिरनुरंजितस्य मेव स्या प्रसिद्धः॥ अथवा॥ केशा
चंद्रकचारुमयूरशिखंडकमंडले वलयितकेशाः॥ प्रचुरपुरंदरधनुर्भिरनुरंजितमेदुरमुदितमुवेशं॥ २॥
नां कृष्णस्य वामे वसाम्यं॥ शिखंडकानां धनुर्भिः साम्यं वनमाजा विहृतयो वी॥ समो चंद्रकमेव का वि-
त्यमरः॥ वहिर्किं वसमं वलं मे श्रवकं वने बुधशतिविश्वः॥ मुदितोजलदः प्रोक्तो मुदिरो हर्वसंमत इ-
त्यनेकार्थः॥ वेत्रौ वेत्रा गृहे प्रोक्तौ नेपथ्ये गृहमात्रक इत्यपि॥ २॥ ॥ गोपेत्यादि॥ गोपकदंबस्या नीर-
समूहस्य याति तं ववत्यः प्रज्ञा स्तितं वत्रालिन्यः प्रियस्त्रासां मुखचुंबने लंजितः प्रापितः लोनीयेन तं॥
अथवा॥ गोपकदंबनितं ववतीनां मध्ये मम मुखचुंबने लंजितः लोनीयेन तं॥ लंबितेति पाठे लंबितो
लंबीकृतः विस्तारित इत्यर्थः॥ गोपकदंबनितं ववतीनि मुखचुंबने लंजितः प्रापितो लोनीयेन तमिति

३६

वा॥ तस्य प्रणयो मय्येव स्वाभाविकस्तानिर्वलात्कारेण कारित इति नावः॥ पुनः कीदृशं॥ बंधुजीवपुण्य-
वतमधुरो मनीहरोः धरपध्ववः पध्ववाकृतिरधुरो यस्य तं॥ अथवा॥ बंधुजीवयतीति बंधुजीवः प्रिय-
जनस्य जीवन् अमृतनिधानत्वात्॥ मन्वा सोमधुरोः धरपध्ववो यस्य तं॥ मधुरपदेन सरसता पध्वव-
पदेन सुकुमारतारुणात्वाच्च कथिता उध्वसितेन विकसितेन स्मितेन स्मितेन त्रीनां यस्य तं॥ अनेनेंदी-
वरे बंधुको ववस्तत्र कुंदोदय उपमीयते॥ तथा च बंधुकादिभिः स एव स्मायति इति नावः रक्तकल्मषबंधुको
बंधुजीवक इत्यमरः॥ सरसोपिमधुरः प्रोक्तो मधुरोऽथ मनीहर इत्यमरः॥ ३॥ विपुलेति॥ विपुलो विस्ती-
र्णः॥ गोपकदंबनितं ववतीमुखचुंबनलंजितलोनीं॥ बंधुजीवमधुराधरपध्ववमुध्वसितस्मितशोभं॥ ३॥
एः पुलकोरीमां चोयत्र तादृशां नुजपध्ववासां पध्वववतकमलासां वा कृसां वलयितं वेष्टितं व-
ध्ववयुवतीनां चानीरकांतां नानासंभवेन तादृशां॥ अत्र वलयितमित्यनेनापि अत्र जयातासां वेष्ट-
नमात्रं॥ सरहस्यालिंगनादिकं तस्य तु मय्येवेति धनितं॥ पुनः कीदृशं॥ करयोश्च रणयोस्तस्मिन् यति-
मणिमयानि नृषणातिश्रुतं करणानि तेषां किरणैर्वित्तितं नानाश्रितं तमिस्त्रंतमीयेन तं॥ अथवा करदि-
पुवर्त्तमानान् मणिमणिगणान् नृषयंति ये किरणाश्चंगकृतयस्तैरिति॥ अंधकारोऽस्त्रियां धातं तमि-
स्त्रंतिमिरंतम इत्यमरः॥ अथवा विपुलः पुलको यासां तासां नुजपध्ववेन वलयिता वेष्टिताश्च एव नृ-

गीत.टी.
३७

नायावधवयुवतयस्तानिः सहसमकालमेवस्ववतीतिमहस्रमिति॥ तथावात्स्यायनीमन्त्रे॥ सहस्र
वतीतिमहस्रमिति॥ एवंविधं कामुवतीनस्मरतीतिभावः॥ करचरणोरसिमणिगणानूषणकिरणवि
निर्गतविशेषणनिद्रोयेत्यस्तेविनिदः सपन्निरुपाः शत्रुवीचनयस्मान्न॥ तदूषणोर्द्विषितामां द
ष्टासपत्नीनांपराभवोऽनवदित्यर्थः॥ उस्त्रमितिपार्श्वतरेणउस्त्रशब्दः किरणवाचीततः उस्त्रप्रकाशा
मानमित्यर्थः केचिदेवं व्याकुर्वन्ति॥ ४॥ जलदेति॥ पुनः कीदृशं॥ जलदपटलेमजलमेवसमृद्धेचलतः
संनजमानस्येदोश्चइत्यापिविनिंदकस्तच्छोनातिशयीचंदनतिलकोजलादेयस्यतं॥ क्वचिज्जलदपट
विपुलपुलकनुजपक्षववलयितेवध्ववयुवतिसहस्रं॥ करचरणोरसिमणिगणानूषणकिरणविनि
लचलरिंदुविनिंदकचंदनविंदुललारमितिपाटः॥ तदाजलदपटलेवलकंचरयइ
उस्त्रइत्यस्यविशेषेणनिंदकस्तिरस्कारकश्चंदनविंदुमेडलाकृतितिलकोजलादेयस्यतं॥ पुनः की
दृशं॥ पीनौमांसलौकरीतौयोषयोधरौस्तनौतयोः परस्परपथंतिनागस्यमर्दनेनिर्दयकपाटेक
पादवर्द्धनीरुदयंयस्यतादृशं॥ पयोधरशब्देनरुदमर्दनेनश्रमजलधारणंभवति॥ ननुदुग्धधार
णं॥ रसातातान्नवदतेइतिभावः॥ ५॥ मयिमयेतिपुनः कीदृशं॥ मणिमयेमणिप्रचुरंमकरवन्म
नोहरेयेकुंडलेनाभ्यामंडितौगंडौयस्यतं॥ अथवा॥ मणिमयमकरमनोहरकुंडलेमंडितेयाभ्यांतादृ

३७

श्लोकपौलोयस्यतं॥ तदुक्तं नृपणानूषणंगमिति॥ किंच॥ विनूषणंविनूषणंस्याद्येततदूपमित्युच्यतइ
तिनूयजावणमविकथितं मुक्ताफलैषुछायायास्मरलत्वमिवांतराप्रतिजातियरंगेषुजावणंतदि
होच्यते॥ तद्यथा॥ शृणुसखीतवकलेविणयाम्यवनीचैर्विचयमुखचंद्रमोचुरादिवर्णं॥ इयमुगमि
मुरारेरस्तिनान्यामृगाक्षीमकरकतमुक्तरात्रेविचितामित्तमिवेतिरसामृतमिधौ॥ अतएवउदरंमुह
रमित्यर्थः॥ तथाचएतादृशंमुंदरवरंकथंनस्मरामीतिभावः॥ औदायंविनयंप्राहुः सवविस्वागतं बुधा
॥ जलदपटलचलरिंदुविनिंदकचंदनतिलकललाटं॥ पीनययोधरपरिसरमर्दनेनिर्दयकपाटे
॥ ५॥ मणिमयमकरमनोहरकुंडलमंडितगंडमुदरं॥ पीनवसनमनुगतमुनिमनुतसुरासुरवरपरिवा
इतिविनयगुणयुक्तंवा॥ अथवा॥ मणिमयमकरमनोहरकुंडलाभ्यामंडितौचलंकृतौममक
पौलोयेनतं॥ अतएवउदरंऔदायगुणयुक्तं॥ रसिममामिलषितं सर्वतनुक्षणमेवश्रुतवानिति
॥ सकथंनस्मर्यतिइतिधनितं॥ पुनः कीदृशं॥ पीनवसनंवस्यस्यतादृशं॥ पुनः कीदृशं॥ औदायंविपा
दकंविशेषणमाह॥ अनुगतेत्यादि॥ अनुगतान्नाश्रितायेमुनिवराद्यसुरवरंतास्तएवपरिवारः प
रिजनायस्यतं॥ अथवा॥ अनुगतानोआश्रितानांमुनिवराद्यसुरंतानांपरिवारः प्रकथयिस्मान्नं॥
परिवारः परिकरेपरिकैत्राप्रहर्षयोरिति विश्वः॥ द्वांतेवरपदस्यमुन्यादिपदेः प्रत्येकमनिसंबंधः

गी. टी.
३८

॥ तथा च ते रप्यधिगतस्वस्वानिमित्तफलैः सततं सेव्यत इति तस्यो रार्थे रज्जातमेवेति नावः ॥ तत्र मुनि
वराः शुकनारदादयः मनुजवराः परीक्षितादयः ॥ सुरवरा ब्रह्मरुद्रादयः ॥ असुरवराः प्रकादादयः ॥
अथ वा ॥ असुगता ये मुनि मनुजसुरास्त्रीपिकरः श्रेष्ठो गीय लक्षणी गीपी लक्षणी वापरिवारं रीयस्य
तं ॥ अथ वा ॥ अथ वा असुगतास्तु सतः माधुर्यतिरेणा कर्षणात् मुन्यादीनां वरपरिवारः श्रेष्ठः परि
ग्रहो यतमिति ॥ उक्तं च ॥ आरुंधानमरुंधता रुदयमप्या ईस्मिता ईश्वर्येति ॥ कास्तीतदुराधेति च ॥
मप्यनुगतो मुन्यादीनां परियतौ यस्मात्तमिति वा ॥ दानमप्युपयन्निश्चतथा च प्रियभाषणं ॥ स्वतन्त्रे पि
परे चापित दौ दायी मिति स्मृतमिति नाय कौ दार्यगुणालक्षणां ॥ द्वा विना देति ॥ पुनः कीदृशं ॥ विना
विना देक देवतले मिलितं कलिकलुष नयं नमयंतं ॥ मामपि किमपि तरंग दनं गदशा मनसारमयंतं
इत्यनिर्मलस्य कदंबस्य तले मिलितं संलयं ॥ मत्संकेती कृते कदंबतले मदपेक्षया ॥ अतएव ग
त्वा काचित्तामापन्नपत्ति ॥ मया सह नमर्थि वानि लायस्ति ॥ पुनः कीदृशं ॥ कलिः प्रणय कलरस्त
स्माद्यत्कलुषं चित्रे कनमले अहं संकेते समागता यं नागतः प्रायशो न्यतारी स क्रीजविष्यतीति ॥ अतः
परं यद्यास्पतित दामया मेन संतावणीयमित्येवं रूपं एका किनी कथमत्र तिष्ठामीति च नयं ॥ अथ वा म
न्मनाद्यप्रयं एतद्वयं कदंबमूला दुपेत्यवा क्रितिः नमयंतं ॥ पुनः कीदृशं ॥ किं मप्यनि वचनीयं

३८

थास्यां ॥ रंगततरंग इवाचरत् ॥ बारं बारमुद्धतं नगः कामो यत्र एतादृक्या दृकृतया दृशा दृष्टाम
नसा च ॥ पिरमयंतं ॥ यदा ॥ मत्संमिधौ विद्यस्मिन्तरंग दनं गमेव पश्यतीति तरंग दनं गदकृता दृशेन म
नसामामपिरमयंतमित्यर्थः ॥ मम पीत्यपि शब्देन सो ह्युक्तेना अहमपितस्य कस्यचिद्धोकोत्तरप्रणय
स्य पात्रमासमिति धनितं ॥ यदा ॥ वक्रोक्ता यथा चंद्रावल्पादिप्रभृतयः प्रियास्तथा अहमपि इति ईर्ष्यो
क्तिः ॥ अथ वा ॥ स्वयमपिरमयन्मामपिरमयंतं इति अत्यासः अहमेव विशिष्टाकृता ॥ अथ वा ॥ असा
सं किमपि किंचिदपि तरंग अतं गदशा अबलोकनमात्रेण रमयंतं ननु साक्षात् वज्रपुरवतितानां वदय
नूकामदेवमिति नागवतवचनात् अत्यासुकाममेव वदयति नतुरमयतीत्यर्थः ॥ मनसा आभंतरेण नु
मामेवरमयंतं क्रीडयंतं मित्यपि शब्दो अवधारणार्थे अतः सवन्मोमप्येव प्रेमाधिकं दक्षितिमिति ॥ यत्र
कदंबखं यामिलितप्राप्तस्मत्तस्यं क्रीडनं किमपि अनिवचनीयां प्रेमसुरतमग्रतया कथितुं शक्यां
क्रीडां प्रतिमामपिरमयंतं क्रीडयंतं ॥ एवं नूतं कृते मे मनः स्मरतीति नावः ॥ कलिस्यात्कलजेश्वरेण
लिरंति युगे युधाति किं ॥ कलुषं श्वा विजेन मोरिति च ॥ १॥ ॥ श्रीजयदेवेति ॥ श्रीजयदेवक वैरिदेन
णितं पुण्यवतां श्रीकृष्णचरण स्मरणजनकपुण्यविशिष्टानां हरिवरण स्मरणं प्रति श्रीराधा कथित
रसक्रीडाद्याचरणं तस्मै स्मरणं प्रति सं प्रति इदानीमपि अनु रूपं शीघ्रं ॥ तादृशमावविशेषेण स्वाद
नीयमिति नावः ॥ कीदृशं ॥ अति सुंदरं मोहनं गोपवधमोदकारिमधुरियोः ॥ अमेन सुंदरमोहनं

गीत. टी. ३९ यं अधरा मृतपातेनेवेति॥ श्रीराधाया एव गौरवं स्तुतमिति॥ कृष्णस्य रूपं वरणीयत्वेन तत्र तादृशं॥ अथवा॥ श्रीराधया आदौ उक्तं पश्चाज्जयदेवेन तन्मुखात् नृणितं प्रवितं हरिश्चरित्रं पुण्यवतां हयशिख नपुण्यपूजायां कानुस्त्वं अवलोकनात्॥ कीदृशं अति सुंदरं प्रेमास्पदं मोहनं आसक्तिप्रदं मधुरिणोः श्रीराधया अधरा मृतहरणोरिपोः अधरा मृतहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य रूपं यत्र तं॥ प्रतिसंप्रतिदिने दिनं प्रति क्षणं क्षणं प्रति वा अनुस्त्वं अवलोक्यादियोगं इदमेव पुण्यं पुंने पुण्यवतां स्मरणं यन्नाम हिति जावः॥ मधुवंशसंतः श्रीराधाविमोगेन परिपश्यन्तस्य॥ पुनः कीदृशं॥ नृणितं हरिचरणस्मरणं हर श्रीजयदेव नृणितमति सुंदरमोहनमधुरिपुस्त्वं॥ हरिचरणस्मरणं प्रतिसंप्रतिपुण्यवतामनुस्त्वं॥ तिसंबंधुः खं स्मरणविघ्नं वा हरिश्च कृष्णतत्त्वचरणयोः स्मरणं॥ ॥ ॥ ननु कृष्णस्त्वं विनाः त्यगो ॥ ॥ ॥ पात्रिः सह विहरति तत्त्वं किं मिति स्मरतीत्यत आह गणयतीत्यादि॥ मम मनः कृष्णे पुनरपि काममन्त्रि लायं करोमि॥ कीदृशं कृष्णे युवतीषु वकीषु गोपवधूषु वलंतीव क्षमाता तद्वायस्य तादृशं॥ अतएव मा विनाविहारिणि वारं वारं विहरणशीलं॥ कीदृशं मनः॥ चामं प्रतिकूलं॥ वामत्वे हेतुं तरमप्याह॥ गणय तीत्यादि॥ तस्य गुणानां सौंदर्यादीनां ग्रामं समूहं गणयति परिसंख्याति॥ ग्रामं क्रोधं नृमादपि नेह तेने छति॥ दोषमदिधप्रणयनन्यवधारणादिकं हेतौ विमुंचति॥ तत्र हेतुमाह॥ परितोषं संतोषं वेदंति॥

अत्र विना वता विशेषी क्रीडलंकारो॥ निजा तु सरणरूपा नुराग हेतुं विनाप्यनुरागप्रकाशनात्॥ अत्रां गनासक्तिरूपवैराग्याकथनात् तथा च काव्यप्रकाशव्याख्येयकारिका॥ क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति विनावता॥ विशेषी क्रिखंडेषु कारणेषु फलावच॥ एषा च काव्यप्रकाशकृता व्याख्याता॥ हेतु रूपक्रि या प्रतिषेधेऽपि फलप्रकाशनां विनाविनावता॥ मिलितेषु विकारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषी क्रिरिति॥ ग्रामः स्वरे संवसथे वंदे शब्दादि पूरकैरिति विन्मः॥ ग्रामः क्रोधं रवौ दीप्ताविति च॥ वामं संवेप्रतीवेति॥ का मस्मरे निजापेचेत्यपि॥ अथ वामममनः कृष्णे रसमयः मूर्त्तिकामं करोति॥ तत्र हेतुः॥ बलरूपेऽपि सि यि॥ अतएव युवतिषु मां विनाविहारिणि न विहरतीति तथा नृते किंचति॥ मम हेतुगुणैरेण प्रग्रामं ग गुणयति गुणग्रामं न्नामं नृमादपि नेह ते वदति च परितोषं दोषं विमुंचति हृतः॥ युवतिषु वलरूपे कृष्णे विहारिणि मां विना पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किं॥ १५॥

णयति॥ अतो न्नामं नृमादपीत्यादि॥ दोषमन्य युवतिषु दाक्षिण्यं॥ वामं सुंदरमित्यर्थः॥ १५ तदेवं स पद्ययाष्टपद्या विशुक्काराधाकं जीतगता सखीछलापव्याजेन कृष्णमेवांत धतिवती दाना मुक्तकृष्ण दृशनि लालसा सखीमतिस्वोत्कंगमा हति नृतेति॥ गीतस्यास्य मालवरागः॥ एकतालीतालः॥ अत्रैकं वि तानामनायिकावर्णिताया॥ लक्षणं तु॥ उद्गममन्य महांतरवैपमाना रोमांचकं टकितमंगकमु द

गी. टी.
४०

हंती॥ संवेदवैयथ्यव नोत्कलिकाकुलांगीमुक्तं वितां वदतितां नरतः कवां इति॥ अत्यच्च॥ उक्तातवति
सायस्याः संकेतं नागतप्रियः॥ तस्यानागमने हेतुं चितयं त्याकुलायथा॥ किं रुद्रः प्रियया कयाचिदथवा
सख्यातयोदेजितः किं वाकारांगी रवं किं मपियत्राद्यागतौ वध्वनः॥ इत्यालोच्यमृगीदृशी करतले संस्था
प्यवक्रां बुजं दीर्घनिःश्वासितं चिरंचरुदितं मुक्ताश्च पुष्पस्रजः॥ हे सखि श्री कृष्णप्राप्तो महायिके मया
उत्कृष्टितया सह के शिमथनं के शिनामानं राक्षसं मया प्रातीति नंदादित्वाद्युः श्री कृष्णप्राप्तो महायिके
मया उत्कृष्टितया सह के शिमथनं के शिनामानं राक्षसं मया रमयक्रीडया कृष्णस्फुटनिर्दयो हेतुं ते वि
निवृत्तनिकुंजगृहंगतयानि शिरहसि निलीयवसंतं॥ चकितविलो कितसकलदिशारतिरनस
वशो नहसेनं॥ सखि हे के शिमथनमुदारं॥ रमयमया सह मदनमनोरथना वितया सविकारं॥ १॥
ना प्रियेऽतोः हमेवत्वावदामीत्येतदर्थं के शिमथनपदोपादानं॥ ननु निर्दयः कथं रतिमाचरिष्यति
त्राह उदारमिति॥ उदारं दानं दत्त्वाः हे किं करिष्यामीति शंकारहितं॥ तथा च दानत्वस्य नावेन मद्यमपि
रमणं दास्यतीति तेन सह मां रमयेति नावः॥ ननु यदि मिलित्वा पि स्वायमानं संसृत्य वंचनचतुराग्रस्य
पमानमेव कुप्यसि दाकगतिस्तत्राह मदनमनोरथेति॥ मदनेन कामेन मनोरथः कांतपरिरंजनादि
लक्षणो यस्मिंस्तद्वशीनावेति प्रायः संज्ञातोः स्यात्पदसंज्ञातेनारकादिभ्यस्तत्त्वतः॥ तथा च

रामः
४०

ममतद्वृत्तिनेन वैयमिव न स्वास्पतिकवंचनशंकापीति नावः॥ ननु मदनमनोरथना वितमेव कथं ज्ञातयंत
त्राह सविकारमिति॥ सविकारं यथा स्यादेवमित्यर्थः विकारः कुचोदरादिप्रकटनं तत्सहितं यथा तव त्येवं
॥ तदुक्तं रसिकसर्वस्वम्॥ नातीमूलकुचोदरप्रकटनं व्याजेन यद्योषितांसाकांक्षं मुदुरीकृतं सखितता
तीव्रीनिबंधमप्यव॥ के शसं मनसं यमोचकमिदुर्मित्रादिसंदर्शनेः सौताण्यादिगुणप्रशंसि कथं नेस्तत्सा
चुरागेति गतिमिति॥ तथा च चेष्टयेवमचेतो वृत्तिमा कलयति नावः॥ तदुक्तं वैशिकशास्त्रे॥ स्निग्धं दृष्टि
पथं विवृषितवपुः करस्पर्शकंदूयनं के शानां च मुकुमुकुर्विवरर्णतिः श्वस्य चालोकनं॥ ना जेदं शनिम
यतो वक्रविधं बालस्य चालिंगनं कुर्वरिन्न वशाः स्त्रियस्स मदना दृष्टान्तिरूपं न रमिति॥ ननु त्वया स
ह कदाचिदपितेन क्रीडापिन कृताः तस्मां कथं रमयामि तत्राह नित्यं तेति॥ अस्यामष्टपद्यां चतुर्द
शो धात्मानं विशिष्य चतुर्दश क्रीडाकर्तृत्वेन कृष्णं विशिनष्टि॥ अत्र दक्षिणो नायकः श्री कृष्णः॥ तदु
क्तीडांतरं वण्येति प्रथमेति॥ प्रथमसमागमेन लज्जितया व्रीडितया पटुचाटुना ते रनुकूलं वैलक्ष्या
पनोदनचतुरं॥ संस्रवशते रनुनयकारकमिति वा॥ वैलक्ष्यापनोदनचतुरीक्ष्यं॥ मुग्धामनुनयसे
षमृदया येन सात्वयनू॥ नातिनीतिकरैर्न विनिर्विधैर्बलिनीषकैः॥ तद्वया॥ सरतिसरसस्तीरादेषा
त्रमङ्गमरावलीसुमुखीविमुखीपद्मे मयेतवास्पियामया इति निगदिते किंचिद्वा विवर्जितकंध
रावदनकमलेवा ज्ञानवृत्तिचिरं परिचुंबिता॥ अत्यच्च॥ प्रथममिह हिरासः पुष्पदगादिभिः स्यात्तम्

गीत.टी.
४१

उमधुरवचोनिघेजियेत्सनिधाने करतलमथगात्रेनामयेछन्दसासुरितसुदरसष्टेमंदमस्त्रिष
दद्यादिति॥३॥ जलातुपश्चाद्भाविनी॥ तदुक्तंस्त्रिष्टुः कंठेकिमितितमयाम्दयाप्राणनाथश्चुवत्यस्मि
नृदनचिरतिः किंरुताकिंनदहः नोक्तः कस्मादितितववधूचेष्टितं चितयती पश्चान्नापंवहतिरुणी
प्रेमिज्ञानेरेसतेति नरतोके॥ तथाचैच्छेत्तांमामालक्ष्यवैलक्ष्यापनोदकंवचः कथयतीतिनावः
॥ चतुर्थीक्रीडामाहमृदुमधुरेति॥ मृदुनीसूक्ष्मेत्येवा॥ मधुरेमनोहरेस्मितनावितेद्विद्वसितज
ल्यितेयस्यास्तथा॥ अथवामृदुस्मितनावितेद्विद्वसितजल्यितेयस्यास्तथा॥ अथवामृदुकोमलम
धुरमनोहरंस्मितमंदहसितंयस्मिंस्तथाभूतंनावितंजल्यितंयस्यास्तथा॥ त्रिथीलीकृतंददबंधतः

प्रथमसमागमलजितयापदुवाडुशनेरनुकूलं॥ मृदुमधुरस्मितनावितयान्निषिणीकृतजघनदु
कूलं॥२॥

क्षणीकृतंजघनदुकूलंजघनस्मितपदवस्त्रयेनतं॥ तथाचस्ववचनचातुयाप्राथमिक
समागमलज्जायामपहतायामीषद्वसितनावितामामालक्ष्यमसुरतेछामनुमायमंक्तंमंगारति
लकेत्यागीकुलीनः कुशलोरेतेषुकल्पः कलाविन्नरुणोधनाद्यः नयः क्षमीस्त्रिरुचिः सुनगोति
मानास्त्रीणामतश्चनवचाहनायकः स्यादितिनायकत्वं॥ योगौरवंतयंप्रेमसद्भावपूर्वयोचिति॥
नमुंचत्यन्यचिन्नौपिज्ञेयोमोदक्षिणोयथेतिदक्षिणत्वं॥ निश्चिरात्रोनिहतंनिश्चलेननतरमित्यर्थः॥

४१

एवंभूतंयन्निर्कुंजगृहलतामंडपंरूपंरुहंतद्रुतयाप्राप्तया॥ रहसि एकांतेनिलीयतिरोहितीनूयवसं
तेतिष्ठतं अत्रेच्छंतेलक्षणेनतीया॥ तथाचरत्रौसंकेतिलेलतागृहंगतांमामालक्ष्यनिलायनरू
पांकामोदीपनक्रीडां करोतीतिनावः॥ नचकेवलनिलायनः क्रीडामेवकृतवान्किंतुनावान्तरंरु
तवस्यामयिनावान्तरमपि कृतवानित्याहचकितेति॥ चकितेनचमत्कृत्यावचकितयासचमत्कृत्येति
वाविलोकिता निरीक्षितासकलादिशोभयातया॥ रतिरनमवशेनरतीसुरतेरतसोवेगउत्साहेवा
नस्पवशेनायन्नतया॥ रसेनेतिपावेरसेनानुरागेनेत्यर्थः हसंतंहासंक्रवंतंनथाच॥ चकितविलो
कितसकलदिशांमामालक्ष्यकुंजांतगतिमपिनैतावत्कालमप्राक्षीरिति सुरतोत्सवसंज्ञमेणशस्यं
करोतीतिनावः॥ निहतंरहएकांतमितिधरणिः निलीयेतिलिडाश्लेषणेतिपूर्वः काप्रत्ययेत्यप्
॥ रतसोवेगउत्साहइत्यमः॥१॥* जघनदुकूलमपिनिषिणीकृतवान्मयान्वतदानजातमितितनावः
॥ तदुक्तंनरतेनः॥ कांतेतज्यमुपागतेविगलितानीवीस्वयंवंधनादासोविश्रयमेखलागुणाधतेकिं
चिन्नितंवेष्टितं॥ एतावत्सखिवेम्निकेवलमहंतस्यांगसंगेयुनः कौसौकास्मिरतंचकीदृशमितिस्य
ल्यापिमेनस्मतिरिति॥ किंच॥ एवंभवन्निभवाकथितः अतः परंप्रार्थनातंमयासद्वरमयेतितत्राह
हेसखिममकार्यसाधिके॥ केचिममनएवक्रीडायांममकेनान्मयिताः रुक्मांगुलिकंगिकयाये
नतं॥ अतः उदारंसर्वरसप्रदंतंमयातस्मानुकूलतयासहसंयोज्यरमयरमणंकारणंकारयमध्या

भूत्वाउनयोः समागमं कुर्वित्यर्थः॥ एवं सविकारं मुखं चुंबनं स्नानं लिंगं तत्त्वक्षतालिंगनादिनिर्गुणस्या
 तथा मदनमनोरथना वितयाते नैव काममनोरथे नावोति प्रायः कारितो यस्यास्तया॥ इदानीमपि तस्म
 रणे नैव तथा त्वं जातमेव च तोरमयेति तावः॥ २॥ किञ्चालयेति॥ पुनः कीदृशमया॥ किञ्चालयत्राय
 मेन वपश्च वश्यायां निवेष्टितया॥ कीदृशं कुरु॥ चिरं वक्रकालं व्याप्य ममेव उरसि शयानं॥ मुमु॥ ए
 तेनालिंगनविशेषोऽत्र॥ तदुक्तं पंचसायके॥ नात्रोपरि दृष्टं तत्त्वमध्ये संलीयते यन्मिथुने श
 रीरे॥ कामातिमाना कृतं दृष्टं चेष्टितं तत्त्वस्तीवराख्यमिदं प्रदिष्टमिति॥ पुनः कीदृशमया॥ कृतय
 रिरं न एव नेयया तादृश॥ एतच्च त्वनोपशेषरूपा लिंगना निप्रायेण तदुक्तं॥ त्वनकलितकांतश्रोणि
 किञ्चालपशयननिवेष्टितया चिरमुरसि ममेव शयानं॥ कृतपरिरं न एव नेयया परिरमकृता धरणं
 रंगोपरि ह्यं जति यदि हनारी स्तकं श्रोत्रराया॥ करनरदनं कृतं चुंबनं वा विधिषुः कूलयति त्वं
 नोपशेषमेतं मुनीं इति॥ चुंबनमपि पंचसायके यथा॥ ऊँ ह्येन कांतस्य मुखो ह्यस्य मनिपी यति केन
 क्षिप्तमेतं मुनीं इति॥ चुंबनमपि पंचसायके यथा॥ कंचित् तालुतागं॥ चुंबोत्सवं नृत्यति यत्र ना
 री प्रोक्तं समौ ह्यं मुनिनिः पुराणे रिति॥ कीदृशं॥ परिरमलिंगं कृतं मदीया धरणं नेयते॥ अनेन
 लालाटिकमालिंगनमुक्तं॥ तदुक्तं पंचसायके॥ अन्योन्यसंस्पर्शं मुखं कपोलं नेत्रं ललाटं हृदयं च

बाहुं॥ सानंदना वशममीलिताक्षं लालाटिकं तत्त्वविदेवार्दंतीति॥ यथावा॥ संकेततत्त्वे च सुखोपविष्टं
 गार्धपतिः स्निध्यति सापिकांतं अन्योन्यगात्रे विशती वरागात् दृढं तदा श्रुतलज्जानिधानमिति॥ पद्व
 वास्त्री किञ्चालयमित्यमरः॥ ३॥ अलस्येति॥ पुनः कीदृशमया॥ अलसं मंथरे च ते निमीलिते च दृशो
 जीवने यस्यास्तया॥ एतेनांगिकः कामविकारः कथितः॥ यत्र मृदुनिमारमपादयति काः क्रियाः॥ अ
 र्गेन विहिता यस्मात्तस्मादांगिकमुच्यते इति भाषिका लक्षणे॥ तदंगसंगमरसानंदं मुकुलादृष्टिश्च कथि
 ता तदुक्तं संगीतरत्नाकरे॥ स्फुरत्संस्निष्टपक्ष्माया मुखविश्रान्ततारका॥ मुकुलादृष्टिरनंदे दृष्टोऽस्य
 अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलं अमजलसिक्लं कलेवरयावरमदनमदादति नो
 र्गंधयोरिति॥ अथवा॥ अलसे चालस्य युक्तेन एव निमीलिते मुद्रिते लोचने यथा च त्रिनिमीलि
 नेत्याक्षपादानादवधृष्टाखं चुंबनमुक्तं॥ तदुक्तं पंचसायके॥ हस्तेन नेत्रे परिमील्य ननुः संमीलिताक्षी
 वदने स्वजिह्वां॥ निक्षिप्य च क्रीडति यत्र लोला स्थातं रसज्ञैरवधृष्टं संज्ञमिति॥ कीदृशं कुरु॥ पुलका
 वज्ज्यारोमोचपेक्षा ललितो मनोहरौ कपोलौ यस्य ते॥ अनेन सात्विकविकारः कथितः॥ तदुक्तं नरते
 न॥ रणे च संगते चैव प्रियाया लोके नेतया॥ हेतुत्रयं समासाद्य सात्विकः संप्रवर्तते इति॥ पुनः कीदृ
 शमया॥ अमजलेन सुरताया सज्जनितश्रमवोरिणा स्वेदेन सकलसन्नो नंदं दृष्ट्वा कलेवरमंगं या

गीत-टी.
४३

स्यास्तया॥ अमजलशकलकलेवरयेति पाठे॥ अमजलशकलानिसेदविंदवः कलेवरेयस्यास्तया॥ क
चिच्चमजलसिकेत्युपि पाठः॥ कीदृशं कुरुमवरउत्कृष्टो योमदनकृतोमदोहर्षस्तेनातिशयेन लोल
चंचलः॥ वरः प्रचुरो योमदनस्तेन योमदः मन्त्रतातयाति लोलमिति वा॥ प्रचुरश्चेष्टो वर्शति विश्वः अ
मजलेत्यादिनातिराकुला प्रगल्भेयं नायिकाचोक्ता॥ यथा॥ धन्यास्त्राः सखियोषितः प्रियतमे सर्वसिल
अपियाः प्रागल्भ्यं प्रययंति मोहनविधावात्सल्यधैर्यमिह त॥ अस्माकं तु तदीयपालिकमलेषु मोचयत्यं
शुकं कोयं कावयमत्र किं नु सुरतं नैव स्मृतिजयिते॥ ४॥ की किलेति॥ पुनः कीदृशमया॥ की किल
कोकिलकलखरुजितयाजितमनसिजतंत्रविचारं॥ अथ कुसुमाकुलकुंतलयामरवलिखितवनस्तन
स्पकलोवक्रोमधुरोरवः शब्दसद्वृत्तितंत्रादितयस्यास्तया॥ अथवा॥ कलरवः पारा
वतपयधिसदा कोकिलकलरवयोः कृतितमिव कृतितयस्यास्तया॥ अनेन कृतितारव्यं वाद्यतरमुक्तं
तदुक्तं पंचसायकं॥ पिकत्रिखिकलहंसप्रायश्चिन्नजानां स्तनितमनुकरोति संगनामचयात्राः मुखद
नानविवर्तित्कवीद्रावदंति स्तनितमितसमासाच्चित्रसंज्ञा काले॥ यथा वोरसिक सर्वस्वे॥ दासूह
जावकैर्यूरकपोतहंसपारावतादिरुतानि धुनितं रतारव्यं॥ तन्मिथुनिः श्वसितस्तुतहाननां सैः संवे
जयेन्मदनचुवनमेषु नाथदो॥ तत्रैकं॥ कीर्तितवाक्यमपि प्रथितं मनाक्षपाचतर्गमुदतमनो नवा रत्नेषु

म

४३

॥ तत्कृतितं मृदुवदद्भिरनेकवारं शिक्षायितं तदं कपोतवृत्तिर्यथा स्यात्॥ ननु वा तस्या यनादिशास्त्रे न्यएव क
मुक्तं॥ तदुक्तं॥ आश्लेषं प्रथमं कुर्यात् द्वितीयं चुंबनं तथानृतीयेन खदानं च दंष्ट्रादानं च दुर्धकं॥ पंचमं
क्षेपणं प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा॥ सप्तमं कंठशब्दश्च वंधनं चाष्टमं रतमित्यत्र कंठशब्दस्य सप्तमं रतस्यात्रैव
क्षपमाणं न खदानादिना श्रीकृष्णस्य रसिकता जगः स्मारिसुत आह जितेत्यादि॥ कीदृशं कुरुमवर॥ जितो वशी
कृतः कामशास्त्रविचारो येन तं॥ तत्र कामशास्त्रविचारः प्रवीणता॥ तद्यथा॥ चतुर्दशविधा जायस्त्रीया
सेव्या पुरातन तु॥ परकीया मपि जन्तुमा मेव कामयेत्॥ परापि बालाम धावप्रौढा दृष्टा चतुर्विधा॥ बाला
वलकरा श्लिष्टा मध्या श्लिष्टा रतिप्रदा॥ प्रौढा बलक्षय करी दृष्टा पुंस्त्वविनाश्रिती॥ एवं चतुर्दशविधानां
देवादिसत्त्वानां मध्ये गांधर्वसत्त्वानां मध्यारममाणस्तु जितकामशास्त्रविचार इत्युक्तं॥ गांधर्वसत्त्वा
या लक्षणं॥ उद्यानकाननरता गीतवाद्यरता तथा॥ हरिश्चक्राचमुस्मान्ता गांधर्वासा प्रकीर्तिता॥
तत्सेवनं यथा॥ स्नात्वा सुगंधद्रव्यैस्तु संगीतधुनिपूर्वकं॥ मृदालिङ्गनदानेन गांधर्वी कामयेदुद्धर
ति॥ अथवा॥ मनसि जन्तंत्रविचारं॥ वंधादिकौशलं॥ आनंदावासेः स्थितिरिति वा॥ अथवा जि
तोऽवतातो मनसि जन्तंत्राणां कामरायणा नाम न्यविजासिनो विचारः सिद्धो नो येन तं॥ तदुक्तं॥ सा
क्षान्मन्यथ मन्यथः॥ कामिनो दशयि नूदेत्यमिति॥ जितोऽजितः विस्तारितः मनसि जन्तंत्रस्य विचारो
येन तमिति वा॥ अर्थनावः॥ चतुःषष्टिकलाकुशलस्यापि परमरसिकनायकस्य पुरुषोत्तमस्य स्वा

तुहूजोन्नमानाधिकामन्विधौ रसमग्रतयाक्रमस्मरणान्नावात्रदोषः नचरसहानिः॥ तदुक्तं॥ रतिच
क्रमवन्नस्मिन्नेवशास्त्रं नचक्रम इति॥ पुनः कीदृशमयाः॥ अथाः केनग्रहणचुवनदिहानेनशिथिलाः
कुसुमेराकुलाः व्याप्ताश्चकृतलाः केनकलापायस्यास्तया॥ अथवा॥ अथकुसुमेराकुलाः कृतलाय
स्यास्तयाः॥ कीदृशं॥ नखैर्लिखितोक्तिोन्नतोनिविदस्तनसारोयेनतं॥ अत्रलिखितपदोपादानास्यक
जपत्राख्यानखदानमुक्तंतदुक्तंपंचसायकं॥ अत्युद्धमैकस्फुरितोद्धरेखप्राक्तः क्षतंयंकजपत्रसंज्ञं॥
दोर्मूलवक्षः स्मननात्रिसंभावस्योपयोगंसमुत्तेमहेन इति॥ तंचप्रधानशास्त्रयोगितिविश्वाः चिकुरः
कृतलोवालः कचः केनः शिरोरुहइत्यमरः॥ ५॥ एतावत्पर्यंतंपंचषट्वालिंगानादिसप्तविधेवाहृत
चरणारणितमणिदूरयापरिहरितसुरतवितानं॥ सुखरविश्वखलमेखलयासकचग्रहचुवनदानं॥
मुक्तंसंप्रतिबंधाख्यमष्टमंरतमाह॥ चरणोत्पादि॥ चरणोयोः रणितोत्रादायमानोमखिखचितो
रूपुरैयस्यास्तया॥ नायककृतबंधविशेषोदति॥ यदातच्चरणयोः रणितोत्रादायमानोक्तोम
णिदूरैययेत्यर्थः॥ एतच्चन्नामरकनामविपरीतरतान्निप्रायेणोक्तं॥ तदुक्तंरतिरहस्ये॥ चक्रवत्
भ्रमतिकुचितांघ्रिकाचामरकंनृजघनेसमुद्धितेइति॥ कीदृशं॥ परिहरितः सवितः संप्रणतिनीतः
सुरतः वितानीरतिविस्तारोयेनतं॥ अनेनमायककर्तृकाबंधाः कथिताः पक्षोत्तरेः चामरकबंधांते

विदित्वाकिशलयशायनस्तितांमांसयमपिरमपिष्मतीतितावः॥ पुनः कीदृशमयाः॥ पूर्वसुखरादायमाना
पश्चाद्विश्वखलाचुरितगुणमेखलाकांचीयस्यास्तया॥ अनेनप्रेखोलितनामकंविपरीतरतमुक्तं॥ तदुक्तं
वात्सायनीयेपुरुषाणितप्रकरणे॥ स्वतत्वनमेवोलायमानंसर्वत्रनामयेदितिप्रेखोलितमिति॥ तत्रस
र्वत्रशब्दोमनोरमाकारेणआख्यातः॥ मध्याह्नवपश्चिमनागदक्षिणोत्तरनागेचेति॥ रतिरहस्येपि॥ सर्व
तः कदितदन्त्यदिप्रेखवर्षमिदमुक्तमूलितमिति॥ अत्रापिसर्वत्रशब्दार्थः स एव॥ कीदृशं कृष्णंमकव
ग्रहंकेनग्रहणसहितंचुवनदानंयस्यतंकेनग्रहणएवकेचुवनविपरीतरतमेवोक्तं॥ तदुक्तं॥ शृंगारेचु
वनंकार्यपुंसांलिंगनपूर्वकं॥ विपरीतग्रहेनायसिकचग्रहचुवनमिति॥ मेखलाखदुबंधस्याकांचीत्रौ
लनितंवयोरितिविश्वः॥ शृंगारकुसुदेकांआवचसांक्रमबंधनेइति॥ ७॥ रतिमुखेति॥ पुनः कीदृश
मया॥ रतिमुखसमयेसुरतसुखप्राप्तिकालेलीकोत्तरानुभवकाष्ठाप्राप्तोयः संज्ञोगः शृंगाराखोरसस्नेना
लसयामंथरया॥ कीदृशं कृष्णं॥ दूरस्थमुकुलितेनयनसरोजेनेत्रकमलेयस्यतं॥ अनेनद्वयोरातंदावा
प्तिर्युगपदेवसूचिता॥ तदुक्तंरतिरहस्ये॥ मूढनिमीलनंचाक्षणेच्युतिकालस्यलक्षणं॥ सर्वमैतत्परि
ज्ञायसाधयन्नत्सयंततइति॥ पुनः कथंनृतया॥ निःसहाअसमर्था॥ अतएवकिशलयशायनेनिपति
तातनुलतायस्यास्तया॥ अनेनसुरतांतसमयमुक्तं॥ अंगस्वेदः सैथलंचकेनवस्त्रादिसंज्ञितः॥ जाति
च्युतिमुखेनायविरामेष्वाचजायतेइतिनरतः॥ तथाचविपरीतरतांतेकोकः॥ सेष्ठयामिलितवध्वने

परायोषिदचरति मरुपापितं आदिनो वदितमेव यंत्रितं नृपतस्य करुणं च चेष्टते इति ॥ तद्यथा ॥ अतिप्र
मत्वेन रतांतता कृष्णतत्त्वादवरोपिता सा आलंब्य तमेव करं करेण यो त्वाकृतानंदमल्लिंदयेति रसाण
वसुधाकरे ॥ कीदृशं मधुसूदनं ॥ मधुररसास्वादलंपटं ॥ अत्र मधुसूदनशब्दो नमरपययिः ॥ तदेव विशेष
णस्पृश्यति ॥ कीदृशं मधुसूदनं उदितमनोजं ॥ उदितस्तत्कालवृत्तिमुक्ताहारकांचीगुणसस्वस्थानसे
वृद्धनसंजातपयोधरश्रीणिपरिसरस्य त्राहिनासलज्जितस्मितरक्षापांगविलोकनादिना च पुनराविर्भू
तो मनोजः कामो यस्य तं ॥ तदुक्तं वा त्स्यायने ॥ अवसानेपि च प्रातिरूपचारैरुपस्कृता ॥ सविस्त्रं न क
थायोगैरतिजनयते परामिति अनेन द्वयोर्मधुर्यतरः कथितः ॥ अथवा ॥ हृदक्षरश्रुतिहस्योरिति ॥ न
द्यारे लुट इति ॥ मधुमाधुर्यक्षरतीति मधुसूदनः स चासौ मुदितमनोजश्च ॥ मुदितो माधुर्यनिराङ्गार
सकौशलेनानंदितो मनोजः कामो येनेति तमित्यर्थः ॥ केचिच्च सामर्थ्यद्योतनाय मधुनामानंदे त्वं सूदि
वानीति मधुसूदन इति व्याकुर्वन्ति ॥ श्रीजयदेवेति ॥ इदं श्रीजयदेवकविना तल्लितं वल्लितं यदुक्तं
दिताया गोपवधाराधिकायाः कथितं वचनं तत्सुखं वितनो नु विस्तारयतु ॥ पदतांशं एव तामिति शो
षः कीदृशं ॥ अतिशयेन मधुरियोः श्रीराधाधरामृतधुंरनेदं तैः खंडनतया स्वादेनेरिपुरिवरिषुः त
स्य श्रीकृष्णस्य निधुवनं सुरतक्रीडांशुलियतास्येवं नृपसलीलामिति लीलाशृंगारजाक्रियातत्सहित
मित्यर्थः ॥ सलीलं यथा स्यादिति वा ॥ अयोधनं निधुवनं सुरतं चरते सममित्यमरः कथितमित्यत्र

नावेकः ॥ अथवा ॥ वासुजीजायां उक्तं वितनोपवधू इति उक्तं गतित्वांछायुक्तस्पर्शोपस्यनंदनंदनस्य श्रीकृ
ष्णमेव वधू श्रीराधातस्याः वक्ष्याः श्रीराधायाः कथितं स्वरहस्यमखीप्रतीतिशेषः ॥ तत् श्रीजयदेवेन तल्लितं
श्रियासकीयापत्नीतत्सहितेन जयदेवेन पवितं इदं प्रत्यक्षं नित्यवर्तमानरूपं वा वितनो नु रमिके सुप्रसरतु
इत्याशीवदिः प्रेमवशाच्च तस्यैव उक्तमित्यर्थः ॥ उक्तः यतः सुखस्वरूपमेवेदमित्यर्थः ॥ अतः इदमेव परंप
रादि विस्तारतु इति नावः ॥ इदमेव कथं सुखस्वरूपं अत एव स एव उक्तं गायुक्तोयस्यांतस्याः श्रीराधायाः प
रति सुखसमयसालसयादेगेरमुक्तलितनपनसरोजं ॥ निः सह निपतिततनुलतयामधुदेसेन मुदि
तमनोजं ॥ श्रीजयदेवनलितमिदमतिशयमधुरिषु निधुवनशीलं ॥ सुखमुक्तं वितनोपवधू कथितं
विनो नु सलीलं ॥ च ॥ ॥ ६ ॥ रमवध्याः कथितं ॥ अत एव सानुनवरमनूपमिति नावः ॥ यतः अतिशयं च
तिशोते सर्वोपरि अतिशयेन विराजते इति अतिशयं अतिशयसुखरूपमित्यर्थः ॥ पुनः कीदृशं इदं चरि
तं ॥ अधुरिषु अधु इति अधः कृतोरिषुर्वेति न विरोगलक्षणो यत्र तत् ॥ यदा अधु अधरी कृतो एतदंतरा
ये ॥ स्वतपोरिषु येन तत् ॥ पुनः कीदृशं सलीलं उक्तं यो विज्ञेयः सां उक्तायां सलीलानुक्तं ॥ अथवा अधुः
ओष पुटे इयुयां युयादित्यर्थः ॥ अथ इमिकानामिति नावः ॥ यतः निधुवनशीलं अंतर्लीलायां तु गोपो
गुप्ततपः श्रीकृष्णः स निधुवनं तिष्ठान्स्थानं ॥ इदमेव परमनिधानवनं श्रीराधामोहनयोर्निधानं वा

गीत. टी. रिकान्पर्वनं॥ नक्तानां वापरमनिधित्वमिव न च त्रंतलीलंतदुपं॥ अथवा॥ रसिकजनैरिदमेव वितनोविवि
 ४६ स्तारपुत्रपरमफलरूपत्वात्पार्थनित्यर्थः॥ ७॥ इदानीं च सुकंठया सरस्वत्या यमाना गीया गीपी गणवृत्तं क
 हं दृष्ट्वा परावृत्त्य सखीमाह॥ हस्तस्रविनाशं वदन्ति हं गोविंदं काननं पुष्पा मिह प्यमिव पश्यामीति वत्तमा
 नसामीषा दर्शयन्तीति॥ कीदृशं॥ ब्रजसुंदरी गणवृत्तं॥ गोपवधू कंदं वपरिहृतं ननु सपत्नीतिः परिहृतं दृ
 ष्ट्वा कथं ते दर्शयति इत्यत आह॥ मामिति॥ मां उदीक्ष्य दृष्ट्वा विलज्जितश्च त्वय्यवधूनिः परिहृतो ह मनया इह इति हे
 तोः लज्जासहितं यस्मिन् तदेव मुखाशुचत्वादतिमृहणीयत्वाच्च मनोविज्ञेतीति हर्षवित्तं एवेति तावः॥ पु

हस्तस्रविनाशं वदन्तीति ननु नृवध्वि मध्ववीहं दोस्मरिदृगंत वाक्षितमतिस्वेदादंगं उच्छलं॥ मामुदी
 दृष्ट्वा विलज्जितस्मितमुधामुधाननं काननं गोविंदं ब्रजसुंदरी गणवृत्तं पश्यामिह प्यमिव॥ १६॥ ॥

नः कीदृशं च ननुः कुरिला नृवध्वि नृलताया सामेतादृशेयावध्वयोगोपवध्वस्तोमोहं दमुत्सारयत्यप
 सारयतीत्येवंशीलं दृगंत वाक्षितं नेत्रांतेनावलोकितं यस्य तं मया गतायां निषादगंत चेष्टयाः न्यगोपीर
 यसारयंतमित्यर्थः॥ पुनः कीदृशं॥ हस्तात्स्रस्तोमदृशनेन साधुसवरासवलिनो विलासवंशः कीदृशेण
 र्यस्य तं॥ पुनः कीदृशं॥ अतिनायेन स्वेदैः प्रस्वेदैरादृगंत उच्छलं यस्य तं स वत्तमादीक्ष्य तस्य संबन्धः॥ अत्र
 नु नृवध्वि मध्ववीहं दोस्मरिदृगंत वाक्षितं यस्मिन्॥ अथवा॥ अत्र नुः कुरिला मदाधिका दर्शनेन वक्राध्वं नृ

४६

लतायासां तासां हं दमपसारयतीत्येवं नृदृगंत वाक्षितं यस्य॥ अथवा॥ अत्र नु नृवध्वि मकराक्षावलोकितं
 तं मयि यस्य अत्र एव वध्ववीहं दमपसारयतीत्यर्थः॥ अत्र नु नृवध्वि मकराक्षावलोकितं नृनर्तनं कथितं॥
 तस्यौदयमपि॥ अथवा॥ अत्र नु नृवध्वि मध्ववीहं दं तत्रावोद्धातुं कतेन उत अधिकं मरिचिस्मरणं ग्री
 लंकराक्षवीक्षितं यस्य तद्वाव विस्मारकमित्यर्थः॥ तासामेवानि मारिकमिति वा॥ अथवा अत्र नु नृवध्वि म
 ध्ववीहं देन मज्ज एतदृशं नेत्रोत्सारिज्जुर्ध्वं सरणा ग्रीलं दृगंत वाक्षितं करारक्षेक्षणां यस्य॥ एवं सकलगुणसं
 पन्ननायिका मुकुटमणोः दर्शनादेव रुद्धे सागरसोत्थनिरीक्षिता॥ तत्र राधामोहनावालं वनविज्ञावने॥
 अनुकूलप्रति कूलताववशा कान्तिखरिणी रतिस्त्राया नाव॥ वनाकुटी पुन विज्ञावाः॥ स्मितकटाक्षा
 यनुनावाः स्मितमुधामुधाननमिति॥ दृगंत वाक्षितमिति दर्शिताः॥ स्वदं कपादयः सात्विकाः अतिस्वेदादं
 सुदिक्रलंतेषां दर्शितं॥ हस्तस्रविनाशं वदन्तीति वेपथुना सूही मसात्विकः साधुसारिति व्यभिचारिज्ञा
 वः॥ लज्जा नयादिकाश्च व्यभिचारिणः इति महाकविना श्रीहंदावनेभ्यः परमविदग्धयावकृतेन संगीर
 मसम्राट्पृंगारो वलितः॥ अलमतिविस्मरेण॥ अनुकूलश्चान्तायकः॥ तदुक्तं अतिरक्तयानायां त्य
 क्रान्त्यलनासृहः॥ सीतायां रामवत्सोयमनुकूलः प्रकीर्तितः॥ राधायामेव रुद्धस्य प्रसिद्धानुकूलता॥ त
 दालोके कदाप्यनान्यासंगः सति त्रजेरिति॥ तद्यथा॥ वैदग्धीनि कुं वचुं वितधियः सौंदर्यसारोज्ज्वलाः का
 मिन्यः कतिनाद्यवपतेर्दीप्यंति गोष्ठांतरे॥ राधेपुण्यवता क्रिस्वामि रसिद्धा मोह रित्स्वविनाशे खंती नय
 रासुयव करिपोर्दृष्टात्र दक्षिर्मयेति॥ वंकरिषाः पदस्यार्थः वक्तव्यं विबोद्धयंतयोः रिपुः देतावातेना

मीत-दी. स्ननप्रकरणमिति तावः॥ किंचार्द्धं जलमप्यत्र ज्ञेयं॥ तदुक्तं॥ वामबाहुः शिरो लघो यत्र वामस्तनो वृत्तिः॥
 ४८ सालसंख्यविलासं च तदुक्तं तद्वज्रं न एमिच्छते यं॥ तदुक्तं॥ कासा मित्यत आह॥ गोपीनां॥ किंच तं त
 चतुष्टयं॥ सुग्धमनोहरमिति॥ सुग्धानां मनोहरतीति तथा॥ किंलक्षणो हरिः॥ नवस्तरुणः॥ तरुणो दृष्ट्वा
 स्त्रीणां कामविकारो मिजायत इति॥ अथवा॥ नवः श्रीराधो दृष्ट्वाऽन्यादृश इव जातः॥ अत्यद्भुतगुणप्रकट
 नान्॥ अथवा॥ नवः नृत्यते नायकगुणैः नृत्यत इति॥ अथवा॥ नवः नित्यनूतनः नित्यानुभूयमानस्तननु
 भूत इति प्रतीतिः॥ तद्यथा॥ कुलवरतनुधर्मभावद्वंद्वानि निंदन् सुमुखिनिशितदीप्तिपांगटं कच्छरातिः॥
 युगपदयमपूर्वः कः पुरोविश्वकम्पमिरकतमणिलक्षैः कोष्ठकक्षोचिनोति॥ निभृतं तावमकाशानमिति
 व्याख्याने साकृतस्मिते त्यादि च॥ मुणमिपि यदानां नावविशेषणत्वं॥ सुग्धमनोहरमिति चक्रिया विशिषणं
 ॥ चिरंचितं यन् श्रीराधामितियावत्॥ १८॥ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे केशके नावो नाम द्वितीयः सर्गः॥
 प्रियजनानां केशपाहारी केशवो यत्र तादृशः॥ राधादूरीनाल्लादेन गतकेश इति वाः॥ अत्र केशवपदे
 न इति सूचितं प्रियायाः केशानुकचान् चपते हस्तनृपायां कंठिकाभ्यां संतन्यते विस्मयति इति केशवप
 दोपादाने सगद्वयेन श्रीराधायाः श्रीराधायाः श्रीकृष्णविषयिणी मुक्तेरा मुक्तासंप्रतिरुहस्य पितस्य मा
 ४९ ह॥ कंसारिरपीत्यादि॥ कंसारिरपि कृष्णोपि व्रजसुंदरी स्तत्याजा॥ त्यागे देवुमाहराधमिति॥ राधो हरये
 आधयारोप्य॥ सौंदर्यवतीर्वक्षीरपितया जेतिकृष्णस्य राधायामनुरागातिशयो धनितः॥ तच्चक्षणं प्राकृ
 धितं॥ किंच॥ संगमोपाय रविता प्रारब्धव्यवसायतः॥ संकल्पेष्टा समुद्रूतिरतिजायोत्र विक्रिया॥ प्रेव

शनिगमौत्स्नीतदृष्टिपथगामिनौ॥ रागप्रकाशनपराश्वेषः स्वात्मप्रसाधनं॥ व्याजोक्तयश्च विजने
 स्थितिरत्यादयो मता इति॥ स्वकार्यस्य सवस्विवस्था सुप्रवेष्टो ज्ञेयः॥ प्रथमकारणत्वात् प्रेमो गोमाधुर्येति
 रसं पादकत्वाच्चेति॥ कीदृशी राधा संसारः अत्यगोपीषु स संसरणं अनुसरणं तस्य संसरणस्य अनुस
 रणस्य श्रीकृष्णस्य गोपीषु यावासना इच्छा तस्याः बंधाय बंधनाय शृंखला बंधनरूपायां हृदये पि आधा
 य आसमंतात् धृत्वा ध्यात्वा पिसावासना नानुन प्रसरति प्राप्त्वा न प्रसरतीति किंचाच्यमित्यर्थः॥ अथवा
 सम्यक् संसारः संसारः आनंदविमयो मधुरास्मरसः जगदश्रयत्वात् तद्विषयिणी यावासना नित्यसं

॥ ॥ कंसारिरपि संसारवासनाव इच्छं खलां॥ राधामाधाय हृदये तन्नाजव्रजसुंदरी॥ १९॥

स्कारस्तस्मिन् बंधाय शृंखलामिव निगडरूपा मिवेत्यर्थः॥ उक्तं च॥ आनंदविमयरसप्रतिभाविनाति
 स्तानि रयिषति जन्तुपतया कलानिः॥ मौलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतगोविंदमादिपुरुषं तममुत्तमा
 मातिव्रत्संदितायां॥ अथवा॥ सवस्मिन् नावेनाति सरणं श्रीराधायामिति संसारस्तद्विषयिणी यावासना
 निरंतरा हृदये दृष्टिस्तया बंधाय स्ववशा कशाय शृंखलामिव॥ तथा च कं मुखे सारयति विस्तारयतीति कं
 सारिः॥ उल्लादिक इति॥ कं सौम्यस्मादिनेताति सामर्थ्यं धीतनाय कं सारिरिति वा॥ उक्तं च॥ नयकं
 स इति॥ शृंखलापुं कृती वस्त्रबंधे निगडे चेति विश्वः अथवा॥ गोपीगणवृत्तेश्रीकृष्णदृष्ट्वा श्रीराधायाः

गीत-ले.
४९

दुःखं जातं तत्रिचारणाय कंसारिपदोपादावं कंसक सनेक सनंदुःखं श्रीराधायाः तस्य चरिः निवर्तकः श्री
कृष्णः श्रीराधो हृदये आधाय स मंता ज्ञावेन आसंतरे धत्वा ब्रज सुंदरीः तेन सह ब्रजनशीलाः परमैरेव
पितृयाज श्रीराधा मुखार्थमेव त्यक्तवानित्यर्थः ॥ कथं नृतां श्रीराधां संसारवासनावदुःखं स्वलां श्रीकृष्णस्य
चत्पत्तिः सह संसरण नृपा अनुसरण नृपा वासना मनसः ईच्छा तथैव च पराधी जातः श्रीकृष्णस्य स्वंधाय
वधारक्षणा यश्च स्वलां निगड नृपां स्मरणमात्रेणैव तत्रिवारिको अर्गलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ पुनः किं कृतं वा
स्तत्राह ॥ इतस्तत इत्यादि ॥ समाधवः कलिं नृ नन्दित्याय मुनाया स्तयंत कुं जै तीर प्रांत लता पिहितो दरगृहे

इतस्ततस्त्रामनुसृत्य राधिकामनंगवाणां व्रणखिन्नमानसः ॥ कृताबुतापः सकलिंदनं दिनीतरांत कुं जै वि
विषसादविषादं चकारः ॥ अत्र माधवयदेन मालक्ष्मीस्तस्या अपि धवः स्वामी यदि रद
आकृजो व नृवेति राधायाः सौभाग्याधिकं धनितं ॥ अथ वायायाः वंचन नृपायाः धवः परिः स्वामी अतएव
श्रीराधां दृष्ट्वा चत्पावं चिताः इति वा ॥ धवयदोपादानमित्यर्थः अथ वा ॥ मालक्ष्मी वैकुंठयतेरपि नायातिस्या
अपि नृपास्यत्वेन धवः स्वामी नतुराधस्या इव नृगत्वेन स्वामी इति लक्ष्मीः सकान्नादपिराधाया आधिका
मेव सूचितमिति नाव ॥ किं कृत्वा ॥ इतस्ततस्तेषु तेषु संकेतस्थानेषु तां अखिलपरितनसागोनस्वहृदि
विनिहतां राधिकां अनुसृत्या विष्णु ॥ कीदृशः ॥ अनंगः कामस्तदाणस्य इदं कृतं तेन खिन्नं दुःखितं मान

४९

संयस्यसः ॥ पुनः कीदृशः कृताबुतापः पूर्वमेव कथं मया तां बुनायानीते दानीत दिना कथं मवस्थावुं शक्य
त इति पश्चात्तयः कृतो येन सः अनंगपदेना निवारयत्वं धनितं ॥ अनेन स्त्रीकेन चितारया दिनीयावस्था कथि
ता तद्वक्षणं कथितं प्राकृतं ॥ २० ॥ यथा वसंतं वासंति स्यादिना राधाया अनुसरणं कथितं ॥ तथैवात्र इतस्तत इ
त्यादिना कृष्णस्यानुसरणं दिति ॥ इदानीं कृताबुतापः इति यदुक्तं तदेव गीतेन वर्णयति ॥ मामियमित्यादि
ता ॥ गीतस्यास्य गुजरीरागः ॥ तालस्त प्रनिमंदस्तपो लक्षणं कथितं प्राकृतं ॥ गीतार्थस्त ॥ हरिहरिदा कहे
सामत्याणको दिवद्वजा प्रख्यात गुणराधादतादरतया कृतवदुमानतया कुपिते वगता ॥ विस्मं जेन कुपि
ते वै सुकृतं ॥ प्रणयको येन समययोगा नावात् ॥ व्यभिचारी नावोयं कोप इति जेयं इति भवपदं ॥ ननु सा
मामियं चलिता विलोकावृत्तं व धूनिचमेन ॥ सापराधनयामयान निवारितानि तयेन ॥ २१ ॥ हरिहरिदादर
तया गता सा कुपितेव ॥ भवपदं ॥ कुपिता गतेति कथं तया जातमित्यत आह ॥ मामियमित्यादि ॥ मां वधू
निचयेन गोपचधूसमूहेन हृतं वेष्टितं विलोकादृष्ट्वा चलिना प्रसृता ॥ विलोकेत्यव्यवहित पूर्वकाक्काप्रत्य
यस्तेन गोपवधूवेष्टितं मां दृष्ट्वा व्यवहितकाल एव यतश्चलिता ततो जायते कुपितेति नाव ॥ ननु सा गच्छति
तया किं मिति निवारितेत्यत आह ॥ सापराधनयेति ॥ मया तिनयेनातिशयोतनीत्यासान निवारिता ॥
अस्याप्रेकथं व कुं शक्यत इति नय हेतुमाह ॥ सापराधयेति ॥ अपराधो राधो विद्यान्यगोपी किं सहवीरा

गीत.टी० रूपसकृत्कया॥ अथवा॥ हरिरितिस्वनामोक्ताश्चहमेवतस्याः सुखहारक इतिखेदोक्ताहरिपदोपादानं॥ इह
 ५० किञ्चिदतिखेदेन॥ अथवा॥ दुःखनरेणस्वोक्तुष्टस्यनामयाहंतनुस्वस्यनिरुष्टस्यवा॥ अनेननुस्वस्येवनामो
 चारः कृतस्तत्रअयमभिप्रायः॥ स्वोत्प्रेक्षयाअन्यस्यमहत्त्वमेवनास्तीतिस्वनामोच्चारणकथितइतिवा॥ अ
 थवा॥ स्वस्यनाममाहात्म्यंस्वयंनजानाति॥ किंतुनक्तैः फल्गुजातं पश्चान्नमहिमानं लोकोत्तरं तात्वास्व
 दुःखावसरेस्वेनैवस्वनामैवउच्चरितंदुःखहारकत्वात्॥ हरिहरीतिअथादरेणोक्तमितिअर्थः॥ हरिरित्य
 क्षरद्वयमिति तन्नामस्मोत्रमपि वर्तते विष्णुपुराणादौ इति॥ हरिनामोच्चारणमहिमाचक्षीमुखेनैवदर्शित
 तः॥ अहोहरिनामपिममपिदुःखगच्छता किं मुतनक्तानमितिअहनिर्गंहरिहरीतिउच्चारणकथयः
 ननुमिथ्यावादइत्यपिस्वोच्चारणान्नपिउपदेशएवकृतोतातव्यइतिमहानुवाकार्थश्चदर्शितइति
 तावः॥ अथवा॥ इष्टवियोगदुःखेसतिइष्टस्यैवनामआयाति॥ तदेवदुःखहारकत्वात्परमाइष्टास्वो
 क्तुष्टाचक्षीराधाएवतद्वियोगेनतस्याएवनामाक्षरद्वयंपरोक्षतयाउच्चरति॥ हारातिहारातिचक्रव्ये
 प्रेमविकलत्वात्तद्गुदतयाहरितहरीतिरुनक्तयाअत्राकल्पदोषावैवकृतोतातव्यइतितावः॥ १॥
 किंकरिष्यतीति॥ साचिरं विरहेणविरकालीनमद्विष्टेवैणकिंकरिष्यतिविरहतायत्रांत्यर्थेकमुपयं
 करिष्यतीत्यर्थः अनेनसाविरहमहात्मा लामवधारयतदुःखाक्रांतत्वेनमुष्टप्रणयो कर्षेदिति॥ तद्यथा
 ५० ॥ यत्रेमुजातचरणं वुरुहंस्मनेषुतीताः शनैः प्रियदक्षिणं हिक कशीषु॥ तेनाटवीमटमितद्यधितेनकिं

सिक्कपादिनिर्मितिधीनविदायुषांन इति॥ अथवा॥ चिरं विरहेणतमं मांतात्मा ममांगीकारं किंकरिष्यतियथा क
 थंचिदपिशेषः॥ किमिति वितर्के अत्रक्षणास्यापि विस्तेष्वेव रूपा लम्पति॥ तदुक्तं श्रीजागवते॥ क्षणं युगान्त
 मिवयासाधेनविनाशवत्॥ इतिमहानावस्यानुज्ञावोयंचिरमित्यनेनकथितः॥ अथवा॥ किंवदिष्यति॥ अ
 पराधक्षमापनार्थंचिरणे निपतितं मां दृष्टा किंकोपेनतिरस्कारकवचनमपिकथयिष्यति॥ अथवा॥ किंम
 यासहकदाचिन्माधुर्यवर्षिणावाणसदान्तं किथयिष्यति॥ अथवा॥ किंममसक्तथांवावदिष्यति॥ दोषात्ता
 वदिष्यतीत्यर्थः॥ अथवा॥ मयिचादुर्निमित्तिते किंकोपादिकं करिष्यति॥ किंघरुवंवावदिष्यति॥ अपितुको
 किंकरिष्यतिकिंवदिष्यतिसाचिरं विरहेणः॥ किंजनेन धनेन किंमम किंसुखेनग्रहेणः॥ २॥ ॥ वा॥ ॥
 पंविहायप्रसन्नासतिमधुरमेववदिष्यतीत्यर्थः॥ एवंमानादिप्रकरणेस्मिन्नरसेमुनिनाहरिवंशोजयदेवेन
 चात्रैवश्रीकृष्णस्वरसास्वादला लामयमूत्रैर्वेदुषावेष्टितं निरूपितं तेन एषु व्याख्यानेषु कल्पनानाशंक
 नीया॥ ननु एतावता तस्यामेव कोममायहः॥ अन्यगोपीजनानुशीलनेन चित्रव्यावर्तनं कर्त्तव्यमित्यत
 आह॥ किंजनेनेति तया विनाममजनेन गोपीरूपपरिजनेन किं॥ गोपांगनारूपपरिजनोप्यकिंचित्कर
 इत्यर्थः॥ जनेनाशेषपरिजनेन किंमितिवा॥ तद्वियोगेनसर्वजनपरित्यागात्॥ अपिचधनेन किंधने
 नपितु॥ श्रीव्रजेश्वरस्याखिललोकातिशायित्यासंप्रभामम किंन किंमपीत्यर्थः॥ तद्वियोगेविविधचि

गी. टी.
५१

त्रालंकरणानामपि संतापकत्वेन परित्रागान् ॥ अतः सैवममन्त्ररूपाम हा धनरूपा चेति नावः ॥ वक्ष्य
ते चाग्रे ॥ त्वमसीत्यादि ॥ ननु धनं विना गृहसौख्यं न स्यादिति चेन्न ब्राह्म ॥ गृहेण किं तथा विना गृहे मम किं प्रयो
जनं न किं मयीत्यर्थः ॥ न द्वियोगेन च न वासांगीकारात् ॥ ननु सुखस्य स्पष्टं गृहं तेन विना सुखं न स्यादत आह
॥ मम सुखेन किं तथा विना त्वसुखेनापि मम किं प्रयोजनं सैवमम सुखं नृपेति नावः ॥ अथवा ॥ मम सुखेन
त्वमसंबंधि सुखेन किं मम सुखं दुःखा दुःखेन सुखप्रदानामपि दुःखप्रदतात् ॥ तत्सुखेनैव मम सुखमित्य
र्थः ॥ किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहे रोति यावे मम जीवितेन किं तदुःखा सहिष्णुता यामम जीवितम
प्यकिंचित्करमित्यर्थः ॥ स्मृताख्या तृतीया वक्ष्ये संयंकथिता ॥ तदुक्तं रसाण विमुधाकरे ॥ अथनाम नु
भूतानां देशकालानुवर्तिनां ॥ सातत्येन परामर्शो भानसः स्यादनु स्मृतिः ॥ अत्रानुनावानिः श्वासो ध्या
नरूपं विदमता ॥ शाय्या मनादिविद्वेष इत्याद्याः स्मरकल्पिता इति ॥ २ ॥ एवतां विना सर्वेषां दुःखरूप
त्वं कथितं ॥ इदानीं तदुःखाक्रान्तस्यापि कुपिताया अपितस्या एवैकचित्तनपरत्वेन प्रेमसौहृदं दर्शयि
ति चिंतयामिति ॥ अहं तदाननं चिंतयामि ॥ स्मरामि ॥ कीदृशं रोषनरेण कोपातिशयेन कुरुल नृकु
टिलाभूर्यत्रिता तादृशं कमिव उपरि त्रमता संचरता त्रमरेणाकुलं व्याप्तं शोणपद्ममिव रक्तपद्ममि
व अत्र रोषारुणेन मुखे शोणपद्मसादृश्यं बोध्यं वा वारं वारं रोषादक्रीनवंत्योश्चक्षुषो नमिरवद्भ्रमरोप
मा बोध्या ॥ अनेन गुणकीर्तनाख्याचतुर्थविस्ठा कथिता ॥ तदुक्तं ॥ अगप्रत्यंगलीलानि बह्विचेषाहमि

५१

नेक्षणे ॥ नतस्य सदृशः कश्चिदित्यादि गुणकीर्तनमिति ॥ शोणः कोकनदद्यविरस्यमरः अनेनाप्यतिचा
रिसौंदर्यं रश्मिं कुक्षिपिशोभाप्रदत्तात् ॥ किंच माधुर्यं नामैतदेव ॥ तदुक्तं माधुर्यं नाम चेष्टानां सबविस्वासु
चारतेति ॥ ३ ॥ अहं वने किं तां अनुसरामि किमिति तस्य अनुसरणं करोमि ॥ इह किं वथा विलयामि ॥ किमि
ति वथा विलयं करोमि इह हि संगतां हृदये संलग्नां तां अतिशान्तिरंतरं नृशं अतिशयेन रमयामि क्रीडया
मि ॥ वियोगे संयोगस्फूर्तिः मदाता वविकाकारेयं ॥ अथवा ॥ किं नृदः प्रभे ॥ अहं तां हृदिसंगतां अति
शंकिरमयामि किं वने नामनुसरामि वथा विलयामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तच्चीति ॥ हेतच्चीममवियोगेन कृशां
चिंतयामि ते दानं नं कुरुल नृरोषनरेण ॥ शोणपद्ममिवोपरि त्रमता कुलं त्रमरेण ॥ ३ ॥ ताम
हृदिसंगतामतिशान्तिं नृशं रमयामि ॥ किं वने तु सरामितामिह किं वथा विलयामि ॥ ४ ॥ वा ॥

गीतवह दयं अस्त्रययामपि दोषा विषयरणेन वित्रं खेदयुक्तं व्याकलयामि पत्रमिजानामीत्यर्थः ॥ इ
यंचो वेगावस्था ॥ तदुक्तं भृंगारतिलके ॥ यस्मिन्नूरम्पमरणं स्यात्तनचद्वेयिकिंचन ॥ विद्वेषः प्राणित
व्येपिसउवेगस्मृतौ यथेति ॥ इयंतु श्रीराधायां युज्यते ॥ तथा च मनसः खेदयुक्तत्वात् तत्त्वानि संबोधनमु
चितमेवेति ॥ तत्र वेस्तीत्यादि ॥ तं कुतोगतासितदहं नावेमि ॥ तेन वने तेन प्रणत्याऽनुनयामित्वामित्य
र्थः ॥ कचिदुतेनेति पाठस्तदानेनुतेन तव स्तस्यानुनयामित्वामित्यर्थः ॥ अथवा ॥ नु इति वितर्कितेनेति

गीत-टी.
५२

लक्षणे व्ययं तद्यानयं मार्गं लक्ष्मीकृत्यगतासितेन तं मार्गं लक्ष्मीकृत्यगतातेः नुनयामितवानुनयं करोमि ते इ
ति संबंधमात्रविवक्षाया बली॥ अनेन विजापावसा कथिता॥ तदुक्तं मंगारतिजके॥ वं नमोति मनोयस्मिन् नृप
त्यै सुसादितस्ततः॥ वाचः प्रिया श्रया एव स प्रजापस्य तोययेति॥ ५॥ दृष्टं स इत्यादि॥ हे सुंदरि पुरेव श्रवमिव
समं नमादरं नंगासच कितं वापरि रं नरा मालिङ्ग न किं किमिति न ददा सिन प्रयत्न सी सर्थः॥ समं नममिति॥
सा जीह्वे पिप्रियतमा स्तेषे उद्वेगमिव व्यंजना विछोकोः नुनावविशो धी धनितः तदुक्तं॥ इष्टे पिगर्वनामा मं वि

तन्निविन्नमस्यया हृदयं तवा कलया मि॥ तत्र वेम्नि कुतोगता सितेन ते नुनयामि॥ ५॥ दृष्टं
से पुरतो गता गतमेव मे विदधामि॥ किं पुरेव स सं नमं परि रं नरा न ददा सि॥ ६॥ ॥ व॥ ॥

लोकः स्मादनादर इति॥ तद्यथा॥ प्रियो क्लिप्तक्षणा विपक्ष सन्निधौ स्वीकारितां पश्यन्निखं डिमौ लिनात्रा
मातिवामा हृदयं गमा विस्त्रजं दरा स्त्राय निरासहे जया॥ यथावा॥ स्फुरत्यग्रेति घनसरिवतव मुखक्षिप्तन
यनः प्रतीक्षात्वा कं पं नवदवसरस्याद्यदमनः॥ दृष्टागव्यामी द्रर एगुरुहे जागहनयाह संतीव क्षीवैव मि
हवनमाज्जरचयसीति॥ त्वमेव मम पुरतो यतः दृष्टं मे॥ गतागतं यातायातं विदधामि करेषु॥ विरहिणी
हि चित्रानुषंगात्सर्वतस्मा मेव पश्यति यथा॥ आसादेसादि त्रिदित्रिनुसाष्टतः सा पुरः सा पर्यं के सा पृथि
पथि च सातदियोगा नुरस्य॥ हं होचेतः प्रकृतिरपरातास्त्रिमेकापि सा सा सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैत
वादः॥ ६॥

५२

क्षम्यतामिति॥ हे सुंदरि दृष्टीय रूपे क्षम्यं तां श्रमं मम राधं क्षमस्व॥ करापितव इदं॥ अपरं विप्रियं न क
रोमिन करिष्यामि इयं चोत्तारावस्था॥ तदुक्तं साणविमुधाकरे॥ अतस्तदति न्नांति रुन्नादेविरहो ज्वरति
॥ पुनः किंचित्संज्ञा न विवेकः कथयति देहि इत्यादि॥ हे सुंदरि मम मत्कृते संबंधमात्रवली॥ दृष्टं न देहि प्र
यच्छ॥ तदर्थं नृनि सं प्रदानत्वा योग्यत्वे पि मम कृपया पि दृष्टं न देही तियोगे पि न च नुयीति जेयं न थाव सुंदरी
ति संबंधनेन प्रोत्साहयति॥ मम मथेन का मेव अहं नु नो मिसं त प्रो न वामि॥ ७॥ वलितिमि सादि॥ जयदेव के
न जयदेवेन स्वार्थकः॥ इदं हरे श्रित्वं वलितं को दशेन प्रणतेन॥ अथादिरिमित्यर्थः प्रणवेनेति पाठे॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदं न करोमि॥ देहि सुंदरि दृष्टं न मम मम मथे नु नो मि॥ ७॥
वलितं जयदेव के न हरे रिदं प्रणतेन॥ किं दु विव्वसमु द्रसं न व रोहिणी रमे रो न॥ ८॥ ॥

हरिपरायणेनेत्यर्थः पुनः कीदृशेनः किं दु विव्वो जयदेव कुलरत्रियायः स एव महत्वा त्समु द्रवत
त्रे सं न वीयस्य तादशेन॥ रोहिणी रमणे न चंद्रणः यथा समु द्रो ज्वेन पूर्णं चंद्रण तस्मिन् नृति क्रियते त
था तत्कुलस्यो नृति जयदेवेन कृतेति चंद्रसाम्यं॥ किं दु विव्वनामा जयदेवस्य कुलमेव॥ के चिनु किं दु
विव्वनामा के चिनु हा नागवतः समुद्रः कश्चि जयदेवस्य पूर्वपुरुष इति कथयंति श्रीरिंदुरेण तिल
को हरि रोहिणी शाविति हारावली॥ तथा च पश्चाव ता उक्तं कथं नाय रोहिणी रमणे नेत्युक्तं॥ अथवा

गी. टी.
५३.

॥ चंद्रोपमा स्वयमेव स्वदेहेत्यस्तेति तस्याच्ययमेवाति प्रायः ॥ यस्य मम हृदये श्रीहरिणे वच्यं गीतगीविंदाम्
तं चरितं ॥ तेनैव हेतुना चंद्रोपमा मम जाता ॥ चंद्रश्च सर्वतापहारकः श्रीतलश्च ॥ अतएव एतदसधारकाच्च
पि चंद्रवत्सर्वश्रीतलकारकाच्च मृतसुखदृष्टिकाश्च तवं स्येति द्योतयन्नेव स्वस्फुटिकृताननुचंद्रं कारेणेति
भावः ॥ धन्यो हं कृतकृत्यो न्यायेनैवेति ॥ तिंदुविचित्रसमुद्रसंभवरीहिणारमणेनेति पाठः ॥ तिंदुविचित्रादिनि
फलानियत्र वृंदावनेतदेव समुद्रं तत्र संभवः सम्यक्प्रकारेणानित्यविहारेण तव तितिष्ठतातिरोदतिश्चा
रोपयति सुरतसमये स्त्रीपरिमारोहिणी श्रीराधा तस्याः रमणेन श्रीकृष्णं चंद्रेण यरीक्षेणैव श्रीराधां प्रति
वर्णितं कथितं ॥ तदेव जयदेवेन कविना मया हरेः श्रीकृष्णात् इदं प्राप्तं कृतः यतः प्रणतेन प्रकषेण तेन
॥ अतन्यतया नम्री नूतेनेत्यर्थः ॥ आदौ हरिणा वर्णितं वर्णनाः वर्णनाः अक्षरचक्षरतया किं करिष्यति इ
त्यादिरित्या कथितं पश्चान्मया प्राप्तं इति वाक्यार्थश्च ॥ परमचंद्रेण श्रीकृष्णेन परमश्च मृतं श्रीराधा नुनय
नृपं वर्णितं संचितं संनृतं इदमेव च मृतं जयदेव कवेन किरणेन प्रसारितं ॥ सर्वैरसिकयथेष्टं पिवतु ॥
नामेति श्लेषार्थश्चेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ पूर्वसर्गे श्रीकृष्णस्य विरहाजनिता वस्त्रा वर्णिता ॥ अत्र तुराधाया विरहा
वस्त्रा श्रीकृष्णं प्रत्याह ॥ यमुनेत्यादिना ॥ राधिकायाः सखीमाधवं कृष्णं प्रत्याह ॥ वक्ष्यमाणमुवाच ॥ राधि
केत्यनुकंपायांकः ॥ कीदृशं प्रेममनरेण राधाविविधकस्नेहाधिकी न उद्गातुं तस्मिन् वलनादिक्रियां कर्तुं
मशक्तं ॥ अतएव तद्वेषणं विहाय यमुनायास्तारेय दानीरनिकुंजं तत्र मंदं निरुत्साहं ॥ आस्थितमासी

५३.

नं ॥ अमंदमिति वचनविशेषणं वा ॥ अतिशयव्याकुलाराधां दृष्ट्वा अमंदं सवेगमाहेत्यर्थः ॥ मंदः खले मंद्या
ते मूर्खस्वैरिणो गीतीति विम्वः ॥ सप्रेमानेदरहितं यूनीयं प्रावच धनमिति रसाविसुधाकरे ॥ यद्वा ॥ श्रीरा
धायेपरीक्षे श्रीकृष्णं संनिधौ उन्नयोर्हितकर्त्रे सखी ललितानाम्नीमाधवं मां इति मानवती श्रीराधा तस्याः धवं
ध्यातारं श्रीकृष्णं प्राह ॥ प्रकषेण उन्नयोर्दितकरवाक् आह उवाच ॥ अथवा ॥ मातृमस्त्री श्रीराधा तस्याएव
धवं आस्तादकं नात्या इति भावं ॥ अथवा लक्ष्म्याः सकलशोभायाः धवं स्वामिनमपि श्रीराधावियोगेन मंदं क्षी
णमौ नाप्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं कामएवमेव दुःखं प्रयच्छतीति तमेवोपा लेन गीचरं करोमीत्याशयेनाह ॥ हृदी

यमुनातीरवानीरनिकुंजे मंदमास्थितं ॥ प्राह प्रेममनरोद्गातं माधवं राधिकासखी ॥ २० ॥

त्यादि ॥ हे अमंग कंदर्पमयि न प्रहरप्रहारं मा कुरु किमु इति वितर्के ॥ मयि हरं चां त्याम हादेव च मेण कुधा
क्रोधतंधावसीति किमु न कथामि ॥ अथवा ॥ उरति हे अमंगदरं चां त्यामपि किमिति धावसि ॥ कीदृशं मयि ॥
प्रियारहिते विरहिते ॥ हरः सर्वदा प्रियायुक्तेः हं त्वधुना प्रियारहित इति मयि हरं नमो न युक्त इति भावः ॥
तथाच प्रियाविरहसंतप्तमयि प्रहारमपि नोचितमिति ध्वनितं ॥ कामः पूर्वहरणतच्छरीरं दग्धं गरहितः कृ
त इति ॥ हरेकामस्य महद्वैरसूचनायानंगयदेन संबोधनं नमवीजं निरस्यति ॥ रुदिचयं विशलतामणाल
लतायाहारस्रदिरहजत्यसंतापशान्त्यर्थं धृतं ननु नुजंगमनायकः सपरिशतोवासुकिः ॥ इयं कंठे कुवल

गीत.टी.

५४

यदलानां नीलोत्पलपत्राणां श्रेणीपंक्तिः शैत्यायुताननुसागरलक्ष्मिर्विषकांतिः॥ इदं सवंगितापशांत्य
थं धृतं मलयज रजश्चंदनधूलिर्ननु नस्मवि नृतिः॥ अंगे लिमः प्रक्षिपिलचंदनद्रवोपिविरहतापवशाद्गुली
भूत इति रजःपदेन सूचितं॥ तथा च विशालता यो शैत्यदीर्घत्वादिति शनित्वववासुकि ज्ञमानो नीलोत्पलपंक्तौ
रूपमत्वादिति धर्मदृशनां रजश्चमाचंदन रजसि नस्मभ्रमाच्चमपिमहादेव नमः तव तु नमुक्तमिति नावः॥
अयं तु न्नांतिमानलंकारः॥ सादृश्यादस्वंतरप्रतीतिर्नांतिमानिति तद्वक्षणात्॥ वितर्क किमु चेत्पमरः
॥ वसंबुद्धौ रुषौ कौचेति विश्वः॥ यदा उ इति श्रीराधायाः संबोधनं हे उ हे श्रीराधे मयि विषये प्रिया भ्रांसा
रुदिविशालं ताहरो नायं नु जंगमनायकः कुवलयदलश्रेणी कंठेन सागरलक्ष्मिः॥ मलयज रजो
नेदं नस्मप्रियारहिते मयि प्रहरत हरत्वां त्यानंगकुधा किं मुधा वमि॥ २१॥ ॥ व ॥ ॥ व ॥
स्थव्यैव ध्वनान्न मेण कुधा किं धावमि कौधेन दूरे किं किं मर्थं धावमि धावनं पलायनं किमिति करोषि अ
थ च अनंग न्नांत्या काम कल हे न न प्रहर प्रकर्षेण न हर न हर मां मा त्यज मा त्यज आदरे वा प्रामामिति शेषः
॥ कीदृशो मयि रहिते त्वयेति शेषः त्वयोरहिते विरहिते मयि च न्यप्रिया दोषा रो योऽनुचित इति नावः॥ त
द्विरहेण संतापे सति कृताः शीतोपचारविपरीता नवंतीत्याह दृष्टानिति॥ रुदिविशालता हरो रुदये
पमिनीतं तु समूहस्य हारलक्षणाः शीतोपचारः॥ अयं प्रत्यक्षतया दर्शमानो नु जंगमनायकः सर्पवि

५४

शेषो न अपि तु सर्पसदृश एव दातुकतया सर्पसमानैवेत्यर्थः कंठे कुवलयदलश्रेणी गलप्रदेशे अतिरहकत
याश्च आरोपिता कमलपत्रपंक्तिः सा किं गललक्ष्मिर्विषवन्नोजकांतिर्न अपि तु तथैव अतिमं तापकान्तवतीत्य
र्थः॥ रुदित्वमपि उग्रविषकांतिः कंठपर्यंतं व्याध्वनातीति नावः॥ अंगे इदं मलयज रजः मलयावजचंदनं च
तितापेन नस्मसात् रजःधूली सदृशं नेतीति न अपि तु तदपि अति कठिनमेव तवतीत्यर्थः॥ तव विरहेण स
र्वं शो न न मपि च शो न न मेव अतः मां मा परिहर इति वास्तव्यः॥ रुद्रेण दग्धस्य कामस्यात्र प्रवेशाभावात् नान्य
थ मन्मथ इति वचनविरोधाच्च इदमेव आत्मानं समीचीनमित्यर्थः॥ २१॥ कुमुदसायकत्वेन कामः प्रसिद्धः

पाणौ मा कुरु कुरु तसायकममुं मा चापमारोपय क्रीडानिज्जितं विश्वमूर्च्छितं जनाह्वानेन किं पौरुषं॥ तस्मा ए
व मृगीदृशो मत्सि जघ्रे वक्तुं दाहाद्युगश्रेणी जर्जरितं मत्तागपि मनो नाद्यापि संभुक्षते॥ २२॥ ॥ व ॥ ॥ व ॥

तः शमानेव च तमं जरीरूपान् बाणान् धनुष्या रोप्य मां ताडयतीति त्रां कया पुनरपि कामा ये वदैसं करोति पाणा
वित्यादिना॥ इमं न सिजमदनश्च मुं पुरस्चितं च तसायकमात्रपुष्प रूपं बाणं पाणौ हस्ते मा कुरु॥ वसंत काली
न पुष्पो जमदृष्टा ह॥ चापं धनुमपि यसायकं प्रत्यं चायुक्तं मा कुरु॥ यदा च तसायकं हस्ते मा कुरु॥ हस्ते
पि चेत्करोषि तदा मुं सायकं आरोपय मा संधेहीत्यर्थः॥ अत्र मनसि जघदेत मम मनसो जातस्य ते मत्संताप
कारित्वमिति धनितं हे क्रीडानिज्जितं विश्व॥ क्रीडया लीलया॥ निज्जितं विश्वं जगतयेन तादृशस्य मूर्च्छि

गी. गी. तस्य मूर्च्छां प्राप्ता मज्जनस्य मादृशस्य आवातेन प्रहारेण तव किंपौरुषं ॥ अपि तु न किमपीत्यर्थः ॥ अथ वा मू-
 र्च्छितं जनावातेन तव किंपौरुषं कृत्स्नितं पौरुषमित्यर्थः ॥ मूर्च्छितत्वे हेतुमाह ॥ तस्या एव मृगीदृशो हरिणी
 ५५ दृशस्तस्या एवेति चिरहाधिको न राधानामग्रहणात् ॥ किं प्रतिपाद्यते ॥ प्रेक्षंतः प्रयतो ये कटाक्षास्त्र एव आ-
 शुगा वाणास्ते पांशे गितिः ॥ यं किं निजं जितं खंडं खंडाकृतं मनोमना गपि स्वल्पमपि न संशुभते न स्वस्वं न
 वति अद्यापि अद्यपर्यंतमपि ॥ शुक्ष्मक्षिप्तदीपनकैराजीवने खिति धात्रुसारतत्तसंधुक्तेन जीवतात्य-
 र्थः ॥ इति वा ॥ तथा च ॥ तत्कटाक्षनूपवारो रहं मूर्च्छितः संप्रति मयि हृतं मंजरीनूपसायकप्रहारे मृतमा-
 रणमिवाचरतीति लीलयेव येन विश्वमपि जितं ते तस्य मूर्च्छितजनेषु प्रहारे यत्रोक्तानि कर इति धनितं सा-
 यकः शरवक्रपौरिति विश्वः ॥ अथ वा परोक्षेण श्रीराधामेव याचते न तु तुल्यं काममेवेत्यादयाणाविति ॥
 हे प्रिये मा इति मां प्रियतमं पारो विषये कुतुहस्तासां आलिङ्गनं देहीत्यर्थः ॥ मा इति मां लक्ष्मीकृत्य अमुं च
 तसायकं चक्षुकटाक्षवाणं नृकुटीलक्षणं चापं धनुषं प्रत्यारोपय कटाक्षावलोकनं प्रकटीकृत्य कुर्वि-
 त्यर्थः ॥ ननु किमर्थं आलिङ्गनं कटाक्षासां त्वया सह क्रीडामीत्याह ॥ तव क्रीडा पूर्ववतादिलक्षणा विलासा-
 दिदृयातयानि जितः वशीकृतः अतएव विश्वः विश्वासवान् मूर्च्छितश्च मोहितश्च एवं विधो मदनक्षणे जनः सेवकः तस्य आवातेन कटाक्षादिवातं विना किं
 सेवकः तस्य आवातेन कटाक्षादिवातं विना किंपौरुषं को वा पुरुषार्थः ममेत्यर्थः ॥ अथ वा तव वाकः प्राक्रमः
 उनयोरपि अयमेव पुरुषार्थः यः संयोगेन क्रीडापर एवेति तावः ॥ तस्या एव पूर्वसमागमरूपायाः नवत्याए

वकटाक्षादिनिः । शुनितं चिन्नं न स्तिरी नवति अद्यापि सने न निरायां सन्नामः आशुगोमारुतेवाणे इति विश्वः
 ननु तुल्येन कामेन मपि विषये माद्यवः स्यादिति तमेव दर्शितं देहीति प्रार्थनैयमित्यर्थः ॥ शेषं समानमेव ॥ अथ
 वा ॥ परोक्षेण श्रीराधामेव याचते न तु तुल्यं काममेवेत्यादयाणाविति ॥ हे प्रिये मा इति मां प्रियतमं पारो विषये
 कुतुहस्तासां आलिङ्गनं देहीत्यर्थः ॥ अमुं मा इति मां लक्ष्मीकृत्य अमुं च तसायकं चक्षुकटाक्षवाणं नृकुटीलक्षणं
 चापं धनुषं प्रत्यारोपय कटाक्षावलोकनं प्रकटीकृत्य कुर्वित्यर्थः ॥ ननु किमर्थं आलिङ्गनं कटाक्षासां त्वया
 सह क्रीडामीत्याह ॥ तव क्रीडा पूर्ववतादिलक्षणा विलासादिदृयातयानि जितः वशीकृतः अतएव विश्वः
 विश्वासवान् मूर्च्छितश्च मोहितश्च एवं विधो मदनक्षणे जनः सेवकः तस्य आवातेन कटाक्षादिवातं विना किं
 पौरुषं को वा पुरुषार्थः ममेत्यर्थः अथ वा तव वाकः प्राक्रमः उनयोरपि अयमेव पुरुषार्थः यः संयोगेन
 क्रीडापर एवेति तावः ॥ २२ ॥ ननु तत्कटाक्षादिस्मरणादेव तव दुःखं नवतिकामस्य तत्र कोपराध इत्यत आ-
 ह नूपध्वमित्यादि ॥ किमिच्छाक्षेपे ॥ तस्या राधाया स्मरेण कामेन च स्त्राणि अर्पितानि स्थापितानि विनर्क-
 यामि ॥ न च स्त्राणि विरेण हस्ते स्थापयितुमुचितानि तत्त्वत्रेयत आदनि जितेत्यादि ॥ निजितानि जगति ये
 स्तानि ॥ तथा च तैरेवास्ते जगत्त्रयं जित्वा तव स्थापितानि ति तावः तर्ह्यत्र किमिति स्थापितानीत्यत आह स्वनं
 गति ॥ अतः न गम्य कामस्य तया यजंगमदेव तायां मननशीलदेवतायां तथा च तयैव त्रैलोक्यजयाया स्त्राणि
 दत्तानि अतो जातप्रयोजनानि तत्रैव स्थापितानीति तावः ॥ देवतया यदस्मदीयते तत्केनापि प्रतिदुनन

गीत.टी. कान इति धनितं॥ अहो देवतायामात्म्यं चंगं विनैव यथासादेन जगज्जितं अतएवानंगस्तज्जितत्वा देवं देवेनां
 ५६ कृष्णं विहायतामैवाधितवानिति तेय॥ कानितात्यास्याणि इत्यत्राह नृपक्षवमित्यादि॥ नृपक्षवमित्यतः दे
 वधनुः॥ अर्पांगतरं गितानि कटाक्षस्मागतागता निवाणाः श्रवणपालिः कणलिता प्रांत एव गुणाः प्रत्येवा
 अत्र नीलस्त्रिभिर्गुणैः कृवः पक्षवत्त्वेन रूपं॥ चक्रत्वेन धनुत्वेन रूपं अर्पांगस्य मर्मनेदकत्वादाणत्वे
 न रूपं॥ कणपालेष्टरीवृत्तात्प्रत्येविकात्वेन निरूपिता॥ अर्पांगः संगहीने स्यान्नेत्रांते तिलकं पिवेति
 विश्वः॥ पालिः कणलिताग्नेः श्लोपं क्तावंशप्रज्ञेदयोरिति च॥ २३॥ संप्रति राधंगक्षे विलसिता न्येव स्मरवा
 नृपक्षवंधनुरर्पांगतरं गितानि वाणा गुणाः श्रवणपालिरिति स्मरेण॥ तस्मामेनंगतयजंगमदेवताया
 मस्याणि निजितजगति किमपि तानि॥ २३॥ नृचापे निहितः कटाक्षविशिखो निमनुमर्मव्यथां श्रपामात्मा
 कुरितः करोतु कवरीतारोपिमारोद्यमं॥ मोहं तावदयंचतचित्तनुतां विवाधरोरागवान्महत्तस्तनमंडल
 स्वकथं प्राणैर्ममि क्रीडति॥ २४॥
 एनृपाणिमां पीडयंतीति तस्या एवोपालं नं करोमीत्यात्रायेन काममुपेक्ष्य
 म
 पुरस्तितामिव राधं संवोधाह नृचाप इति॥ नृचापे नृरूपे धनुषि निहितो वृत्तिः कटाक्षविशिखः कटा
 क्षहृषोवालो मर्मव्यथां मर्मपीडयंतीति मनु करोतु॥ धनुष्यारोपितस्य वाणस्य परमर्मपीडनमेव धर्म इति
 ॥ तदुचितमेव॥ अथ च॥ कुरितो वक्रः श्रपामात्मा श्रपामः आत्मा स्वरूपं यस्य एतादृशः कवरीतारोपिय

धितवेणी केनासंचयोपिमारोद्यमं मारायमारणाय उद्यमं पराक्रमं करोतु॥ अथ॥ मारस्य कामस्य उद्यमं क
 रोतु॥ रं तमलिनः कुरितश्च भवति सोऽन्यमारणाय यतत इत्यपि नातुचितं॥ अथ च हेतुविशेषं विवफल
 दुल्लोधरो मोहं मूर्च्छंति नुतां तनोतु॥ कीदृशी रागवान् रक्ता विशिष्टः॥ इदमपि नातुचितं यतो योरागवान्
 मात्सर्ययुक्तः स परं मोहं करोत्येवेति॥ अयंत वमहृत्तः स हर्तुलस्तनमंडलः कुचविस्तारो मम प्राणैः कथं
 किमिति क्रीडति प्राणग्रहणरूपां क्रीडां किमिति करोति॥ महत्तसच्चरितस्य प्राणग्रहित्वमनुचितमिति
 नावः॥ विरोधनामायमलंकारः॥ महत्तनृपगुणस्य पराप्राणग्रहणक्रियाविरोधकथनात्॥ तदुक्तं
 काव्यप्रकाशे॥ विरोधः सो विरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वच इति॥ विशिखस्तोमरे शर इति विश्वः॥ श्रपामोनि
 दितकृष्णयोरिति धरलिः॥ कवरी केनाप्राप्ता इति हारावली॥ कवरी केनावेना इत्यमरः॥ मारो मृत्यो
 विषेः नंगे इति विश्वः॥ विवः फले विवि कायाः प्रतिविंवैचमंडले छाया मपिरागोनुरक्तो मात्सर्यरिजने
 षिति गद्यत इति विश्वः॥ चरिते वत्तुले दृत्रमिति शाश्वतः॥ आत्मा देहमनो ब्रह्म स्वभावधृतिबुद्धिस्थिति
 विश्वः॥ २४॥ ननु तस्या अपि नापराधेन वा स्मरस्य किंतु तदंगस्य शादिविषयालानां च लं सवेतस्त्वां दुः
 खा करोतासतोऽनुभूयमानां तां मत्वा न आहतानीत्यादि॥ स्यत्र सुखानि तदंगस्य त्रिज्यादि सुखानि इहा
 नीमनुभूयमानानि तान्येव वृत्तिभूतान्येव॥ एतेन त्वगिंद्रियविषयज्ञानः कथितः॥ दृशो नैत्रियोत्तरता
 : चंचलाः स्निग्धाः स्नेहगर्भा विन्नमाविलासास्त एव वृत्तिभूता एव॥ अनेन प्राणस्य विषयप्राप्तिरुक्ता

गी. टी.

५७

रंतद्वचसांमुधामृतंसेतुतेश्वतीत्वेवंशीलोवक्रिमावक्रत्वमिदानींश्रोत्रेणगृह्यमाणः स एव एवमुद्धृत
एव॥ अनेनश्रीत्रेद्विषयसामिधुमुक्तं॥ विवाधरमाधुरीतस्याविंवकलप्रायस्याधरस्यशामाधुरीमधुर
ताःधुनामयासाद्यमानासैवहृदितुतेव॥ अनेनरसनेंद्रियस्यविषयजनः कथितः॥ इत्येवंप्रकारेणविष
यसंगेपितत्रदिंद्रियाणांस्वस्वविषयासक्तावपिमानसंमनस्यश्चतस्यांराधायांलभ्यसमाधितदेकायंवेत्
यदिहंतेतिखेदेतदाविरहव्याधिलक्षितेष्वन्येष्वध्याधिः कथंवर्द्धते॥ अपिनाद्येविरोधनामालंकारसूचना
र्थः॥ वास्येद्रियविषयासंगेसमाधेरसंनवान्॥ वास्येद्रियवृत्तिविरोधेसतिमनसएकयतायाएवसमाधिप
दार्थत्वात्॥ तथाचतत्रदिंद्रियाणांस्वस्थानिमित्तविषयालानेएवविरहः संभवति॥ ममतत्रदिंद्रियाणांवि
षयविच्छेदस्यानावान्मनसश्चतस्वित्तैकपरत्वान्नयासहविशेषएवनास्तीतिकथंविरहतन्यव्याधिसं
भवइतिजावः॥ समाधौव्याधेरुद्धवइतिधुनिः॥ चएवार्थः॥ गंधतूपरसस्यत्रिभिराश्रयविषयाश्चमीत्य
मरः॥ तस्मात्कोप्युतोदुर्वितकस्तित्येमाविनविवर्तितइतिसिद्धांतः॥ २५॥ इदानीं संगतिं आश्रितमा
त्रास्तेतिर्यगिति॥ मधुसूदनस्यकृद्वस्यकटाक्षोर्मयोनेत्रांतदशनितरंगावोयुष्माकंक्षेमंददतुकल्या
णंप्रयच्छंतु॥ दुरितासंज्ञावेनक्षेमदातृत्वं संभवतीति॥ दुरितहरणसामर्थ्यद्योतनायमधुसूदनपदोपा
दानं॥ अतिचापल्यसूचनायेतिवा॥ किलक्षणः॥ मधुरेचमृतादपिमधुरिमाश्रयेराधायामुखमिंदुमि
वतस्मिन्नुत्सुसंदर्षचलनेसंमुधमव्यक्तंचसुंदरंवायथास्यान्नथाकंदलिताः संपद्यविताः॥ तथान्वे

५७

इदंश्रुतिन्नरंगाश्चतीवपध्वविताभवतीतिकराकाराणांतरंगसाम्यं॥ क्वचिन्प्रेमकांदलिताः॥ सुमुग्धमधुरेरा
क्षतनैदौसुधासारैवमधुसूदनस्यददतुक्षेमंकटाक्षोर्मयइतिपाठः तदाकिंविशिष्टेमुखेदौसुधुमुग्धंचतन्म
धुरंचतत्रस्मिन्॥ रमेनवप्रियेचेत्यमरः॥ मधुरस्त्वप्रियेसादाविति॥ पुनः किंनृते॥ सुधासारे॥ सुधायाः सारे
॥ नत्वत्यामुपपन्नंतीषुकथंराधामुखएवपध्वविताऊर्मयश्चतथाह॥ वंशोच्चरत्गीतिस्थानेषुगानपदेषु

॥ तानिस्वर्गसुखानितेचतरजाःस्निग्धादशोर्विभ्रमास्तद्वक्रांबुजसौरनेमचमुधाम्पदीगिरांवक्रिमा
॥ सविवाधरमाधुरीतिविषयासंगेपिचेन्मानसंतस्यांलभ्यसमाधितविरहव्याधिः कथंवर्द्धते॥ २५
॥ तिर्यकुंठविलोलमौलितरलोत्तंशस्यवंशोच्चरत्गीतिस्थानकृतावधानललेनालक्ष्मैर्मलक्षितः
॥ संमुग्धमधुसूदनस्यमधुरेराधामुखेदौमृदुसंदंकंदलिताश्चिरंददतुवः क्षेमंकटाक्षोर्मयः॥ २६॥
॥ इतिश्रीगीतगोविंदेमुग्धमधुसूदनोनामतृतीयः सर्गः॥ ३॥ ॥ यमुनातीरवानीरनिकुंजेमंदमा
स्थितं॥ ग्राहप्रेमनरेक्ष्मांतमाधवंराधिकासयी॥ २७॥

प्रिल्ललनालक्ष्मैः कामिनीकदंबैर्मलक्षितानावलोकिताः॥ तथाचसकलत्रकदंबोवंशध्विमोहितोन
किंचिदुपपन्नदितितत्रैवपध्वविताइतिजावः॥ वंशोच्चरत्गीतिस्थानकृतावधानललेनालक्ष्मैर्मलक्षितः
कः कंठोयस्यविलोलश्चल्लोमौलिः किराठोयस्यतरलश्चल्लोमौलिः कलनिराण्यस्यसः॥ तिर्यकुं

गी. टी.
५८

तश्चासौ विलोलमौलिश्चासौ तरलोन्नमश्चेति कर्मधारयस्यथाविधमेत्यर्थः ॥ गीतिर्गानं ॥ ललनानुनितं वव
तीत्यमरः ॥ उज्ज्वलः पूर्यपिरेपि सुंदरेनायकेपि चेति धरणिः ॥ कंदलं तु नवां कुरे कलधनौ उपराजे चेति ॥ उर्मि
ः पीडालवोक्तं गानं गप्रकाशवीचिषु वस्त्रसंकोचलेखायामिति ॥ २६ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे मुग्धसुधुस्
दनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ श्रीराधाया विरहेण मुग्धो नानासंश्रममुक्त्रो मधुसूदनः ॥ श्रीराधायाः अधरा
मृतकामुकः श्रीकृष्णो यत्र एतादृशस्तरतीयः सर्गः विरहलीलाविस्तारकः परिच्छिद इत्यर्थः ॥ श्रीराधायां मोहि
तत्वात्सुंदर इति मुग्धपदोपादानमिति वा ॥ तदेव गीतेन दर्शयति ॥ निंदतीत्यादि ॥ गीतस्यास्य कर्णाटिराग
निंदति चंदनमिंदुकिरणमनुविंदति खेदमधारं ॥ आलनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलय
समीरं ॥ १ ॥ सा विरहे तवरीना ॥ सा धवमनसि जवित्रिखनया दिवजावनया त्वयिलीना ॥ ध्रुवपदं ॥

स्तद्वक्षणां ॥ कृपाया पाणिगतिदंतयत्र मेकं वहनूदक्षिणकर्णधरे ॥ संस्रयमानः सुरचारणैश्चैः काराट
रागः शिखिकंठनील इति एकतालीतालश्च तद्वक्षणां प्राकृतं विरहोक्तं वितानापिकानेयं ॥ नैवागतः स
मुचिते शेषि वासरेषु प्राणेश्वरः स्वगुरुकार्यविशेन यस्याः ॥ दुर्विरहो विरहज्वरतापितो गीतुक्तं गीतां व
दति तानंतरतः कवी इति ॥ गीतार्थस्तु हे माधव साराधा तव विरहे दीना दुःखिता तथा च ॥ सा दुःखिता सा
बालुसस्त्री कएवेति तदुःखं जानातीति माधवपदेन कटाक्षिते अथवा हे माधव सकलशोनास्वामि नूर

तानदृशसमर्थवान् त्वंतव विरहे सापिदीना ॥ तमपितस्याः विरहेतदीनतपादी इत्यप्यनुचितमिति ताव ॥ यद्वा
हे माधव मासवेत्ति माश्रीराधा तस्या एव धवस्वामि नू सवेत्ति मेत्वधिसामिति सति सा दीनेति नोचितमिति उपा
लेन संबोधनमित्यर्थः ॥ हाकृष्टं यदि दुःखिता तर्हि सा कथं वरीवृत्तिदाह ॥ त्वयिलीना मया ॥ कस्मादिव ॥
मनसि जस्य कामस्य ये वित्रिखावाणस्तद्वयादिव नव तोम नो नो जात इति त्वयिलीने सति तस्मा इयंत नव
नीति मनसि जेति धनितं ॥ ननु मयि कथं नीलेत्यत आह ॥ नावनयेति ॥ नावनया सर्वविषयनिंदा पूर्वक
त्वस्मरणेनेत्यर्थः ॥ ध्रुवपदं ॥ विषयनिंदा माह ॥ चंदनं मलयजं निंदति ॥ विरहिणामुपतापकं दृष्ट्वा त्रेत्या
धारा निधं विनर्त्तति निंदां करोति ॥ किंच इंदुकिरणं शुभांश्च किं एतं अनुलक्ष्य कृत्य खेदं कथं विंदति
प्राप्नोति ॥ तत्रापि च धीरं च न त्वं ॥ धीरस्तु कुरु मे स्वल्पे बुधे धैर्यविति विधाति विश्वः ॥ अधीरं धैर्यं र
हितं यथास्यान्नथानिंदतीति वा ॥ अधिकं इरेयतिकामत्रारानुप्रेरयति चंदनवित्रीषणं वा ॥ अपि च ॥ म
लयसमीरं मलयपर्वतसंबंधिवा तं आलनिलयमिलनेन आलानां सपरिणानिलयोनिवासश्चंदनवृक्ष
स्तस्य संसर्गेण गरलमिव विषमिव कलयति मन्यते ॥ चंदनवृक्षस्तिसर्पैः पीत्वो जीणति मलयवाय
वोऽतएव समीरयति स्थानात् स्थानांतरं वल्लिति ॥ समीरीवस्तु चानकस्तु जावात् ॥ विषमयोः कथमन्य
थाशरीरसंपर्कदेवमूर्च्छंति नयंतीति गरलमिव मन्यत इति तावः तथा दुःखितस्य विरहिणो हि सुखदे
तवोपि दुःखाधैव भवंतीति धनितं विरहोक्तं कीनस्मरणरूपां दशां च प्राप्नोति ॥ तदुक्तं मृगारतिजके ॥

गीत.टी.
५८

दोषोयत्रात्यकार्येषु तदेकग्रंथमानसं श्वासेर्मनोरथेऽपि चेष्टा तस्मिन् रणं यथेति इन्द्रुनिंदति यस्मिन् कंदलद
लीतल्यंतवामन्यते कष्टं किं रतिप्रयाति न रतिप्रायेण राधापृष्टे श्वासेः केवलमेव खिद्यति तदज्ञाताप्यसौ
वालिका तन्न कोपियुवा सखिस्मरसरवश्चेतस्य मुष्णाः स्त्रितः बालो लुज्जं मे क्रुरेश्वापदे दुष्टदतिनातिवि
श्वः ॥ गरजंतु विषे मीने गरजंतु लण्डल के इत्यपि ॥ १॥ अविरलेति सा स्वरुदयमर्मलि रुदयत्रयमर्मस्त्रा
ने सजलनलिनी दलजालं नल सहितयमिनी पत्र समूहं वर्म कवचं करोति कीदृशं ॥ विशालं किमर्थ
मिव अरलं यथा स्यादेवं निपतितो यो यौ मदनशरः कामवाणस्तस्माद्भवदवनाये वनवतोरक्षये वतस्याह

अविरलनिपतितमदनशरादिव नवदवनाय विशालं ॥ स्वरुदयमर्मलिवर्म करोति सजलन
लिनी दलजालं ॥ २॥ कुसुमविशिखशरतल्यमनल्यविलासकलाकमनीयं ॥ व्रतमिव तवप
रिरंजमुखाय करोति कुसुमशयनीयं ॥ ३॥ दयेत्वं सर्वदा तिष्ठसि ॥ अतो अविरलनिपतमिदं दिन

शरैस्तेषां शमाहृदितिकमलिनी पत्रैः सत्राहमिव करोतीति तावः केचिन्नु कीदृशं वर्म अविरलनि
पतितमदनशरादवनाय रक्षणाय नवदिवसं पद्यमानमिवेति व्याकृतं तिष्ठ वनं रक्षणे प्रतीता वि
ति विश्वप्रकाशः यथा सहस्रलं ममेत्यपि विश्रमलं विस्तीर्णमपि नवदवनायेति प्रथमव्याख्याने स
ख्याने सख्याः स्नेहाधिकं स्तुतिं तेन हतीकमकुशलत्वमपि कथिते ॥ २॥ कुसुमेति ॥ सा कुसुमश

यनीयं पुष्पश्यां करोति रचयति ॥ कीदृशं ॥ अतल्यविलासकलायां वक्रतरत्रो जयां कमनीयं कांक्षणी
य एव भूतावस्थामपि तदगमनाया नुरागातिरायेन कुसुमश्याभारचयत्नमादिन्नदृष्टिरेव तिष्ठतीति
तावः ॥ किमिव कुसुमविशिखः कामस्तस्य येनाराः कुसुमस्वरूपास्तेषां तल्यश्यायत्रतादृशं व्रतमिव कि
मर्थं तव परिरंजमुखाय लिंगनसुखप्राप्तये तल्यंच शयनीये स्यान्नल्यं मदकलत्रयोरिति विश्वः एतिः स्त्रि
तिः पदेरुद्गेगाख्या पंचमवस्था कथिता सुरवस्त्रपुष्पमपि वाणतुल्यं नवतीति धनितं अथवा मानल्यविला
सकमनीयं कुसुमशयनीयं तव परिरंजमुखाय कुसुमविशिखशरतल्यव्रतमिव करोतीत्यर्थः ॥ ३॥ ॥ वद

॥ वहति विगलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदरं ॥ विधुमिव विकटविधुं उददंतदलनगलितामृतधारं ॥
तिचेति ॥ सा उदरं सुंदरं आननकमलं मुखपद्मं वहति धारयति ॥ प्रेमा मृताश्रदात्वेनोदारमिति वा ॥ ४॥
कीदृशं विगलिते तल्यमाग्रेक्षणायति यं प्रसारिते विलोचने नेत्रे एव जलधरो रसवर्षिणो मधो यत्र तादृशं
अत्र निरंतराश्रवर्षिते नेत्रयोर्जलधरत्वेन रूपं कमिव चंद्रमिव कीदृशं विकटः कराला विशालावाये
विधुं तुदस्य राहोर्दनास्तेर्दलनं पीडनं तस्माद्गलिता प्रच्युतामृतस्य धारायतस्मादृशं अत्र मुखस्य विधुना
त्रजलस्य वामृतधारया सादृशा दावाथीयमावो ध्यातथाचानेनैव वर्णमपि धनितं ॥ विकटः सुंदरप्रीति
विशालविकरालयोरिति विश्वः ॥ तमस्कराः स्वतनुः सिंहकेयो विधुं दृश्यमरः ॥ ४॥ ॥ ॥

विलिखतीति॥ किंचरहमिएकांतेऊरंगमदेन कस्तूरीनवंतं विलिखतिकीदृशं॥ अममशरभूतं कामरूपि
 एतं॥ धः आसनस्थाने मकरं विनिधाय धत्वा तव करेन वचनं नूतना ममंजरी रूपं शरं धातं च निधाय प्रणमति
 नमस्करोति॥ मकरवाहनस्त्वमेव मां किमिति संतापयसीति प्रणम्य प्रेष्टं तां याचत इति भावः॥ तथा च वाह
 नास्तुः प्रियतमः श्रीघंश्रीघमागमिष्यतीति वाहनलिखनमिति धुनितं॥ विरहिणी आचारश्च कथितः॥ तदा
 हुनरतः॥ देवता पूजनं कुयदि द्यादलिभुजे वलिं॥ लिखेत्कांतप्रतिकृतिपात्रे छुकसारिकां॥ गरायेन्नावधिदि
 ने गीतं गायेन्नदंगं कं एवं वियोगेन न येत्काले वियोगिनीति॥ मृगनातिर्मृगमदः कस्तूरीगंधश्रीखर इति हा
 विलिखति हेरेमिऊरंगमदेन नवंतमममशरभूतं॥ प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं न वचनं॥ ५॥
 रावली॥ यद्यपि वियोगित्याः काममूर्त्तिं लितं न वटत तथाप्यत्र श्रीकृष्णस्य कंदर्पस्वरूपत्वात् तदाक्रांतवित्तत्वे
 न तद्वेषेण लिखनं॥ ५॥ प्रतिपदमिति॥ प्रतिपद इतस्तत्त्वलेति पदं पदं प्रतिवचनं वचनं प्रतीतिवा इति निग
 दति तल्यति हेमाधवतवचरणे रूपातितात्वां न मा मीत्यर्थः त्वयि विमुखे विस्मिहे सति सुधानि धिरपि अमरति
 धिश्चं शोधितं वृद्धां शरीरं संतापे तनुते विस्मरयति॥ अतनुदाहं स्मरतापं वा॥ अतनुयथा स्यान्नथा वा॥ तनु
 दुलक्ष्मिवा॥ त्वमायाः लक्ष्मीः धवः स्वामी चंद्रश्च समुद्रोत्पन्नता ध्वश्मणः सहोदर इति त्वयि निकटे स्मिते सति
 लक्ष्मीः सपत्नी अपि मे किमिति कुंचनं शक्रोति॥ त्वयि प्रतिरूले च सति स्वतन्त्रिनी सापत्न्यमपि स्मरन् मुधा

निधिरपि मे तनुदाहं तनुत इति माधवपदेन धुनितं॥ सुधानि धेस्नायकारित्वं विरुद्धं मिति विरोधना मायमर्च
 कारः॥ अथवा॥ हेमाधवमायायाः कुंचनं रूपायाः स्वामिनूकपटरूपवचनं रूपतचरणे पतिता॥ इमिति भावं
 चेति प्रतिपदं वारं वारं इत्येव निगदति॥ निंदया स्तवनप्रणामादिकं करोतीत्यर्थः॥ ६॥ ध्यानेत्यादि॥ अतिश
 येन दुःखेन प्राप्य अतीव दुरापं नवंतं ध्यानलयेन एकाग्रतया पुरापरिकल्प्या ग्रेलिखित्वा॥ अथवा॥ अतीव
 दुरापं नवंतं दौत्यादिना अतिदुर्लभं त्वं ध्यानलयेन ध्यानं चिंतनं तत्र यो लयस्तत्परं तेन पुरोग्रेपरिकल्प्य
 साक्षात्कृत्वा॥ प्रथमपक्षे तु विलिखति रस्मात्पुं कृतं त्वान्न कल्पना॥ साविलपति विलायो दुःखं वचः शठ
 प्रतिपदमिदमपि निगदति माधवतवचरणे पतिताहं॥ त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानि धिरपि तनुते तनु
 दाहं॥ ६॥ ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य नवंतमतीव दुरापं॥ विलपति हसति विषादति रोदति चंचति मुचति ता
 येत्कालं पदर्थं विलं वितो मितं त्रैवगच्छेत्सा कृत्वा हसति उयहसति॥ विषादति पुरः॥ तोपि च
 रणो गृहीत्वाना नुनयतीत्येवं विषादं प्राप्नोति॥ पुनः कथमयं वरुणः स्यादिति रोदति॥ तदुक्ते॥ रुदितमु
 दितमस्त्रयोषितां वियुद्धं धिति॥ चंचति वाटुकि निरुद्धं तदंष्ट्रागच्छति यथादनुनीया लिं गिता तापं मुचति
 सविस्त्रे पादुःखं त्यजति॥ यद्वा॥ रोदति यथादनुनयं तं प्रणयरो या मुंचति निरस्करोति॥ अतएव तापं चं
 चति तापं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ अलेकारे नदीपकः वहनीयारमउन्मादावस्था कथिता॥ तदुक्ते॥ आसप्ररोद

गी. टी. नोक्तं पवसुधाश्लेषणैरपि॥ व्यापारो जायते यत्र स उन्मादस्ततो यथेति॥ किल किंचित्ताख्यं श्रायं रावः॥ नहु
 ६१ नंदरा रूपके॥ क्रोधाक्रुडर्षनीत्यादेः संकरा किंचित्कितमिति॥ अलंकारलक्षणकाव्यप्रकाशे॥ सेवकिं
 या सुवद्रीपुकारकस्येति दीयकं॥ अस्यार्थः॥ वक्षीषु क्रिया सुकारकस्य सेवमहत्तिरेव दीपकमिति॥ १॥
 श्रीजयदेवेति॥ श्रीजयदेव नणितं यद्विमनसानटनीयं॥ अनितं तव नावनया स्वादनीयमित्यर्थः॥ तदा इदं
 कामस्तदानीति इदं संकुक्षे तादृशानिलापप्रदमित्यर्थः॥ अतएवाधिकं सुखमधिकृत्य वन्निमानं॥ अधिकं स
 र्वशास्त्रेभ्यः इदमेव अधिकं श्रेष्ठं सर्वफलरूपं श्रीकृष्णराधिका उतयोः संधिकरामखीचतत्प्रतिपादकत्वात्
 श्रीजयदेव नणितमिदमधिकं यद्विमनसानटनीयं॥ हरिविरहाकुलवध्ववयुवति सः सखीवचनं पठनीयं॥
 इदमेव श्रोतव्यं चेति वाक्यार्थः॥ हरिविरहेण आकुलाया वध्ववयुवतिस्तस्याया सखी हती स्वेन प्रेषिता त
 स्पाः वचनं पठनीयं नित्यपाठतया श्रद्धेतव्यमिति॥ उपलक्षणं श्रवणकीर्तनयोरित्यर्थः॥ १॥ सात्वा विनाकु
 चाधिनिवृत्तिनलत्तत इत्याह॥ आवास इति॥ तद्विरहेण सा हरिणी रूपाय ते मृगी रूपा मिवाचरती॥ स्वविश्वे
 ष्वप्याधिनितयां उवणरिणी रूपाय ते मृगी रूपा मिवाचरती॥ तथा च॥ यथामृगवध्वने समं तात्प्रदीपदावा प्रित्वा जोदि
 ग्राथा प्रेण त्रासिताः श्रेष्ठा धजालं विततं विततं पश्यंतीदृशदिराश्च किंचित्च किंचित् विविनायतेः रणमिवाच
 रतिप्रियसखीयं किंचित् पिजालायते॥ वियोगदुःखा सहिष्णुतया प्राणमपित्युक्तं तद्वत्तायास्तदोपकल्पात्॥ यदा

॥ तापनां त्वर्थं प्रियसखीदत्तामाजापिजालायते यथा हरिणी वंधनार्थं जालं क्षिप्यते तद्वदाचरति एवं चेदमनि
 नयं स्यात्॥ हाकं संसाकथं वन्ति॥ यतः कंदर्पो पिशाहं लविकीडितं विरचयन् रूपां तद्वदाचरति॥ हाकं संपर
 मानंदजनकीपिका मस्तुक्षिप्तविपरीतमाचरति हरिणी शब्देन एवं नृतायामवस्थायां मत्सखाः मृगा इव त्व
 यिस्ते हाद्विकामिति धनितं शाहं लविकीडितं छंदः॥ प्रथमपदे उद्देशाव्यावस्था शेषः॥ हृमीया ध्रुवस्तकविता
 ॥ तद्वक्षणां॥ अनीष्टसंगमाज्जावाद्याधिः संतापलक्षणः॥ अत्र संतापनिश्चासौ शीतवस्त्रनिषेधने॥ नोन्नरं
 नायते प्रश्नेनैतं तेन शृणोति चेति॥ २॥ तदेव गीतेन प्रयंचयति॥ स्तनविनिहितमिति॥ गीतस्यास्य देशाय
 रगाः॥ आस्फोटनाविद्धुतरोमहर्षो निषुद्धसेनद्विजालबाहुः॥ पांशुः प्रकृतिरिदुगौरो देशावरागाः किलम
 आवासो विपितायते प्रियसखीमाजापिजालायते तापोपि श्ममि तेन दग्धदहनजालाकरालायते॥ सापित्वदि
 रहेण हं तद्विरिणी रूपाय ते हाकथं कंदर्पो पियमायते विरचयन् शाहं लविकीडितं॥ २॥
 ताली तालश्च॥ तद्वक्षणां प्राकथितं॥ गीतार्थस्तु हे केशव तव विरहे साराधिकाश्चतुर्कप्याराधस्तनविनिहि
 तमपि स्तनयोरुपरि धृतमपि उदारं मनोहरं संभोगादौ स्वांगसंयुजित्विमादन्नं हारं॥ अथवा॥ धूर्वयेन स्वकं व
 धतेन तव संगमः प्राप्तस्तं अतएव उदारं वक्रप्रदमपि अतिनारं मनुते॥ तत्र हेतुक्रान्तनुयस्या इति अति
 कृता तपासखीजनैः प्राणरक्षणार्थं वक्षसि समर्पितं तदारणः शकासात्वयोप्राणनायेति ज्ञातवः॥ अनेन

गी. टी.
६२.

काश्रिपोयाधिरुक्तः॥ कृतातुनुरूपोऽनुनावश्चायंतथाच॥ कंसुखंतस्मैश्रीनियंताकेशवः सर्वेषां मुखप्रदः
तिचममृतंमृतपुवतिजीवनंतदुयः केशश्चासौवश्यकेशवः एतादृशेनत्वयाएवंभूताप्रणयनीमत्सखीदुःखि
तानवतिननोवितमिति केशवेति संबोधनेन ध्वनितं॥ १॥ सरसिति॥ अपिच॥ सामलयजपंकचंदनइवंपु
षिदेहेमशंकंयथास्यादेवंप्रपति॥ कीदृशंस्निग्धमपि॥ ममृणोककेशोस्निग्धेइति मेदिनीकरः पंकः क
र्मपाययोरिति विश्वः रसः रसोदोधकइतिवा॥ २॥ श्वसितेति॥ श्वसितपवनं निश्वासावायुवहति धारयति॥
स्तनविनिहितमपि हारमुदारं॥ सामनुते कृतातुनुरतिनारं॥ राधिकाविरहेतवकेशव॥ १॥ ॥ ध्रुवपदं॥
सरसममृणमपिमलयजपंकं॥ प्रपतिविषमिववपुषिसशंकं॥ २॥ श्वसितपवनमनुपमपरिणहं॥
मदनदहनमिववहसिसदाहं॥ ३॥ दिशिदिशि किरतिसजलकणजालं॥ नयननलिनमिवविगलितनालं॥ ४॥
कीदृशं॥ अनुपमपरिणहं॥ उपमारहितपरिणहोदैर्घ्यस्यतादृशं॥ कमिव॥ कामाग्निमिवकीदृशं॥
सदाहंयथास्यान्नथावहतीतिवा॥ ३॥ दिशीति॥ सादिशिदिशिनयननलिनंनेत्रपद्मंकिरतिक्षिपति॥ की
दृशंसजलकणजालं॥ जलकणजालैरश्रुजलकणिकासमूहेः सहितं किमिवविगलितं नालंयस्यएवंभू
तंनलिनमिवश्चास्यासिक्छानादहिनृतिप्रापनयनावलीकनेत्यक्रनालसजलप्रक्षिप्तपद्मेनोत्प्रेक्षितं॥
तथाचस्नेहा तस्वनेत्रपद्मेन त्वरागमनमागरिचनमिव करोतीत्यपि ध्वनितं॥ ४॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

६२.

नयनेति॥ किंच॥ किशलयतल्यंनवपल्लवरायनीयांविहितोत्तातः कल्पितोवाकृतान्नानकल्पमिति पावेवि
षेणहितमपिहितकरिचपि कृतान्नकल्पं नुल्यं कलयतिकल्पयति॥ हितमपिनोक्तुमपिचेति॥ अथवा
विहितो गार्हपत्याग्निबुल्यो विकल्पो संशयः कल्पनावाच्यतोविहितत्वात्कमपिनशक्तेत्वद्विशेषवशा
दहितमपिजातमित्यर्थः संशयास्पदत्वादित्यर्थः कृतान्नानस्यापेविकल्पः संशयोयत्रतादृशंकलयतिचक्षुषा
प्रपतिस्पर्शेनिजानातिवा॥ अथवाकृतान्नानुल्यतांकल्पयतिकिंचूतंनयनविषयमपिदृशनीयमापिप्र
त्यक्षोपलभमानमपीतिवा॥ अथवा॥ दृगोचरमपि एवंप्रवति॥ स्पृशेकिंचैकव्यं॥ तद्विशेषमत्सख्यात्यक्तं
नयनविषयमपि किशलयतल्यं॥ कलयतिविहितकृतान्नविकल्पं॥ ५॥ त्यजतिनपाणितलेनक
पोले॥ बालशृंगेनमिवसायममुखंजोले॥ ६॥ शयनादिकमित्यपि ध्वनितं॥ उद्देगावस्थावेयंकथिता
॥ ५॥ त्यजतीति॥ सामायंसंधासमयेपाणितलेनकपोलंत्यजति॥ कीदृशं॥ अलोलंअचंचलं॥ दिवस
स्तयथाकथंचिन्नीतोरात्रिस्तयुगायमामाकथंनेतयेतिकपोलेपाणिकृत्वासायंचितयतीतिभावः॥ कमि
व॥ बालशृंगेनमिवद्वितीयाचंद्रमिव॥ मुखार्धस्पर्शकरतलछन्नतयार्धस्पर्शमानतयाविरहेणपांडुत
यासायमुदयेनालोलतयाकृतात्वेनचद्वितीयाचंद्रसदृशं॥ इयंचजडावस्था॥ तदुक्तं॥ प्रवृत्त्यायतिनिः
संगंजडतासाप्रकीर्तिता॥ अत्रस्पृशेतिनितत्वेवैवर्ण्यंनिधिलंगता॥ अकांडकृतिसंनतिः श्यामकृता
नायइति॥ ६॥ हरिरितीति॥ सानिकाममतिशयेनहरिरितिहरिरितिहरिरितिजपतिकेच॥ विरहेणाल

गीत. टी.

६३

विमोहेन विहितमारुमरणं यस्याः सेवः॥ कथं यथा स्यात्सकामं सान्निजायं॥ एवं क्रमादत्रास्य वस्त्रायां प्रा
प्त्या मपि सान्निजायमिति तवानुरागं कुर्वन्नास्मिन्नेव शरीरे तव संगमृतं कामयमाना चिन्तामणि रूपां स्वस
वस्त्रं तव नाममंगलं जपति परमेश्वरं तव दावत्रयं तीत्यर्थः॥ मनोहरिगुणविशिष्टत्वादुरिति॥ अ
खिलकेशादरणादा॥ अत्रास्य न विजनां तरेपि स एव वस्त्रं नो नृयादं तेषामितिः सागरिति निन्यायात्॥
एवमनुरागे दशावस्थानिरूपिता॥ तदुक्तं॥ आलोकालापमंदराणां कुलिनचेतसोः॥ तयोर्न वेदमंप्राप्तौ
दशावस्थाः स्मर्यथेति॥ अनिलाद्यो धचिन्ता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनं॥ उद्देगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादी व्याधि
रेव च॥ जडतामरणं चेति दशमी जायते क्रमान्॥ असंप्राप्तौ न वंसेतास्तयोर्दशा दशा चेति मंगारतिलके॥

हरिरिति हरिरिति जयति सकामं॥ विरहविहितमरणे वनिकामं॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ श्री॥

अत्र तु नित्यानंदरूपयोर्मधुररससर्वस्ववियहयोर्न वा वस्था एव समता॥ अनुरागकाष्टादशयिन्॥ तदा
नासोऽत्र दश्रितिः॥ साक्षात्तु केष्वेव श्रीकृष्णस्य माधुर्यभरदशनायेव श्रुकादिनिस्तादशाधिकारिजनेषु नि
रूपिता तेन नवानामिहक्षणं कृतं॥ तत्र व्याधिलक्षणं॥ संतापवेदनाप्रायोदीर्घव्यास समाकलः॥ तत्र क
ततत्र व्याधिरष्टमो बोधयेति॥ त्रीषाणां त्रैदाः एवमेव दश्रितिः॥ यद्यपि कटुपरिणामाश्च ते प्रनासंते तद
प्यानंदरूपा नुरागमूलत्वात्परमानंदनिधानश्चामग्नवदाश्रयत्वात्॥ चमत्कारिमहानंदरसविकारित्वाच्च
तस्योषकत्वाच्चानंदसंदोहा एव स्येते नावा इति सिद्धांतः वस्तुतस्तु न दुःखमयाः॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥

६३

श्रीजयदेवेति॥ इति अनुना प्रकारेण श्रीजयदेव न एतं श्रीराधिकासखाः गीतं श्रीकृष्णं प्रति उपनीतं प्रापितं॥ के
शवपदं मुखयतु नरया श्रीराधासरणेन श्रीकृष्णस्य चरणं प्रति शंविदधातु॥ अथ वायत्सखाः श्रीकृष्णं प्रति
कथितं॥ तदेव श्रीजयदेवेन रागतालादिनावङ्गीतं गायतां शृण्वतां मुखयतु॥ केशवपदं उपनीतं समर्पितं
केशवस्य पदं स्नानं वैकुण्ठलोकं तत्रोपनीतं वा वैकुण्ठलोकं पिगीयत इति तावः॥ अथ वा॥ उपनीतमुपमृति
कृतं गीतं केशवः पदं त्राणं यस्य स वैष्णवं मुखयतु केशवस्य पदं स्नानमिति वा॥ पदं स्नाने च वाक्ये च सन्नि

श्रीजयदेव न एतमिति गीतं॥ मुखयतु केशवपदमुपनीतं॥ ८॥

धिव्यवसाययोः॥ शरणेपि पदं माखातमिति विश्वः॥ अथ वा केशवः श्रीराधाया विरहकेशानाशकः केशवः
केशानाशक इति वचनात्॥ तस्य पदं स्नानं श्रीमद्वंदावनंतदनं प्रत्युपनीतं समीपं प्रोमदं गीतं एतच्छ्रवण
कीर्तनपराणां यत्र कुत्रापि तत्प्राप्तिरिति तावः॥ अथ वा यत्र यत्र इति॥ एतज्जीतं न वतितत्र तत्र केश
वपदं श्रीकृष्णस्य चरणं उपनीतं तत्प्रेममनं करोतीत्यर्थः॥ तस्मादुपविश्य अस्य कीर्तनं कर्त्तव्यमिति
भावः॥ ८॥

गीत.टी.
६४

एवं दृग्गम्य वस्त्रापर्यन्तं विरहोऽकं कृत्वा निरुपायस्य कितंचिन्नं प्रत्याह ॥ सारोमांचतीति ॥ हेस्वयं घं प्रतिम
स्वयं घं ध्वं तरिः प्रतिमा प्रतिविंबोयस्य तादृशः रूपश्रियादिनि विरह्याधिविकित्सकत्वयांतवेत्तमीद
सीप्रयत्नो न च तितदा एतावत्तनुज्वरे कामसंतापे सावरतनुः तद्योगासौंदर्यादिभिः श्रेष्ठाननुयस्यास्ते
रसात्संनोगमृंगाररसरूपा मृतसंजीवनमदौषधातकिं न जीवेदपि तु जीवेदेव अत्यथा त्वदस्यतिरे

सारोमांचतीसीकरोति विलयत्युक्तं पतेताम्यति ध्यायत्युद्गमति प्रमीलति पतत्युद्यपि मूर्च्छत्यपि ॥
एतावत्तनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्सर्वं घं प्रतिमप्रसीदसि यदि त्यक्तो न्यथा हस्तकः ॥ २९ ॥

केण तथा हस्तकोपित्यक्तस्तक्राया न विष्पतीत्यर्थः ॥ संप्रति मूर्च्छयां वक्रं मपारयं ता तथा हस्तको
हस्तकेन मखायुववद्वियते त्वत्संगमात्तावेत्यक्ष्यतीति नावः ॥ अथवा ॥ अन्यथा परो हस्तको ह
स्तक्रियाप्रकारः वैद्यकोपचारः त्यक्त इत्यर्थः क्वचित्त्रोन्यथानांतक इति पाठस्य तात्पर्यायदि न प्रसी

६४

दसि तदा त्वत्तस्तवापेक्षयाः शोतको न अपितु त्वमेवांतकरत्यर्थः तदेव कामज्वरजनितचेष्टितमनुव
र्णयति सारोमांचतीत्यादि शोमांचतिपुलकोद्गमयत्यात्यर्थः शीत्करोतीतीत्यारशद्वमनुकुरुते सतिरो
घरोमोद्गमोद्गमेन कटध्वनिं कध्वनिकरोतीत्यर्थः विलयति शोतं न मिलित इत्यादि विलापं करोति विशेष
धेणे त्वं उयात्तुणान् आलपति कथयतीति वा उक्तं पते कथमस्य विशेषः सोऽव्यति केऽपुक्तास
तिताम्यति शाना भवति अनेन वेपथुवेवर्णनूपः सात्विकभावश्च कथितः ध्यायति कथं लभ्यतेति
चिंतयति तीव्रचिंतया उद्गमति भ्रमं करोति अनेनोन्मादः कथितस्तस्य विशेषणानि प्रमीलति वा
हृन्मयेण च सुमीलनं कृत्या त्वधि मनोधारयति रुदिसुखिते उद्यातिगच्छति कार्शेन क्षीणतया पत
ति त्वय्यप्राप्ते मूर्च्छति मूर्च्छा प्राप्नोति अनेन मूर्च्छा कथिता अपिशब्देन एतावत्यामपि व्यवच्छाया
सकलगुणगणालयमशेषनायकाशिरो रत्नत्वमेव परमरसज्ञा पुलकादिभिः सात्विकैः सीत्कारादि
भिरनुभावे श्रितादिभिर्व्यभिचारिभिरभिलाषाद्यवस्थाभिः सांगरसौंदर्येन कामयते सा सर्वथैव त्वया
प्राणीया तथा च तस्याः समीपेऽद्भुतमधुररसोत्तमस्त्वया स्वादनीय इति भावः वरतनुरते न त्वया
पितृद्विरहः सोऽदुमशब्द इति ध्वनितं ज्वरव्याधौ एवं भूतानि लक्षणानि भवति शोतादो नारोमांचय
ति वेदनया शोत्कारं करोति विलापति मोहस्य किंचिद्वदति कं प्रयुक्ता भवति ध्यायति कथं जीवा
मीति चित्तादिना भ्रमति शानं प्राप्नोति अवलतया क्षीणानि मीलयति पतति भ्रमो लुडति इवे
न वातनो रुच्छति मूर्च्छा प्राप्नोति एवं विधेऽपि ज्वरे मरुधौ घप्रयुक्तसि रुरसावजीवे देवत आत्यसंग

गी. टी

६५

मरसादस्यापि जावनं क्रियादीपकोयमलंकारः शास्त्रविक्रान्तिदोषातिशेयं २५ स्मरातुरासिति हेदे
 जतवेधरुद्यदेववेधौऽपि श्विनीकुसुमोत्ताभ्यामपि मरुत्तमरुत्तं मृतयुवजीवनतेति वा अथवा अस्माक
 मिह देवतारूपमनो जवेद्यपुनः पुनः विरहव्याधेरसणात् उपसमीपेऽपि स्मिन्नेव वने निकटेवर्तमाना
 राधा केचंभूतो स्मरातुरां कामेन रुग्णां विमुक्तवाधां विगतपीडां न कुरुष्वेन करोषि इन्द्रज्जादपि दारुणोसि
 कठिनोसि अथवा हे उपेव ज्ञेयप्यशक्यं कर्म येन त्वया साध्यते अतः स्वरसण्णयमिरेण त्वं वनेन व्र
 ज्जादपि कठिन इत्यर्थः अथवा उपेव ज्ञेयपि उपेव स्वरसण्णयमनात् इन्द्रज्जादपि सकाशादिति दा
 स्मरातुरां देवतवेधरुद्यत्वं दंगसंगमत्तमात्रासाधां विमुक्तवाधां कुरुष्वेन राधामुपेव ज्ञेयपि दारुणोसि
 रुपापाज करोसि वामनवच्छलकरोऽसि इन्द्रज्जवच्छातकोसिताभ्यां च सकाशान्महाच्छलरूपः महाघात
 कश्चेत्यर्थः शेषं पूर्ववत् वामनरूपेण बलेः सकाशात् त्रिपदछलेन नर्या चित्ताय श्वाच्चिक्रमरूपेण मापि
 तापश्चात्पादनेन वलिर्वह इति छल एव छतस्तस्मादपि त्वे अधिक छलरूपः अथवा वेतरति वाक्यार्थ
 श्च न तौषधं विचार्य संपादनीयं किमेवमुपलभ्यसे अत आह त्वदंगसंगः शरीरसंबंधः स एवा मृतं परमा
 नंदरस रूपजीवनोषधं तन्मात्रसाधां तदेकप्रतिकर्ष्य अथवा त्वदंगसंगः आसक्तिः सैषा मृतजीवनं तन्मा
 त्रसाधां जीवनं संपाद्यमानमित्यर्थः त्वदंगसंगस्त्वंगसुरवमिति वा संगः सुखं तथा सक्तिरिति तत्र के
 शः उपेव ज्ञेयपि तामे तच्छेदपि ३० ननु यावद्वदहं आगमिष्ये तावच्छीतोषधौ रूपं चर्यतामित्यत आह
 कंदर्पेत्यादि अहो आश्चर्यं अस्माश्चेतश्चित्तं च दनचंद्रमः कमलिनी चिंता सुमलयज सुधांशुकमलस्य

६५

रलेपि संताप्यति श्रान्तीं प्राप्नोति तत्रापि चिरं किंभूतायाः कंदर्पज्वरेणायः संज्वरं संताप्यते नातुरतनो व्यथित
 देहायाः विशेषोऽयमलंकारः नचेत्तादृशसंतापेन कथं जीवतीति अन्यदप्याश्चर्यमाह किंचित्ति स हृदये
 कोते स्थिता त्वामेव प्रियं एकमेवाद्वितीयं अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः प्रियं आत्मबन्धुमं अतएव सांतिरसे
 नशीतलतरं अतनुभूतस्त्रेहतापेनातिशयेन शीतलतया भूतमपि त्वामेव एकमेव प्रियं अनन्यवत्
 नमिति वा ध्यायंती कथमपि मरुत्ता कष्टेन क्षाणः शक्ताक्षणां प्राप्नोति क्षणमात्रं जीवति अस्मिन्नेव क्षणे
 त्वया तत्समीपे जंतव्यमिति भावः पुनः स्तस्यादर्शनमपि ते दुर्लभमिति त्वरयति अथवा क्षणं प्रतिक्षणं
 कंदर्पज्वरसंज्वरातुरतनोराश्चर्यमस्याश्चरं चेत्तच्छब्दं दनचंद्रमः कमलिनी चिंता सुसंताप्यति किंतु सां
 तिरसे नशीतलतरं त्वामेकमेव प्रियं ध्यायंती र हृदि स्थिता कथमपि क्षाणं क्षणं प्राप्नोति ३१
 ध्यायंतीति योज्यं यस्य चित्तनेन जीवति तद्दर्शनेन निरुज्जा भविष्यतीति किं वाच्यं शीतलातामपि जीवति चे
 ति आश्चर्यं दर्शितं क्षणं वशेन शीतलतनुमिति वा पाठे क्षणं वशेन अमाधिक्येन न हं प्रभो क्षणं वशे
 न वा ईनः सूर्यं नृपे पत्या विति विश्वः शीतलाकामचरज्जितसंतापहरातनुयं स्यतमिति ज्वरे विरुद्धी
 तलादपि जीवतीति अथाश्चर्यं शास्त्रविक्रान्तिदोषः ३१ पुनरपि उदाहृतं विभागेन विरहोत्प्रेक्षा
 क्षणमपि वति यथा आराधया तव संगमपि ते विरहः क्षणमपि न सेहेन सोढः कथं भूताया नयनयोर्
 त्रिमितनेन निमेषस्तेन खिन्नपार्वेदयुक्तया किमिति धात्रा चक्षुषोर्निमेषः स एव यतः प्रियतमा वतो
 के प्रत्यहो भवतीति तदुक्तं च जडउदाहृतं तापस्मरुदशमिति सा सा चिरविरहणरसात्तस्या अस्म

गी. टी.

६६

यस्सखीजगादतदेवगीतेन कथयति विहरतीत्यादिगीतस्यास्य वराडीरागः शुकनासः रागलक्षणं तु विनोदं
तिर्य्ययितं सुकेशीमुकं कण्ठामरचालनेन कर्णेदधानामुरपुष्पयुग्मे वरांगनेयं कथिता वराडीति १ उद्गीपन
विभावे विरहोद्रेकमाह देसविश्वं च तन्नीलेन नमालीकृत्स्नवविरहे तद्विद्योगे सीरतिश्रवसन्नो भवति मु
रतोऽसवेव कुंयाचामिः प्रातां तदंगसं सगिणीमातां धारयन्त्युपि वराः सीरयन्त्युपि सरेति वनमालीपरीपा
हानं त्यक्ता न्यसंगसवसंकेतमनोरमनिकुंजे वनमालाद्वितीयावर्तते अतोऽवश्यं गतमिति भावः ध्रुवपद

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदयदलनाय १
सवविरहे वनमाली सखि सीरति ध्रुवपदम्

कसति मलयसमीरे मलयाचलसंवेधिवाते

वहति सति किं कृत्वा मदनं कामं उपनिधाय समीपवर्तिनं कृत्वा पुनः कसति कुसुमनिकरे पुष्पसमू
हे विरहिणं हृदयदलनाय मर्मपीडनाय स्फुटति विकसति सति मलयतीति मदनः अस्या मलयति ६६
स्वयंचमत्तः संधितपुष्पवाणः तदनुवर्तिवायोः तस्मद्दितवाणानां च परममर्षविदारणत्वं मुचितमेव अ
थवा मदनस्य हामुपसाद्य समीरे वहति सति कुसुमसमूहे स्फुटति सति १ रामराम

रहतीति किंच शिश्निरमयूरे विहमकरे रहति सति संतापं जनयति सति मरणमनुकरोति दशम्यवस्था ज
नितपीडामनुभवति तन्मुखानुभवेति रक्तश्रद्धः समस्तजनसंतापदरोपि तद्विच्छेदलवावसराः रहतीति
भावः अनुकरोतीत्यनेनाभिष्टवारितं दशम्यवस्था सदृशी पीडामनुभवति तस्यास्याशयाकष्टेन जीवं
धारयतीत्यर्थः अथच मदनविशेषे पातति सति कामवाणे पतनमारये च तिसति विह्वलनरोति विलपय
ति शयेन विलापं करोति कप्रिये कासिरक्षरहेति २ ध्वनतीति किंच मधुपसमूहे मधुपिवंतीति मधुपाधमरा
रहति शिश्निरमयूरे मरणमनुकरोति पतति मदनविशिखे विलपति विकलनरोति २ ध्वनति
मधुपसमूहे श्रवणमपि दधाति मनसि वसि वलितविरहे निश्चिनिश्चिरुजमुपयानि ३
स्नेहांसवेधनति गुंजनसति श्रवणं कर्णे अपि दधाति हस्तान्यामात्रादयति एतेपि कामानुगाः मधुपाने
नमन्तः कामजयघोषमुद्घोषयन्त्यतः स्वदस्तकर्णमुद्रणं करोति तदेकनिष्ठया तस्यास्य मस्तिजश्चादिविष
यत्यागेन त्वामेह निश्चिं कामयति भावः महामधुरमोहनं तेवचनां तं निषीय केनायं शब्दः श्रुतिगोचरः क्रिय
ते इति भावः ननु रिक्तादृष्टश्रुते नोद्दिशः सन्त्यक्ते प्रियविषयः निश्चिरात्रौ मुखी स्यान्न जाह्नवद्विरहयुक्ते मनसि रा
त्रौ अधिकपीडामुपयानि प्राप्नोति निश्चिविरहयाधेरुद्रेकात् निश्चिनिश्चितीति तदुभयमिप्रायेण स्यात्पि युगाय

मानसार ३

वसतीति ननु वक्रविरपेक्षितोऽसौ ते कथं न सुखायते अतश्चाह ललितं मनोहरं धामपितुः श्रीव्रजेश्वरस्य व्रज
जरुसंस्थानं गृहं वात्यजति जहति विपिनवने वनविस्तारे वसति संतिष्ठते सकलपरिजनस्यागेन योगीवकांता
रे निगृहं वसतः सौकुतः सुखमिति भावः अथवा धामशरीरं अस्वित्तावण्यास्य देवश्रीविग्रहं मपित्वा विनानाशा
स्तस्यार्थः धामदेहदेहमौस्तुते जन्मप्रभावयोरिति विश्वप्रकाशः धामशब्दादर्थान्सर्वानपि त्यजतीति ध्वनि
ते ननु किं प्रमाणं मय्येवैतावती प्रीतिः तदनुभावेन दर्शयति सतव वज्रभः धरणिशयने भूशय्यायां लुटति
त्वच्चरणरविंद संसिक्तश्रीहं दारण्यभूमौ लुटनं करोति अपि च तव नाम देवाणे श्वरिदे प्रिये राधे इत्येवं विसय

वसति विपिनविस्तानेत्यजति ललितधाम लुटति धर
णिशयने वक्रविलपति तव नाम ४ ॥ राम ॥

ति विशेषेण लपति अन्यसाधनं साध्यं सत्कावदेकनिष्ठस्त्वयानंदनीय इति भावः ॥ ४ ॥ न एतीति कविज
यदेवेभ्यो न कथयति मति विरद्विलसितेन वियोगविलासेन हरिरुदयतुआविर्भवतु अथाप्रायतां शृण्व
तामनसि कीदृशे मनसि रभसः प्रेमोत्साहस्तस्य विभवः प्राप्नुयं यत्र तादृशे केन सुकृतेन सुधुभावद्वारा
धनरूपाचरणं सुकृतेन अथवा ज्ञेयं न यज्जयदेवकृतेन गीतं तेन ५ परमप्रेष्ठदुःखश्रवणसदिस्युत
चाकुलचित्रां श्रीराधां दृष्ट्वा सखीस्तु किं न वाग्भवति पंचपदीयं दशमी सर्वप्राप्नुवंतित्यर्थः अथवा

विरद्विलसितेन सख्यावाक्येन सुकृतेन शोभनकृतेन उभयोऽसमागमकृतेन सखाकार्येण कृत्वा क
विः कवित्वरूपेण जयदेवेभ्यो न कथयति पटति सति जयदेवस्यैव मनसि श्रोत्रवक्रुणं वामनसि मननशीले चित्ते हरिश्चि
तसं विकारं हरतीति श्रीकृष्णः उदयतुआविर्भवतु सदेव आरुहो भवत्वित्यर्थः । कीदृशे मनसि रभसविभवे
राधामाधवश्रवणकीर्तनयोः यः रभसः वेगप्रवाहरूपस्तस्य धारणमेव विभवो वेमवे यस्मिन् तस्मिन् मनसि
स्वभावेनैव श्रीहरेरुदयः स्यादित्यर्थः आशीर्वादस्तु दर्पणदत्त इति भावः अथवा श्रीराधायाः मनसि मानम
ये चित्ते सख्याः सुकृतेन शोभनेन वाक्यकृतेन दविः मानहरणशीलः श्रीकृष्णः उदयतुमनसि मानपटलं द

न एति कविजयदेवे विरद्विलसितेन मनसि र
भसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ५ १०

रीकस आविर्भवतु इत्यर्थः कृं कीदृशेन सुकृतेन विरद्विलसितेन वियोगेन विलासं प्रापितेन वाक्यरूपे
ण सुकृतेन शोभनप्रयत्नेन श्रीराधा तत्त्ववर्णनं वत्वित्यर्थः कृतं कविजयदेवस्य दारतया तदेव भण
ति पटति सति तदेव सर्वैरेव पवनीयमिति वाक्यार्थः न ननु वियोगेन कथं उदयः स्यात्तत्राह अविरद्विल
सितेनेति पदछेदो वा अविरदेण नित्यसमागमेनैव विलसितेन सुकृतेन नित्यसमागमरूपेण पुण्यपुणे
न अथायात् श्रीराधाया एव मनसि मानसं युक्ते सति हरिः मानप्रदो नुदयतु प्रसन्नो भवत्वित्यर्थः रभसविभवे

मानमेव विभवो यस्मिन् कवित्वेन जयदेवस्यैव मनसि श्रोत्रवक्रुणं वामनसि मननशीले चित्ते हरिश्चि
तसं विकारं हरतीति श्रीकृष्णः उदयतुमनसि मानपटलं द
इति कविजयदेवभणति पटति नित्यसमागमेनैव विलसितेन सुकृतेन नित्यसमागमरूपेण पुण्यपुणे
न अथायात् श्रीराधाया एव मनसि मानसं युक्ते सति हरिः मानप्रदो नुदयतु प्रसन्नो भवत्वित्यर्थः रभसविभवे
त्यर्थः ५

पूर्वयदुक्तं तदेकनिष्ठस्त्वमेव वांछितदेवश्लोके न दर्शयति पूर्वमिति हे सखि माधवः कृष्णोभूयः पुनः त्व
दीयोक्तुं चाविवर्तुं भोतयोनिर्मरंगदंयः परिरंभः आसि गतं तदेवामृतवत्त्वादुजीवनसंपादकं च परमा
नंदसंदोहनक्षणं तद्वांछितं अनेनामृतरसशर्णविरतमयस्वर्णकलशाविति ध्वनितं माधवपदेन पूर्वो
क्तगुणविशिष्टोऽपित्वयावन्नीकृतः सन्त्वामेवं भजनशतितस्याः सो भाग्याधिक्यं सूचयं सभिसारवि

पूर्वयत्र समं त्वयारतिपते रासादिता सिद्धयस्तस्मिन्नेव निकुंजममथ
महातीर्थे पुनर्मधिवः ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि न वैवालापमंत्रावली
भूयस्त्वत्कुचकुंभनिर्भरपरीरंभामृतं वांछति ३५

नुत्वरयति ननु मया कथं वशीकृतः अभिसारे गतं अभिस्वीयस्मिन्निति अभिसारः संकेत
स्थानं तत्र गतं प्राप्तं कीदृशे अभिसारे इति सुखसारे भोगमुखं सारं तत्कृष्टं यत्र तादृशे अथवा
संभोगसुखाय सारयूतोऽसुरतसंपत्तिः संपादनेन सर्वस्वरूपे इत्यर्थः कथं भूतं तं मदनः जग
नोदनः कामस्तस्याः ॥

पिमनश्चित्रं हरतीति तथा वेषोभिसारोचितमंडनक्रियायस्य तं किं वक्तव्यमंगसौष्टव्यमिति
भावः अथवा मदनं कामकंदनं मनश्च हरतीति तथा तं अथवा मदनं व्रजंगतानं गंश्च नोदर
वेशं कटभं जनमूर्तिश्च नेन वीर्यवानिति नायकगुणउक्तः मदनादपिमनोदरी वेषो यस्येति
वा व्रजंगतानां गत्वेन महांता कर्षत्वा लीघमभी सरणीमिति भावः रति सुखसारे मदनमनोद
रवेशं ॥ न कुरु नितं विनिंगमन विलंचन मनुसरतं हृदये ॥ १॥ धीरसमीरे यमुनी तीरे वसति वने व
नमाली ॥ गोपीपीनपयोधरमर्दनचलितवपलकरशाली ॥ क्रपदं संकेतं स्तुलं दर्शयति यमुनाया
स्तीरे वने गहने वनमालीकृतवनमालादिवेषो वसति अत्रोषाभिसारिका वंचयित्वा वनमालाद्वितीय
त्वत्प्राप्तिनिमित्तमात्मानं संगेप्य गहने संतिष्ठतीत्यर्थः वनमालीत्यनेनालिंगनोत्सुक्यध्वनितं
कीदृशो धीरो मदः समीरो वायुर्यत्र तादृशो यमुनातीरे वने इत्यनेन श्लोकसौगंध्यं च कथितं त्रै
गुण्यवायुना सेविते इत्यर्थः धीरश्चतुरो वो भवतां सेवनायस्वगुणैः सावधान इति धीरः पंडितमं
दयोरिति विश्वः ॥ १॥ क्रवपदम् ॥

ननु कथं मर्थमेवाभिसारेति प्रतिमप्यनुरक्तश्चेत्यत आह नामसमेतमित्यादिना संप्रति न ववन्नभो मृदु
अन्यामाजानीवेवं त्वन्नामकीर्त्तनेनाई चित्रतया पूर्णमानत्वाद्वा कोमलं यथास्यान्नथावंशं ध्वनयति
तवानुगागनुभावोयं अभिसारसंकेतं दर्शयति हेराथे हेमालेश्वर इति त्वन्नामसहितं यथास्यादेवं कृतः
संकेतः संगोपनार्थं सज्ञागीतादिना यत्र तादृशं मया सद्वक्तुः संकेतो यत्रेति वा तादृशं तवाभिसाराया
नुनयपूर्वकं वादयति अथवा नामसमेतमित्यादिना तव सोभाग्यख्यापनायैव मम प्राणकोटिवत्तुभा
तदर्थमेवाभिसारेति शोभेति अन्यामाया तु साधमादयत्र मायातिनिवाद्यते किंच न त्विति संबोध

नामसमेतं कृतं संकेतं वादयते मृदुवेणुं वक्रमनुतेतनुतेतनुसंगतपवनचलितमपि रेणुं २
नेतेतदनुसंगसंबंधीयः स्वल्पमपि संबंधीवा यथा कथं चिद्वस्त्रादिसंसर्गवान् पवनो वायुस्तेन स्वभावा
देवचलितं ननु तव प्रेरणात्रापि तवाटव्याः रेणुमपि वक्रमनुते यश्च या प्राप्तमधिकं यथास्यादेवमा
द्रियते धन्यो हंतस्ते सगि मरुता स्पृष्टे नरजसा यत् स्पृश्यते मादृशो जनश्च यद्येवं तदा किं वक्तव्यं
त्वरंगसंगमरसः तत्त्विति पावेहेतु हेतुचि तत्त्वज्ञस्य संबोधने क्व स्व अथवा पूर्वं वक्रमनुते ततश्च तनु
ते तानप्रतानमुद्रयाज्ञीतः परमानंदश्चायं रेणुरिति गायति अतनु अनन्य यथा भवेदेव क्रियाविशेषणं वा
किंच तस्य सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च दृष्टिस्त्वप्यर्थितास्ते ॥२॥ ॥ श्रीकृष्णसहाय ॥

पततीति समोदनः परमकोमलपद्मवैः पुष्पदलैश्च परमसुकुमाराम्बांस्व करपद्मवाग्मांस्त्वदर्थं शयनं कं
दर्पलीलोचितं शय्याविविधविचित्रसौगंध्यसंस्क्रोपधानादिभिः रचयति निम्नाति रत्यावेगेनास्या
सचकितनयनं चंचलावलोकसहितं यथास्यादेवं तव पंथानं तदागमनवर्त्मपश्यति एतेन चक्षुरा

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शंकितं भवदुपधानं रचयति शय
नं सचकितनयनं पश्यति तव पंथानं ॥३॥ गोपीजनवल्लभाय

हीन्द्रियाणां तत्सर्वं कथितं तदेवाभिनयेन दर्शयति कथं भूतं पंथानं शंकितं भवदुपधानं भव
त्यानुपधानं समीपे गमनं यत्र तादृशं सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रेणुवद्भाव इति भवतीति शब्दस्य पुंस्त्वं क
सति पतत्रे पक्षिण्यति पतति वृक्षादृक्षांतरंगुह्यति सति पुनः क्व सति पत्रे वृक्षपक्षे विचलति स
ति अनेन मनसस्त्रादात्म्यदर्शितं ३

यथा श्रीकृष्णोऽभिसृतस्तथा त्वमप्यभिसारोचितव्यापारवती भवेत्याह मुखरमिति हेसखि श्रीकृ
ष्णेन सह सख्यत्वं निर्वाहिके कुंजवनगच्छ नीलनिचोलं प्रहृष्टपटं शीलयपरिधेदि सतिमिरपुंजं यथास्या
नयेति क्रियाविशेषणं उद्योतेदि अमिसारप्रतिबंधः स्यादिति अथवा कीदृशं कुंजं तिमिरपुंजं नांधकारस
मूढेन सहितं तिमिरकुंजनीलनिचोलैरमिसारानुरूपतरसपोषकसामग्रीकथिता गौरंग्यात्वधानीलव
स्त्रादिभिः शोभाविशेषतया मोहनस्यापीति मोहनत्वं भविष्यतीत्यपि धनितं प्रतिकूलं वारयति मंजीरं रूपुरं

मुखरमधीरं त्यज मंजीरं रिपुमिव केलिसुलोलं चलस
स्विकुंजं सतिमिरपुंजं शीलयनिषेधनिचोलं ४

त्यज किं सक्षणे अधीरं अजं अमंदं वा प्रागल्भ्यमित्यर्थः अतएव अभिसारे मुखरं वाचां समयोचितं
न जानाति तथाभूतं न केवलमेवं किंतु केलिसुलोलं चलं केलिसुलोलमिति पावे केलो क्रीडायामिति च चल
मित्यर्थः किमिव रिपुमिव संभागक्रीडासु नर्मगोष्ठीसु धासु धास्वादप्रतिबंधकत्वात् रिपुमिव त्याज्यमिति भा
वः केचिनु शृंगरोपया गित्वा नृकमंडनधारणे तात्पर्यमिति ॥४॥

ननु मंडनत्यागे न शोभाहानिः स्यादिति परस्परमिलितैर्भूषणैर्गौर्भूषणैरेव परमशोभा भविष्यीत्युक्तं
राजनयं त्याह उरसीति हेपीतेन वपुरटगौरां गी मुरारेः मुख्यतिवेष्टयति स्वभुजाभ्यां गण्डालिगनर
स्रयेति पुरवेष्टने औणदिकचारिप्रत्ययः मुरारेः श्रीकृष्णस्य नुरसिवक्षसिराजिष्यसीत्यर्थः व
र्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदेति लट् योगेलट् कर रतिविधरीते पुरुषायितसुरतसमये किवि

उरसि मुरारे रुयदितहारे वनश्चतलवलाके तडि
दिवपीते रतिविधरीते राजसि सुकृतविषाके ५ ॥ ॥

शिष्टे उरसि उपहितहारे पुंभावमापन्नया त्वया त्वया लिंगनव्यवधाकृदुष्णरहिते अथवा स्वकी
यकं वस्तुतिः अलिंगनचातुर्येणैव शोभाविशेषदर्शनाय उपहितोर्षितो हारो मुक्ताहारो यस्मिन्
तादृशे तत्प्रेक्षते कीदृशाश्च वनश्चतलवलाके तरलाचंचलावकावगपे क्रियन्तादृशे वनश्च

बमेव्वपुंभावचरितेनहारस्यापिचांव्याधनितंकेवतडिदिवविचित्रविधचमत्कारवतीविद्यदिवदृष्टं
 तेनानेनसौरतंकोशलंधनितंमद्रुतोपमाचेयंकथितेति विविधमंडितसजलमेघोपरिचंचलावगपंक्ति
 स्तदुपरिवद्रुकालस्तेष्वतीविविधविचित्रचमत्कारवतीचविद्यद्यदिस्यात्तराएवभवतिनरभावात् तत्रा
 न्यदपिप्रलोभनीयविशेषणमाह कीदृशेउरसि सुकृतविपाकेसुकृतस्यशोभनाचरितस्यविपाकेविचि
 त्रपरमस्वैत्यर्थः विपरीतरसोसुकृतस्यसुष्टुविलासरूपाचरितस्यविपाकोयस्मिन्नितिवा तरलवलाक
 इत्यादिपदान्यपितद्विशेषणानीतिवा तरलाचंचलावलाकाकामुकीसंभोगरसाक्रान्तावरस्त्रीयत्रतादृ
 शे पुनःकीदृशे पीतेगिरिधानुभिःकुंक्रमादिनावामंडितत्वात् तत्कोत्याक्रान्ताद्वारतिविपरीतेस्त्री
 याःपुरुषायितयत्रतादृशे सुकृतविपाके तस्यसुकृतस्यविपाकेश्रीराधायास्तदस्ताश्चेष्टितरूपफलसि
 द्ध्यस्मिन्नितिवा अथवा नायिकायाःसंबोधनानिउपदिताहारेत्यादि उपदितःप्रथमसमागमेश्रीकृष्णेनो
 पहारीवृत्तोहारोपस्थास्तादृशी अनेनरानादिकोपायोदक्षितः तथाच तवकेदृष्टतःतदुरसितस्मिन्नसमये
 तादृशशोभाप्रदोभविष्यतीतिभावः तरलवलाके अतिपुरुषायितेयस्यास्तादृशीसत्यः अतएवदूरतिवि
 परीतेसुकृतविपाकेतस्यसुकृतस्यपरमफलरूपेतनानिष्ठितत्वात् विपरीतरनेरेवचेतानिविशेषणा
 निवा तदाकीदृशेरतिविपरीतेसुकृतविपाकेउभयोःपुण्यपरिपाकरूपेतत्रहनुःतरलवलाके अतएवोपदित
 तारेइतिवलाकावकपंकौस्यादृशाकाविशुकंदिकावलाकाकामुकीप्रोक्तोवलाकाश्चवकोमतइतिशब्द
 नविपाकःकीर्त्यतेस्वादौपरिणामेवदुर्गतावितिविश्वः ५

पुरुषायितेनिरूपेदानीनायककर्तृत्वसूचयति विगलितेसादि देपयनयनेश्रीकृष्णचितनवपक्षवश्यायाजवनमारो
 पय कीदृशंजघने विगलितवसनंविशेषणमलितंस्वलितंस्वयमेवकंदर्पकोटिरमणीयकान्तस्यसंगमेपरमरसतायाः
 शृंगाररसविक्रमेणवस्त्रस्मार्त्तं अतोपिधानं पिधानमावरणतद्वदितं पुनःकीदृशं परिहृतसंनं यकजह्वेणनयने
 नमन्मथशरमथितचित्तेनप्रेष्टेनदूरीकृतास्तुद्वंद्विकायस्यास्तादृशे तेनेवचाविगलितवसनमितिचपुनःकीदृशंदृष्टनि
 धानपरमानंदस्याव्यभिचारिणंद केमिव निधिमिव नायकशिरोमणेरभीष्टधनमिव अथवा विपरीतरतमेववर्णय
 ति तदाह देसस्विकिरालयशय्यायापंकजनयनेश्रीकृष्णेपरिहृतसनादियसृणस्वजनंतस्मिन्नयोजयेत्यन्वयः
 तादृशवसरश्चायमानायासरसनायाश्रुतुपयोगत्वात् विगलितवसनमियंयुक्तमेवअन्यसमाप्तं ६ विलंबमानां
 विगलितवसनंपरिहृतसंनंघटयजघनमपिधानं किशलयशयनेपंकजनयनेनिधिमिवदृष्टनिधानं ६
 हरिरंमिमानीरजनिरिदानीमियमपियातिविरामं कुरुममवचनंसत्वरजैरचनंपूरयमधुरियुकाम ७
 दृष्ट्वाभेदरूपमुपायंदर्शयति हरिरिति हरिःसुंदरवरःअभिमानोअभितःसर्वतोभावेनस्वाप्रियामानयत्यभिमानो
 त्वय्यतिशयेनप्रेमणाभिमानवानितिवाअथमर्थः यथात्वअस्याअतुलितवस्त्रमाहमितिमानवतीतथासोपीयंममाति
 वल्लनाममाभिलिखितंपूरयिष्यतीत्यभिमानवानिति अतोमधुरियोःमधुर्वंसतःशोभकत्वेनरिपुर्थस्यतादृशस्यका
 मंस्वप्नमणस्त्राभिलाषपूरयपरिपूर्णताप्रापय रिपुणक्रान्तःप्रियःसहायेनानंदितस्त्वयावशीकृतोभविष्यतीतिभावः
 मधुव्रतइवमधुरसास्वादतुरस्वमधुरिपोरितिवा अपिच इयंरजनिःशत्रिरपिइदानींसंप्रतिविरामंयातिअवगा
 नगच्छतिममवचनंमहाकंकुरु कीदृशंसत्वरचनं त्वरासहितंगमनंरचयतीतितादृशं ससत्वरचनंयथास्या
 देवचलसखिकुंजमिसादिसहाणमदुकंकुर्वितिवा एवमस्तप्रेष्टाभिलाषाश्लेषेनरजन्यवसानेवयदितवदुर्गग्रेहेण

श्रीरास्यमाचरेत्तदाहेतुकविरहदुःखज्वालाजालियतनंभविष्यतीतिभेदोदघातः केचिच्चभिमानोदपंचानिति राधायामत्र
 कृतत्वाद्दृष्टनायकगुणविशिष्टत्वेनरसभंगः स्यादितिनयुज्यतेकविचित्ररितिमानोतिपाठः तदनायिकाकर्तृसुरतनिपुणे
 नकिंमयेवतस्यनेरयेष्टेणैवकर्तृव्यमतआह कामकरनहरतीतिहरिः रतिः संभोगस्तवकुमानयतीत्यर्थः रजनिश्चविभक्तं
 विशेषेणरामनमिरमणयतिप्राप्नोति एवंपरमोषकसामग्रीसमुदयेसंपन्नेदानीमेवमधुरिपोः संभोगेच्छापूर्णकुर्वीति
 भावः ७ श्रीजयदेवेति हेवैल्लवानुक्तलक्षणद्वारेनमतप्रणमतएवभूतवृत्तामुशीखनेनभजतस्यर्थः कीदृशंप्रमु
 दितमानंदयुक्तं हृदयस्यतादृशंप्रियासंगमेनोत्सुक्योनेतिभावः तत्रापिअतिदयासहितेभक्तप्रियत्वात् अथवाऽतिहर्षेणैव
 त्रमंसर्वोन्नतमानादिकाप्रसंगेनपरिपूर्णगुणप्रकटनादतिशयेनसर्वेषामनोहरणत्वात् सद्यसतांशुभावहोविधिर्यस्मान्न
 श्रीजयदेवेकतहरिसेवेभरणनिपरमरमणीयं प्रमुदितहृदयंहरिमतिसद्यममतसुकृतकमनीयं ८ ११
 नितिस्वानुभूतवर्णितंयथालोकेप्रसिद्धिरनयाष्टपद्याहरिजयदेवस्यष्टदेमकटीवभवेति कसति श्रीजयदेवपरमरमणी
 यंपरमपरमानंदरूपत्वात्तस्मिन्परमवर्णितत्वात् परमश्चासौरमणीयश्चपरमरमणीयस्तेश्रीराधामादनयोश्चरि
 तानुभूतिसति कीदृशेजयदेवे कृतहरिसेवे कृताहरेः उक्तलक्षणसेवायेनतादृशे कीदृशं सुकृतकमनीयं सुकृ
 तैशेनोभावरितैः कमनीयंकाक्षणीयं कीदृशसुकृतेः कास्मतेतस्यदयैवमहत्संगेनप्राप्यइत्यर्थः हरेरेववि
 शेषेणवा परमरमणीयमिति सुकृतकमनीयंच सुकृतेः शोभनैः चरितैः कमनीयंसुंदरमित्यर्थः अभिसारिका
 चाननायिकानलक्षणमद्वानतसंतप्तायाभिसारयतिप्रियं ज्योत्स्नीतमधिनीयानयोग्यावरविभूषण स्वयं
 वाभिसरेद्यानुसाभवेदभिसारिकेति ८ पुनरप्यभिसारगम्यान्वेष्टितंनिरूपयति चिकिरतीति हेकातेश्चकासावशी

११

७३

कृतवस्त्रमेतवप्रियः मदनस्यकामस्यत्वद्वियोगेनकहनपीडनंतेनलानोवर्तते तथाविधः सन्नकिंकरोती
 त्यतश्चाह मुकुवरिवारं तदगमनचिंतयाश्वासान्तापनिश्चितानिविकिरतिक्षिपति पुरोमुकुः दिशः ई
 क्षतेविलोकयति अद्याकुलतयाकस्यादिशः कदावागमिष्यतीति युगपत्सर्वादिशः पश्यतीत्यर्थः तत्रापश्यन्मु
 कुः संकेतनिकुंजंप्रविशति केनपि मार्गेण कुंजे प्रविष्टाभविष्यतीति मार्गनिर्दिश्यनिकुंजे प्रविशतीत्युक्तं तातिश
 यनिरूपितमितिभावः कीदृशंकुंजं गुंजत भ्रमरैः शृङ्खलवत्तत्रोवकु अधिकं यथास्यात्तथाताम्यतिसानोभव
 तिएवंभूतोपित्वदनुरागेणमुकुवरिवारंकेनाप्यद्भुतप्रक्रियाविशेषेणशय्यारचनं करोति तत्रापिपरितुष्टा
 कुलंयथास्यादेवमुकुरीक्ष्यतेकविच्चविकिरतिमुकुः श्वासानासापुरोमुकुरीक्षतेप्रविशतिमुकुः कुंजं गुंजन्मुकुर्वकुताम्यति रचयतिमुकुः
 विकिरतिमुकुः श्वासानासापुरोमुकुरीक्षतेप्रविशतिमुकुः कुंजं गुंजन्मुकुर्वकुताम्यति रचयतिमुकुः
 शय्यापयंकुलंमुकुरीक्षतेमदनकरतक्तातः कातेप्रियस्ववर्तते ३६ जन्मकुर्वकुताम्यतीतिपाठस्त
 दानासाः पुरोमुकुरीक्ष्यतेवाध्यायति अथवा हस्तेनश्रीराधाशीघ्रंआयास्यतीतिहेतोः शकुनायनासापुदरायु
 कलयतीत्यर्थः ॥ कुंजंमकुः द्वांप्रियेदाप्राणेश्वरीतिमुकुरात्तिनादकुर्वन्वकुस्ताम्यतीत्यर्थः हरिरीणाहृदःरीप
 कोऽयमलंकारश्च ३६ इदानीं संप्रतमेवांतुं संप्रतमिति हेतुमाह तद्वाम्येनेति हेतुध्वेस्वसौंदर्येणतुशकृतवस्त्र
 मे सुंदरिस्वकार्यसाधनात्तानाम् हेवामुग्धइति बुद्धिः तत्रस्माद्धेतोर्विषयवन्नकावापनयनं विकलहस्तगतसौ
 रयप्रतिबंधकमित्यर्थः असावभिसारक्षणाः अभिसारयोग्यसमयः रम्योतिमनोहरः तदृशयति तद्दाम्येनस

अ.टी.

5

मंचकृतयात्रिंशोऽध्यायः समग्रं सामस्तेन यथासादेव मस्तंगतः अथ वा समयमधुनारंभाव
सानमाधुर्ययुक्ता तु न यवचसातिमाश्रुतवृत्तिरुकाटित्येवियोगपादनेन संपादेकत्वात् ॥
तमस्तिमिरंशो विंदस्य मनोरथेन समं वाचसादितं सोऽरता विडतां प्राप्तां गोविंदस्य मनोरथेऽधकार
रश्च निनिविडो जातः प्रयः अंधकास्योद्दीपनविभावात्प्रियागमनदेतुत्वाच्च मनोरथस्य निविडतां मे
रमार्थनामयां आदीर्घविदुःकाजीना कीदृशी कोकानां चक्रवर्त्तिकां कुरुणस्वनेन सहृशीनु
त्याविरहाधिकेन कृपाविषयत्वात् प्रापकस्वरात् त्वदेकनिष्ठः सोऽकंठः कातः निविडां धकारः चक्रताच
गताः ह्रमप्यनुकंपनीयेति विलंबनमयुक्तमिति भावः सहोक्तिना मायमलंकारः तदुक्तं तदंतिना सहो
तद्वायेन समं समयमधुनातिमाश्रुरस्तंगतो गोविंदस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सोऽरतां कोकानां
कुरुणस्वनेन सहृशीर्दीर्घा मरमार्थनान्मुग्धे विफलं विलंबनमसौ रम्यो भिसारक्षणः ३७ किं सह
नावस्य कथं न गुणकर्मणोरिति ॥ यथा ॥ सहृदीर्घा मम आमेरिमाः संप्रति रात्रयः शार्दूलविक्रीडितं
नै ३७ यदुक्तरम्यो भिसारक्षणस्तदेवाधकारस्यातिनिविडिताया विविधरसचमत्कारवनिस्तृणा
नप्रलोभयंता वलयति अक्षेयारिति इदं तमसिदं पत्योर्जायापत्योः ब्रीडाविमिश्रोज्ज्वालममचितः
कः रसः रसराटमधुरास्वः कः प्रकारमानो न भवतीति न अर्पितुं न भवत्येवेत्यर्थः किं भूतयोर्दं पत्योः अ
न्यार्थसुरतादितरप्रेयोजनमुद्दिश्य गतयोः भ्रमान्मिलितयोः परिभ्रमणात्संगतयोः सादेतमसि पर
स्परालावेर्जातो जातिवतोः अहमस्यापतिरयममभवेति श्वरभंगादितक्षणेः सात्विकविकारैर्भावा

वगमाहासंभोगाभिप्रायमिति तयोश्चेष्टितमाहात्रश्लेषादनुत्वंनंतदनुसुभटमडितलक्षणैः सात्विकविका
रेर्नवावगमाहासंमप्यशोभनार्थंनस्वेष्टैस्वःनखक्षतस्तदनुपश्चास्तस्यश्चांतस्यकामस्यप्रोक्षेधउद्रततद
नुसंभ्रमःकामोद्वेगाद्रीत्यादीस्यर्थाव्ययतातदनुत्तरारंभकामशास्त्रप्रणीतसंबंधादीनासंभोगारंभस्तदनुप्रीतयोः
समकालमेववन्नानंतयोः। तदुक्तंभरतेनात्राश्लेषचुवनानखक्षतकामबोधश्रीध्रत्वमैथुनमनंतसुखप्रबोधं प्री
तिस्ततोपिरसभावनमेवकार्यमिच्छन्तितांतचतुराःसुखिरंमते अथवा कःकःरसोभवतीतिनञ्चपितुसर्वएव
रसोभवतीत्यर्थःतत्रगद्यकारेनयव्याजादाश्लेषःततोभयस्थापिभावोभयानकाः। दृष्टाच्चुवनेनशोकमेवानुकुर्व
न्करुणस्याविर्भावः। नखक्षतादिनाउत्साहात्मावीरःएवमपूर्वसुखानुभवनमिति। संभ्रमाद्विस्मयशमाःस्थापिभावाः
आश्लेषादनुत्वंनादनुनखोष्टेखादनुस्वांतजप्रोक्षेधादनुसंभ्रमादनुत्तरंभादनुप्रीतयोःअप्यार्थगतयोर्भ
मान्मिलितयोःसंभाषणेर्जानितोर्द्वयसोरिदकोनुकोनतमसित्रीडाविमिश्रोसः ३८ परिकीर्तिताः। तेषुजुगु
प्साक्रोधशमाःशृंगारविरोधान्निरूपिताःउक्तलक्षणनाप्यत्रतयोषणत्वेनैवग्रहणंनस्वातंत्र्यात्तथाचदं
पत्योरपिअन्यप्रयोजनमुद्दिश्यगतयोरपि। तमसस्तादृशरसोसादकत्वकथनेनरससर्वश्वरूपयोर्भवतो
र्मितनविलंबनकार्यमितिध्वनितांकेचित्त्रय्यन्यायिकानायनिमित्तगतयोः। भ्रमाद्भ्रात्यादयममाभिसारि
कायममाभिसारकइतिमिलितयोःपरस्त्रीपरपुरुषत्वेनसंगतयोःसंभोगानंतरंसंभाषणेर्जानितोःपश्चादु
भयोत्रीडाविमिश्रोसोभवतीतिव्याकुर्वन्तितन्नसमीचीनसरव्याभगवस्त्रियायाअग्रेग्राभ्यरसकथनासं
भवात्तत्राहूलविक्रीडितं ३८ इदानींत्वस्याधिरेवतस्यसर्वस्वमिसाहादेसुमुखिसुंदरवनेसुभगःश्रीकृष्णस्त्वा

पश्यन्कृतकृत्यताप्राप्नोतुतवर्शनादाविर्भूतसमस्तभगः स्यादिति भावः उक्तं च ताभिर्विधूतश्लोकैर्भगवान्
 न्युतोव्रतः। व्यरोचताधिकं तातपुरुषशक्तिभिर्दत्तः यथेति कथं भूतांतांतिमिरेयकारेपयिवनेनिसभयचकि
 तं यथा भिसारं प्रमेणमृगशवदृशौ नेवेविन्यस्यतीदृशिदिशिअप्ययंती अनेनविनोकनसौदयचिधनितं पुनः
 किंलक्षणं प्रतितरुदृक्षं प्रतिमुकुब्रिंवारं स्त्रीत्वासमेप्रियतमोत्रेवागमिष्यतीति पुनः मंदयथाभवेदेव प्रकृ
 तिज्ञोभनगयापदानिवितन्वती चरणारविंदधारयंती। पुनः कीदृशी। कथमपि भाग्योदयेन रदः प्राप्ता अनगस्य
 तरंगोदोयोधेषुकामोलासाः पवतिरगैरचयवैरुपलक्षितां अंगैरिति विशेषणोदृतीया अंगैरनगतं रंगिभिरिति।
 सौंदर्याधिक्यान्निरवयवानामप्युल्लसमिति धनितं सुभगः सुमुखीति च समानरूपत्वास्त्रीतियोग्यत्वाच्च द्रानत्वा
 सभयचकितं विन्यस्यतीदृशोतिमिरेपयिप्रतितरुमुकुः स्त्रित्वामंदपदाती वितन्वती कथमपि
 रदः प्राप्ता मंगैरनगतं रंगिभिः सुमुखि सुभगः पश्यन्सत्त्वामुपेतु कृतार्थतां॥३८॥
 दंधकारेपि प्रकाशसामर्थ्यमपि॥३९॥ संगतिरुक्विराशिषमाशास्ते॥ राधेति॥ देवकी नंदनः श्रीकृष्णत्वा
 मितिकविषक्षे श्रोतृजनसखिप्रक्षेराधामवतुरक्षतु॥ समागमरसे श्रुत्वा उनाभ्यापातु इत्यर्थः किं सुख
 दानेन भूतः॥ श्रीराधायाः मुग्धमुदरं यन्मुखारविंदं तत्र मधुपः मुखारविंदमाधुर्यपातिरक्षति नित्यानुक
 लतया तृप्तिं प्रापयतीत्यर्थः। तन्माधुर्यमतिरुह्यापिवतीति वा॥ विलोक्याः यामौलिस्तुनीं बृहाटवीं तदं
 कारा योचितानीलरत्नं श्याम सुंदरं रूपमित्यर्थः॥ त्रिलोक्यामेवास्त्विनलोकानां मौलिस्तुनीति वा उक्तं च॥ अहो
 मधुपुरीधन्या वैकुण्ठान्नगरीयसीति॥ पृथिव्याभरुषोवतारोयेषां मसुराणां तेषां मंतको नाशकः अतएव कंस

स्य ध्वंसने धूमकेतुः तद्विनाशपिशुनग्रहः जातमात्र एव तस्य नाशं सत्त्वितानित्यर्थः॥ अथवा॥ धूमकेतुरनसः स्वयमेव
 वविनाशकः॥ अनेन स्वाच्छंदके लिप्रतिपादनाय सामर्थ्यरूपो नायकगुणः कथितः॥ तदेवाह॥ स्वहं जसुदरीजन
 समनस्तोषाय चित्ताभिलाषा पूर्णाय चिरमपारं प्रदोषोरजनीमुखमिव चिरं नित्यमेवावस्थितिवा॥ तथा च॥ देनाम्नीनं
 दभार्यायाय शोदादेवकीयपि। ततः सख्यमभूत्तस्यादेवक्यागौरिजाययेतिके तिसुराणवचनं पठति॥४०॥ इति श्रीभी
 तगोविंदे भिसारिकावने साकाक्षपुंडरीकाक्षेनामपंचमः सर्गः॥४१॥ ॥ श्रीराधानुरागो जंभितसंगमाभिलाषेण मन
 याक्रांतनयनः कृष्णो यत्र तादृशः पंचमः पंचमकामवाणतुल्यः॥ ॥ एवं पंचमं श्रीकृष्णो कंठामभिसरं च क्षि
 राधामुग्धमुखारविंदमधुपस्त्रेलोक्य मौलिस्तुनीने पथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारांतकः॥ स्वहं ज
 जसुदरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं कंसध्वंसनधूमकेतुवतुषां देवकी नंदनः॥४०॥ ॥ इति श्रीगोतगे
 विंदे पंचमः सर्गः॥ ॥ अथ तांगं नुमशक्राविरमनुरक्तालतागृहे दृष्ट्वा॥ तच्चरितं गोविंदं मनसि जमंदेस
 पेदीनीषष्टेस्मिन्कंदर्पशरपीडितांगतुमशक्रां राधां मनोरमसंकेतनिकुंजे संस्तुय्य तच्चैष्टितं स्वीप्राह॥४१॥
 सखीकृष्णप्राह तदेव दर्शयति॥ अथेति॥ अथ शब्दो मंगलार्थः अतर्थाथेवा॥ तच्चरितं तस्याश्चैष्टितं गोविंदं विं
 दं विषयीकृत्य सखीव्रभयोः सधिकारिणी प्राहोवाच॥ श्रीरथिकसख्याः गावाच परमरदस्य तया विंदति जाना
 तीति गोविंदपदोपादानं कीदृशे मनसि जेतकामेन मंदे व्यथिते॥ कामो मंदस्तदोयस्मात्कोटिकंदर्पस्वस्त्य इत्यर्थो
 वा॥ किं कृत्वा॥ तां श्रीराधां लतागृहे क्वचित् तमं उपैत्तिरं वक्रुकां लंघ्याप्यानुरक्तां दृष्ट्वा॥ अस्मिन्नव निकुंजे समा
 गत्य मामनुनेष्यतीत्येवं ज्ञातेत्यर्थः। कीदृशी अनंगविक्रियानः गतुमशक्रां च क्षितुमसमर्थं॥ अथवा गोविंदे

मिसर्यः॥४१॥

नुरक्तामिति व्याख्ययानेनैव वक्रुकां लंघ्याप्यानुरक्तां दृष्ट्वा

सखीयदाहतः प्रीतिन कथयति पश्यतीति। गीतस्यास्य गुणकरी रागः रूपकतालः रागवशां रतो सुकाकांत
 पथिप्रतीक्षा आलापयती मृदुपुष्पशय्यास्तनः प्रेरित दृष्टि रत्नाश्यामाननुगुणकरी प्रसिद्धेति॥ तावत्सकथि
 तः प्राकृ। गीतार्थकहेनाथदेहरे राधावास गृहे सकेतितनिकुंजमंदिरसीदवसनाभवति। विरहदुःखापदग
 यात्रदरुति संबोधननाथेति॥ नाथनाथयाचोपतापैश्वर्याशिक्षितिदेस्वामि वसमर्थेन त्वयानोदेः खगतिर्नो
 वितेतिदेन्योक्तिः अथवा॥ हेनाथयाचयितुयोग्य अतएवत्वामेव योचतेवाहेनाथ उपतापनेवियोगेन उ
 पसामीप्येन स्फुरन्तापरायन्वाहेनाथ सर्वैश्वर्ययुक्तनाथ कगुणे श्रनायिकायाः सर्वरसदायनवाहेनाथ
 सर्वाया आशिषः। तदायन एव सर्वोपायेः समर्थनत्वनाथेन स्वामिना सतासासीदति। तन्नोचितमिति वाक्य
 पश्यति दिशि दिशि रहसि भवतं॥ तदधरमधुरमधूनिपिवंतं॥१॥ नाथदरेसीदति राधावासगृहेः ध्रुव
 पदं त्वदभिसरणरभसेन चलेती॥ पतति पदानि कियति चलती॥२॥ ॥ अथवा॥ यथावलीवर्दानां
 नसी प्रोतादामनाथेति संज्ञाभवति॥ तदाधीनो यथावलीवर्दः सर्ववगुहति तथा तदाधीनासानोपेक्षणीयेति हेतुवार्थ
 : ध्रुवदं॥ अथपदानितदनुगविवर्तिदशयति॥ रदसि एका नैव तंत्वामेव दिशि दिशि प्रतिदिशं पश्यति॥ कीदृशं त
 नस्या राधाया यदधरं तदेव मधुरमधूनि स्वादु मृत्तानि नापि पिवंतं तदधरं सगन्धमधुराणि मधूनी वयान्यक्षराणि ता
 नि शृण्वंतमिति वा॥ अथादरेण अवरुणयानमुच्यते॥ केचित्तु त्वदधरे स्वारिपवति॥ त्वहं ह्यस्यान्तराद न्याया अ
 धमधूनिपिवंतमिति याकृवंति तन्न समीचीनं॥ वासकलक्षणविरोधात्॥ उक्तसंक्षरणं तु सभवति॥ यदुक्तं त्रिभु
 वनमपि तन्मयं विरहेति॥१॥ नन्वेवेतद्विकिमिति नागतेत्यत आह त्वमिति॥ त्वदभिसरणेन वा भिसारे योरभ
 स उक्ताहस्तेन चलती अभिमुखी भवती कियति पदानि कतिपयानि पदानि चलती गच्छती सती पतति त्वद्विरहमृ

७६

हं पांगुमसमर्थेत्यर्थः। अथवा नाथ त्वदभिसरणरभसेना प्रत्यागमनवेगे सति कियति पदानि कतिपयानि पदानि कुंज
 प्रदेगानि चलती गच्छती सति वियोगभरेण पतति पदे पदे सणे क्षणे भूलभाभवति अतएव न चलती नागच्छतीत्यर्थः॥३॥ भवती
 दाकष्टमेव चेदशक्ता तर्हि कथं जीवतीत्यत आह॥ विदितेति॥ परं केवलं सातवरतिकलया प्रवृत्तिस्ततवरतेराकल
 नेन संगमप्रतीक्षया तवरतेः कलाहं हिस्तया वा जीवति जीवनं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। कीदृशं विदितः कृताः सखीजनेस्ता
 पायनोदने विरोधेण हिताः पथ्या इति वा विशदाः शुभाः विशकिशयया मरणलाकृणा एव वलयाः कंकणनियस्या
 स्तादृशी कलना कालयोर्दृष्टे कलेति विश्वः॥ अथवा॥ जीवनोपायाः विहितया ये विशदा विख्याता विशकिश
 ययाः अकुरपञ्चवादयः तेषां वलयानि परंपराणि यस्याः सापि परं केवलं तवरतिः स भोगस्तस्य कलया आश्रया
 विहित विशद विशकिशलय वलयया॥ जीवति परमिदं तवरतिकलया॥३॥ मुकुरवलो कितमंडनीला
 ॥ मधुरिपुरदमिति भावनशीला॥४॥ जीवति तस्यास्तत्त्वमेव जीवनोपायः नायेठयायाः इति भावः॥ किं
 च॥ मुकुरिति॥ मुकुरवारिवारं वीक्षितामंडने वर्द्धमुकुरमकराकृति कुंडलादिजालातवा मुकुरितिर्यासा अहं
 मधुरिपुरदमिति भावनशीला चिंतनपरा॥ रदसित्ववेषविधायामेव मधुरिपुरितिविचिंतनश्च भावेत्यर्थः॥ ली
 लाचदावविशेषस्तदाहवात्स्यायनः॥ प्रयोजनस्य चेष्टायाः नुरागातिशयेन या॥ कियतेऽमुकुरितिः सेयं ली
 लोक्ता मुनिसत्तमेरिति॥ तथा चोक्तं॥ गत्या नुरागस्ति तद्विधमेक्षितेर्मनोरमालापविदारविभ्रमेः॥ आक्षिप
 चित्राः ममदारमापतेस्तास्माविचेष्टाजगृहस्तदात्मिकाः॥१॥ गतिस्ति तप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रति
 रुदमूर्त्यः असाचद्वित्यवलास्तदात्मिका वनेषु कृष्णविदारविभ्रमा इति॥२॥ अथवा॥ मृगमदकृतचर्चापीत
 कोदोयवासारुविरत्रिस्त्रिखंडावद्धमिह पाशा॥ अरुर्जुनिहितमंशो वंशमुल्काणयेतीकृतमधुरिपुवेषा

मालिनीपातुराध॥१॥

मधुरिपुरितिकटिनचित्तस्यचिंतनेनदृढचित्ततयाकालाक्षेपं करोतीति सख्याः कटाक्षितं मधोर्वसंतस्परिपुस्त
यासहविलासं विना व्यर्थं कारीति वा ॥ अथवा ॥ मधुरियुः सत्समागमेन मरुधरा मृतपानेन दंतदस्ताभ्यामरुधर
रं वदन्तया मधुरियुः श्रीकृष्णः अदंशुभावपिविषसामेते भावनश्रीलाप्रसाद इति विचारणश्रीला भावनया
पितरिजातातया मुकुवरिवारं अवलोकितमंशुनलीला अदो मधुरिपोर्मम चरति जातिवमं उन्नशीला अभ
रणविलासतातु तथैव स्थिता तिलकादिशोभाशुनविषस्तेति आदृशादिप्रत्यक्षा च विलोकितवती विशेषेण आ
लोचितवती अयं न भयोः समागमाभ्यां इयं मं उन्नशीला अभरणरूपो विलासस्तथैव तिष्ठतीति मदराश्वय
मिति विचार्य वती सती मधुरिपुरं हं चेति भावनश्रीला भवतीत्यर्थः नित्यं क्षणे क्षणे न वै विचारश्रीला त्वतु न
त्वरितमुपेतिन कथमभिसारं ॥ हरिरिति वदति सखी मनुवारं ॥ ५ ॥ श्लिष्यति चुवति जलधरक
ल्यं ॥ हरिरुपगत इति तिमिरमनल्यं ॥ ६ ॥ चलसीति अधरामृतदारकवियोजकाभ्यां रिपुर्भवसीति
नोचितं किंतु समागमवदातयो मा वियोगभाव न याथावद्विपुर्वभवसीति वाक्यार्थः ॥ ७ ॥ तद्वापन्नया
अपितत्समागममन्निमाद ॥ त्वरितमिति ॥ हरिर्मन्त्रिणापदारी विरहसंतापद्वेति वा ॥ भिसारं संकेतस्थलं
त्वरितं श्रीप्रकथं कस्माद्देतो नैवेति नागद्युतीत्यनुवारं सखी वदति ॥ ८ ॥ अपिच ॥ सामदृष्टमदाभात्याव
य्याविष्टचित्तादरिरुसगतः प्राप्रइति बुद्धानल्यमधिकं वदुमाननीयं वाति निरमं धकारं श्लिष्यया लिङ्गति
चुवति च ॥ अनल्यं यथास्यात्तथेति वा ॥ कीदृशं सजलमेव सदृशं ॥ सवभ्रमवत्तद्वाकुचालनं प्रसारणं
वाकृतं च वनचमुखवाद्यं क्रतुं पश्चादूपाभावात् सखि मध्ये लज्जिलज्जिताभूदिति भावः ॥ ६ ॥ ॥ रामा ॥

भवतीति ॥ भवति त्वयि विलंबिनि विलंबं कृतवतिसति ॥ विगलितलज्जागतलज्जा सती विलपति हे निःक्रयक
थमेतावदोदास्यमपि त्वरचितमिति विसाये करोति ॥ रोदियुषि मुंचति ॥ सावासकज्जावासके लीलागृहेकां
तसंगमाय सज्जा संभृतसकललीलोपकरणं ॥ भरताद्यैरेभिर्दधेस्त्रीणां वासस्तवासकः ॥ स्ववासवशा
त्कांतः समेष्यति गृहं मति ॥ सज्जी करोति चात्मानं यासावासकसज्जयेति ॥ वासकसज्जेयं नायिका ॥ तथा
चोक्तं ॥ शृंगारतिलके भवेद्वासकसज्जासोमज्जितांगरनालया ॥ निश्चल्यगमनं भवद्दारेक्षणपरायथे
ति ॥ १ ॥ श्रीजयदेवेति ॥ श्रीजयदेवकवेरिदमुदितकथितं गीतं रसिकजनं शृंगारसभावभावितांतः कर
णं अतिमुदितं अतिशयेन निंदितं तनुतां विस्तारयतु शृंगाररसवित्तिष्ठभक्त्या सादुचमुरेण स्वादनीय
भवति विलंबिनि विगलितलज्जा ॥ विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवकवेरि
दमुदितं ॥ रसिकजनं तनुतां मतिमुदितं ॥ ८ ॥ १२ ॥ नित्यार्थः ॥ अथवा ॥ इदं सखी वाकं श्रीराधा
मोहनयोर्भक्त्या जयः सर्वे त्रिमभक्तेभ्यः विजयः उक्तपेवायस्य तेन दीव्यतिकवित्वं यस्य तस्य प्रतिगु
दितं आ विभूतं भोरसिकाः इदं तनुतां रसिकेभ्यः विस्तार्यतां विस्तारं कुर्वन्तित्यर्थः ॥ कीदृशं इदं रसि
कं जनयतीति करोतीति रसिकजनं पुनः कीदृशं अतिमुदितं ॥ अतिशयेन मोदं दर्वं आनंदनोतीति
विस्तारयतीति अतिमुदितं अर्थाद्दूषणकीर्तनपराणां मित्यर्थः ॥ ८ ॥ इदानीं तस्यास्त्वदेकपरत्वमाह ॥
विपुलेति ॥ हे कितवधूत्रं सामगाष्टी मृगाशावशीलोचना तदामदं दर्पस्य कंदर्पकोटिरमणीयमूर्तेस्त्वत्सं

गी.टी.

सर्गतिकविराजिषं प्रयुक्ते किमिति ॥ श्रीगोविंदस्य गिरोवाणो जयंति सर्वोत्कर्षणवर्तते ॥ ग्रामसुंदरस्य विलास
गदमक्षयने हस्तुयमिति ॥ धातपरोपादानं श्लोषालंकारश्चात्र ॥ कृष्णः केवलीलयोरिति धरणिः ॥ भावगभि
तया वक्तुं वेदं ध्यात्वा पनेन तत्वेन च गुरुजनवचनया संभोगसंपत्ति संपादनात् किं भूता गिरः सायमर्थिति प्राज्ञ
स्य गभाः ॥ सायं काले येति यथेष्टे प्राज्ञस्य स्वागतादि प्रज्ञासाधनो यमतिथिर्गुणिगुणयोः दयादकः वस्तुतस्त
प्रियाभिसारिकेत तूपायनादयं वस्तु सुखदातेति गर्भेभ्यः तरेयासाताः ॥ प्रज्ञासायं तरेभिः प्रायविश्वयुक्ता इत्यर्थः ॥ व्या
जोक्तिरलंकृतिरियं कीदृशस्य गोविंदस्य नंदान्तिकेपितुः समीपे तत्रादरं संकेतस्त्वनारूपं अश्वगमुखात्रिः सतं
नाडीरवदे विश्रामरूपतविषेधलक्षणं श्रीराधाया वचनं गोपतः संगोपनं कुर्वतः किदिति हेधातः पथिकध्रात
किं विश्रामसि कृष्णभोगिभवने भांडीरभूमी रुद्धिर्वातर्यासिन दृष्टिगोचरमिति ॥ सानंदनं दास्यदं ॥ राधा
या वचनं तदध्वगमुखात्रं दोतके गोपतो गोविंदस्य जयंति सायमतिथि प्राज्ञास्य गभा गिरः ॥ ४४ ॥ इतिकोम
लामंत्रो भंडीरभूमी रुद्धवटवृक्षे किं विश्रामसि विश्रामं माहृयाः तत्र देतुः कृष्णभोगिभवने कृष्णश्चासौ भोगी तस्य
भवने कालसर्पावासे पद्मे स्तंगारिणः ॥ भोगी कामुकसर्पयोरिति विश्वः ॥ तर्हि कृत्यामीत्यत आह ॥ इतो वटाज्ञानं दंस
कमर्द्धमतं मंदं स्पंदं मंदिरं नयासि ॥ अपि तु यादृतीति ॥ शून्यसर्पावासपरित्यागेन श्रीमद्वृद्धातिथ्येन च निर्द्वैतो भवि
ष्यसीत्यर्थः ॥ इदं भविष्यसीत्यत आह ॥ दृष्टिगोचरमिति ॥ असन्नमेव पथिकवचनेन संकेतस्त्वनारूपं कृष्णस्य तादृग
वाग्भवेन प्रकटनेन च श्रीराधायाः वाचे जयंतीति ध्वनितं ॥ अत्र चानुरादिगुणविशिष्टो राधामोहनावालंबनोऽयं
दूती च नायिका ॥ निशामुखवटा कट्टीपनविभावाः रघ्वरसराट् स्तंगारो निरूपितः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे वासकसज्जावर्णने षष्ठः सर्गः ॥ ॥ श्रीराधानुरागास्य दत्तेन धन्यः स चासौ विगतविरदमूर्च्छ
श्च वैकुण्ठो हरिर्यत्र तादृशः ॥ ६ ॥ ॥ पूर्वतावदुभयोरनुरागं निरूप्येदानीं संतरे प्रवेशोत्तरसंविशेषवैचित्र्याभावा
देकप्रकटयपुनरपि हेतुपूर्वकं विप्रलंभाय स्तंगारमवतारयति ॥ अत्रांतरं इति ॥ अत्रांतरे स्मिन्नेवावसरे इदं श्रु
श्रुजालैः किरणसमूहे वृंदावतां तरुवनमध्यमदीपयन् प्रकाशितवान् अनेनालौकिकश्चंद्रो यद्वृंदावतांतरं मका
शितवान् न तत्त्ववेति ॥ परमनिविडस्यांतरे वृत्तिनो नागरी किं शोरयोरनंगमुद्रा पयदित्यर्थः ॥ कामसदृशत्वात् ॥
चंद्रस्योद्वीपनमाह कीदृशः ॥ दिक्पूर्वादिभूमेव सुंदरी तस्याः वदने चंदनविदुः मंडलाकारसंकुचमो हृष्टश्रीखंडनि
लकः श्रीराधावदने तिलकादि निर्माणं स्पृहा कृष्णस्यास्य दशनं न भवतीति भावः ॥ विप्रलंभहेतुत्वं दर्शयन् विनिन
इति श्रीगीतगोविंदे वासकसज्जावर्णने धन्यवैकुण्ठो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अत्रांतरे च कुलराकुलवर्त्मपा
तसंजातपातक इव स्फुटलां छनश्रीः वृंदावनंतरमदीपयदं श्रुजालैर्दिक्युदरं वदनविदुरिदुः ॥ ४५ ॥
छि ॥ कीदृशः स्फुटाप्रकटीभूता लां छनश्रीः विप्रविशेषशोभाय स्मिन् तादृशः ॥ तत्रोत्प्रेक्षते ॥ कुलराकुलस्य श्री
कृष्णो भिसारिका समूहस्यो वल्लभातः संकेतश्चागमनमार्गप्रतिबंधस्तेन संजातमुसन्नपातकयस्य तादृश इ
व ॥ उक्तं च ॥ किमुत्रीणः यथाः कुपितभुजगी भोगविषमो विषोटाभूयस्य किमिति कुलपालीकटगिरः ॥ इति स्मा
रे स्मारदलितश्री तद्वर्तितुसरो जाक्षी गौणदिविनयकोणं विकिरतीति ॥ अत्र रूपकोत्प्रेक्षालं कृतौ ॥ केचिन्नुश्रीवृ
ंदावने श्रियाः विप्रलंभमसहमानाः पूर्वसर्गतिमयोगमनुवर्णयन्तो अत्र सप्तमेव वैचित्र्यविप्रलंभाख्यमद्भुतरसविकृतं
निरूपयन्ति ॥ तत्रैव संगतिः ॥ पूर्वसर्गस्वयंदोत्येन संयोगः ॥ अग्निमाष्टपद्या प्रेमविलापस्ततश्च जानत्यादृत्या विषदन्त्यज

नेतस्त्रीयमेवरमितमन्यामुद्दिश्यप्रबंधयेनश्रीराधायानिरूपितंस्वगीतेप्रणयालापारतंनिधीयतसंगमविद्वे
रेवतागरमौलेस्तस्याःअमेप्रकथंनोलनिचोलेत्यादिततोष्टमेउद्देभावमदविह्वलानागयाकृतानुनयविनी
तस्यापियाहोतितिरस्कारस्तद्रेसुगमएवतदीयानापरितोषायेवेदस्याकृतंततस्तंतव्यतदानेनश्रीकेनश्रीरा
धायाक्रीडतिगेविदेऽन्याभिसारिकाणारोधकत्वंवर्णितंअतएवछांलाह्वनश्रीरितितासावर्त्तयातमजातकले
कस्यायितयोःप्रोत्सापादनेनश्रीनेववभूवेत्यर्थःपातःअन्यत्समानं॥४५॥विप्रलंभस्यदेतुप्रदग्नेशानीतदृश
यतिप्रसरतीति।साराधानुच्चैरत्यर्थविरचितःकृतोनानाविधःक्वासिकोतकथंचनमामुपेयमामुपेयसस्यस्य
विलापोयत्रएवयथास्यात्रथापरितापंचकारकृतवती॥किंभूताविधुराविरहदुस्विताक्वसति।शशधरविवेचं

प्रसरतिशशधरविवेविहितविलंबेचमाधवेविधुराविरचितविविधविलापंसापरितापंचकाराच्चै
मंडलेप्रसरतिसति।पुनःकिंसति।माधवेनाथकक्षिरोमणेविहितविलंबेसंकेतगमनंप्रतिकाला॥४६
निक्रसंक्रतवतिसति।माधवपदेनृचंचलस्युपालभोवा॥पक्षोतस्वसमापेवर्तमानेपिकृष्णेतदोधाथ
विहितविलंबेसतिप्रेमकौतुकदृशनायसखीभिःसहसम्मतेविधायतत्रेवनिलीयस्थितेसतीत्यर्थः।उद्दे
पनविभावश्च॥४६॥॥यदुक्तं विलापंचकारतदृष्टयद्यावर्णयति॥ कथितसमयेसारिना॥गीतस्यास्य
मालवरागः॥प्रतिमंरक्ततालः॥तच्चक्षणंकथितं।प्राक्तविप्रलब्धाचात्रनायिका।प्रेष्यदूतोअयंगतासंके
तंनागतःप्रियः।यस्यास्तेनविनादुस्त्वाविप्रलब्धानुसामतेति।गीतार्थस्तुदेसखीइहास्मिन्समयेस्वांतदुःखप्र
निकारायकंनरंशरणयामि।अथवाकंजलतापत्रांशैशरणयामितिनेनविनाजलादिषुप्रविशामित्यर्थः॥किंभू

ताह।सखीजनवचनंवचिता।सरख्यावजनःइतरजनवत्उपेक्ष्यतःतद्वचनैर्वचिताप्रनारितावारंवारं
स्तामिमनोद्यमेकतेहनानाप्रकारवाक्यैर्वारितेत्यर्थः॥कोब्रह्मानिकेषुशमनेसर्वनामिपावकेचमयूरे
चमूरवशीर्षजलेषुकमितिनिश्चःशरणगृहदक्षिणोरित्यमरः।प्रतःब्रह्मादिशरणमुद्राव्यखड्यति॥क
मिहेति।हेसखीसुक्तेहेमात्रोक्तिश्चतद्वचनभावेनतदोच्चारणभावः।अथवाश्रीदोसखीप्रत्यागतेतिमत्वाहे
त्युक्तिःपश्चाच्चअत्रेनदृष्टेतिस्खीतिनोक्तं॥अथवा॥अन्याःसख्योवर्त्ततेतन्मध्यकाप्रतिसंबोधनेप्रवृत्ता
पिविषादवशादेत्युक्तमित्यविरोधश्चैत्यर्थः॥इहश्रीकृष्णवियोगेनत्रिर्वर्त्यर्थकंचपरशरणशरणगताना
दुःखनिवारकंश्रीकृष्णप्रापकंमत्वायामिप्राश्यामि।एतादृशंसखीजनेभ्यः।अन्यनपश्यामित्यर्थःयतस्ताभि
रपिवेचितातर्हिअन्यस्यविश्वासइतिभावः॥अथवा॥देवान्प्रतिशरणगताइष्टःप्राप्यतेइतिलोकावरंति

कथितसमयेपिहरिरहदनवयोवनं॥ममविकलमिदममलरूपमपियोवनं॥यामिदेकमिद
शरणंसखीजनवचनवचिता॥१॥ध्रुवपदम्॥॥तच्चोकाचारमुद्दिश्याह॥हेइति॥हेइतिहेलोकाः
इहअस्मिन्संसारेसाधनमार्गेवाकं ब्रह्माणंअनिलंवाअर्कंवाशमनंयमंवासर्वंजननीदमात्रंवापाव
कंवाभयूरवाअन्यसुखंवाशीर्षकंमस्तकंमस्तकमात्रंवा।राहुयद्विशेषवाजलतीयादिरूपंवापृकक
पृथकसदेववाश्रीकृष्णप्राश्र्यएतान्प्रतिशरणयामिगच्छामि।एतेश्रीकृष्णप्रापकाइति।लोकावरंतिमम
तुविश्वासाभावाशरणगताअतियामिवानयामीतिसंशयाविष्टामवापीत्यर्थः॥एतेतुसंसारप्रदाएवनने
हमेदंनदनप्रदाइति॥अन्यान्मत्क्रान्तुपदेति।श्रीतिवाक्यार्थश्च।सखीजनैर्वचिताकिंचपितुकोरिप्राणभी

हेनायास्याद। हरिस्मरणमात्रेण सकलदुःखहर्तापि कथितसमयेपि कथितोयः समयः कालोस्मिन्नेवावसरेस
वथैवमयांसेकेतस्तुलमागतमिति। अदहखेदेतरापिवनसंकेतनिर्कुञ्जनययोनप्राप्तवाम्प्रतोममेदयो
वननवीनाश्रुततारुण्यममलरूपमपि निर्मलेसौंदर्यमपि विफलं अकृतार्थमित्यर्थः॥ योवनलक्षणानितेवो
विपुलमध्यं कृत्रिमं गवर्धतिः। पीनोक्तुचाकृतुर्गरेभाभपूर्णयोवनोतआधुनविनस्ताकातेतेप्रतिधुवति
रासीन्मुखरुचाधारस्तेमित्यप्रणयवनवृष्ट्यातवनकात्रजेतिष्याकाभूतदितवकलायामितिद्वेर्त्तिकुं
जस्वाराज्येत्वमसिकमदमहिषीतिभूषणभूषणभ्यादिवमकारेणनेत्रयोः परस्परस्मृतिनुदममलेतंप्रकी
र्तितमिति॥ अथवाइहेतिइहस्थानांवृदावनस्थानांप्रत्योदिसृष्टिव्यतिरिक्तानांब्रह्मादिदेवयमेवनवृटते॥ अ
तः कंब्रह्मादिशरणंयामिअपितुनयामीत्यर्थः। अथवाकंयमुनाजलेतस्यापिसाधनमस्तीतिअतस्तंयामिइति
वितर्कयतिवाकं वृदावनस्थमयूरयथेतल्लिभूषणत्वात्तस्यापिसाधनमस्तीतिमन्वातंशरणंयामिगुह्यमिमयूरयथ
नृस्यदर्शनादिनातस्मरणमेवस्पादितिभावः। शेषसमानमेव। अथवाइहस्मिन्निर्विदेसतिकंसर्वमुखरुपंश्रीकृष्ण
मेवयामिगुह्यमिनाम्यमित्यर्थः। अथवाइहसमीपेतरदीयवनमस्तीतिश्रीकृष्णप्रत्येवयामिकिमिति विरहसदामीत्यर्थः
। कमितिनामैकदेशेनसंश्लेषनामज्ञेयं। अत्रव्रजेइहमेवसिद्धांतश्रीराधायास्तुतुरामितिवाक्यार्थः॥१॥ ॥ अथिच॥
यदिति॥ यद्यस्यकृष्णस्यानुगमनायानुशरणयनिशिरात्रौगहनमपिवनमपिश्रीलितंअनुभूताअथवागहनमपि
यकथमपिनर्थक्रियतेतदपि कृतंतेनकृष्णेननिमित्तभूतेनममहृदयंअसमशरणविषमवाणेप्रणयकोटित्ये
नकीलितंविहंअसमशरणकामेनवा॥ अथवा॥ अस्यकृत्यममापि कृत्यंशृणुवतिस्त्वसखीप्रसुभयोर्दोषनिर्दो

अतिविनयनिःफलकेतनेषुसंगमविष्यतीतिमरुतानामुपनि
मंत्रणंयस्यास्तादृशी॥ अथवा॥१॥

बंवाह॥ यदनुमिति॥ ममकृत्यमाधुस्तस्यकृत्यतुअसाधुस्तदुक्तमितिशेषः। यदनुगमनायस्यधूर्तशिरोमणेः
अनुगमनायअनुअनुगमनायशीलितंसहजमेवेत्यर्थः। तत्रापिनिशिरात्रामेवतत्रापिगहनमपिवनगंभीरं
वनंरात्रौशीलितंसेवितंइदंममसाधुकृत्यमित्यर्थः। तेनतुनिर्दयेनतुममसाध्याः कृत्यंअभ्यंतरमपिइदंवाय
मिवप्रत्यक्षमिवअस्मशरकीलितंकामवाणेनविहंतस्यकृत्यतुमहान्निर्दयमेवेत्यर्थः। यद्यस्यअनुगमना
यपश्चात्तुगमनायनिशिरात्रौगहनमपिमूर्हामपिश्रीलितंमहगहनरूपामूर्त्तानेवशीलितंप्रापितंकृत्यतः
कृत्यंअभ्यंतरंचेष्टामपिअसमश्राअसखवाणेनकीलितंशकुमिवकृतंस्तद्धतामिवप्राप्तमित्यर्थः। एवंवाद्या
भ्यंतरेइदंस्वकृतमितितस्यमहानिर्दयताममतुसाधुतापश्यतीतिवाक्यार्थश्च॥२॥ ॥ ममेति॥ एवंवचितायामे
ममरणमेववरंश्रेष्ठंनतरेदधारणकिंचक्षणहंअतिवितथकेतनाअतिशयेनवितथंमिथ्याभूतंकेतनंशरणंयस्या
यदनुगमनायनिशिराहनमपिश्रीलितं॥ तेनममहृदयमिदमसमशरकीलितं॥२॥ मममरणमेववरमतिवि
तथकेतना॥ किमिहविषहामिविरहानलमचेनना॥३॥ ॥ स्तादृशी॥ अकृतकार्यत्वात्। अथवा॥ अतिक्रो
तवितथमिति वितथंमयंकेतनंलाहनेधिगतिमानवतीप्रेक्षोप्रेक्षयापिजीवतीति यस्यास्तादृशी॥ अथवा॥ अति
वितथंअतिशयेननिरर्थकंजातंकेतनंवहुप्रमाणविरकालमनोरथज्ञानेनिमित्तशय्यादिभिर्निर्कुंजस्तंयदस्य
स्तादृशी॥ अथवा॥ रावविधायाअपि कृत्यंवेतनाबुद्धिर्यस्यास्तादृशी॥ विरहानलविनाहमिहकिमिति विषह
मिसदामितस्मात्सर्वनिश्चितमेववरमनागिष्ट। यद्विदेहान्तरेपितस्यप्राप्तिः स्यात्तस्याप्रेक्षोवरः प्राक्रमनागिष्ट
मंतवरमितिधरणीः॥ वितथंत्वत्तवचक्षुमरः। केतनंलाहनेकायेगेत्रेचोपमंत्रणेइतिविश्वः॥३॥ ॥

गी. २०

मामिसाह॥ अहं हेति विदेऽयं मधुरासं सरसामधुयामिनी वसंत एविर्मा परमसुखरूपापि विधुयति॥ अथ वामधुरामिषाया
 दिकलानां पुष्पजातीनां वप्रकाशप्रदक्षकलैर्वलिपुष्पैः मधुर्वसंतसंयोगयति॥ रात्रिमाश्रीकृष्णविधुरयतिवियोज
 यति अतएव मम तुयामिनी यमरूपा अतएव मम तुयामिनी यमरूपा अतस्तनुव्यादातकस्वभावानिर्दयेति शेषार्थः॥ का
 पिकृतं सुकृतं ययातादृशी कामिनी सफलकामाया वाहरितस्याः पीडाहरतीति तथाभूते अनुभवति आलिंगनादिनेति शो
 षः॥ विधुरविकले विश्लेषे भूषणं कौटुहलिविधुनेत्यादिगुणयुक्तरत्नचित्रमलंकारं रत्नवनं वाहरिविरहदहनवनेनेक
 हुतो वलयारिमणिभूषणं कौटुहलिविधुनेत्यादिगुणयुक्तरत्नचित्रमलंकारं रत्नवनं वाहरिविरहदहनवनेनेक
 ह्यविरहाप्रिधारणेन वक्रदूषणं अनेकरोषियुक्तं कल्यामिषयामि॥ तदंगतापेन तादृशानामपितायकत्वमिति भावः॥
 मामदह विधुरयति मधुरमधुयामिनी॥ कापिदूरिमनुभवति कृतं सुकृतं कामिनी॥ ४॥ अहं कल्यामि वल
 यादिमणिभूषणं॥ हरिविरहदहनवनेन वक्रदूषणं॥ ५॥ ॥ कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया॥ स्वग
 कुसुमेत्यादि॥ स्वगपिपुष्पमालापि अतनुशरलीलया कामपिदूरिति मामपि विषमशीलया॥ ६॥ ॥ राधेगो
 वाणविलसेन मोहदिमनसि हंतिताडयति॥ कामवाणः पुष्पाण्येव वस्त्रगपिपुष्पमयी अतस्तुल्येयुक्तं॥
 कीदृश्यालीलया अतिविषमशीलया॥ अतिवायेन विषमशीलस्वभावो यस्यास्तया तदुक्तं॥ अथर्वयधनुर्वि
 द्यामन्मयस्य महात्मनः॥ शरीरमक्षतं कृत्वा मिलितं तत्तत्तमनः॥ इति वाणस्तावदयं किं त्वोऽप्यहं निश्चयं तु ये
 न धृतस्तमेव विध्यतीति विषमत्वं वा॥ अथवा॥ अतनुशरलीलया स्थूलचापवेष्टया अतनुः शरीरहितः प्रवि
 शति परंतु न दृश्यते अतोऽनुनिवार इति वा॥ कीदृशी मां कुसुमसुकुमारतनुकुसुमादपि सुकुमारात ऊर्यस्यास्तादृशी
 । सजाती यस्य दहनमपि विषमत्वमेव प्रतिपादितं पीडासदना सामर्थ्यं च धनितं सुकुमारतनुपिति वा॥ किं भूता सरु

अत्र विषमत्वं तास्यं॥ अत्र विषमत्वं तास्यं॥
 कुसुममयी सुकुमारावतनुः सुकुमावतनुः॥
 नीलश्वभावं स दृश्यते॥ ५॥

किंच अहमिति॥ अहं दुःखितापितरेकनिष्ठा इह निरुज्जे निवसामिति ह्यामि॥ कीदृशी॥ मगणितानसंभाविताना
 चनवे प्रलता ययातादृशी॥ अनेन दुर्लभमप्युल्लेखितमित्युक्तं॥ अथवा शिरश्चालनेन गणितानस्तमन्वेषयंत्या
 परिसंख्यातावनवेतसदृशा ययासा गणितवनवेतसा इह॥ न निवसामि॥ अपितु निवसाये वेत्यर्थः॥ मधुसूदनः
 श्रीकृष्णो मां चेतसा स्मरयत्यपि न मधुसूदनपदेन कश्चिन्तव्यं चापत्यमपि संचितं मधुर्वसंतं मधुरसंवा नानुशयती
 ति वामधुसूदनः॥ स्वाधीनचेतो मात्रसाध्यं च स्मरणमपि न करोति तच्च स्मिन्धेन मनःकुतो निरंतरा मम अनुश्रिति
 चेतसे सनेन धनितमनसा स्मरणस्य चेतो जयत्वेन चेतसे सस्य वैयर्थ्यपि न्ने॥ ७॥ हरिचरणे नि॥ हरिचरणे नार
 ण्यस्येतादृशो योजय देवकविस्तस्य भारती वाणी॥ हरिहृदये वसतु॥ अथात्र कृष्णभक्तानां हरिचरणशरण्येन
 अहमिह निवसामि न गणितवनवेतसा॥ स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा॥ ८॥ हरिचरणशरण्येन जयदे
 वकविभारती॥ वसतु हरिदुवतिरिव कामलकलावती॥ ९॥ १३॥ ॥ नवाण्या अलौकिकत्वमुक्तं॥ की
 दृशी कोमला अकंठिनवर्णा कोमलतं मुखोच्चारः स्पष्टार्थपरिभूषित इति॥ कलावती कवित्वकलायुक्ता केव
 युवतिरिव कीदृशी कोमलामृदुगी कलावती॥ चतुःषष्टिकलानुमाला॥ अथवा॥ हे कोमलसरसश्रोतः हेदरे च
 रणशरणेति वा कलावती॥ कलौ अतिक्रांता ईर्लक्ष्मी मेक्षादिसंपन्निर्यया सा॥ यां भारती गायतां शृण्वतां मोक्षा
 दिष्टपादरेण भवतीत्यर्थः॥ युवतीरपि कलौ प्रणयकलहेमानादिभंग्यादिक्रान्ता लक्ष्मीर्यया सा॥ अथवा॥
 कलौ प्रेष्टमाननात् अधिकालक्ष्मीः शोभा सोभा ग्यसंपन्निर्यया सा तथा॥ अथवा॥ हे कोमलभक्तवात्सल्ये
 न परममदुल्लक्ष्मी कृष्णभक्तस्य भारती श्रीराधा चरितवर्णनरूपा वाणी॥ अथायुवतिः पूर्वे कलावत्त्वमाश्रीता
 धौ च न वसनमि च स तैतथैवेयमपि वसन्वित्यर्थः॥ ८॥ ॥ १३॥ गोपीजनवत्त्वमायनमः॥ सहाधेति॥

गी.री.

तदेवमनयाष्टपद्याविप्रलब्धायाश्चेष्टितमनुवर्णेर्दानं। तस्याः कृष्णविषयमेतदर्थं नायतवमंतरमप्युक्तं हिताव
एयितितकिमिति॥ कांतः कमनीयवच्चनः श्रीदरिः संकेतीकृतो योमंजुर्मनोहरो योजुललताकुंजो वेत्ततागृहं
। तत्रापि यद्यतो हेतोर्जागतस्तत्कामपिका मिनी कामानुराकिं चरिषिस्तः दमिमुखगतः। कामिनीपदेन स्वसौभाग्याधि
क्यं कटाक्षयति सः स्वभावतस्तमामवानुसरति यावत्किमा कृष्टशक्तिभावः। ननु मां विदाय कथमन्यामपि धिस
प्रियतीत्यन्यदाह॥ किंवेति॥ यद्वा॥ नित्यप्राप्तसंगमे वंधुमिभिः कलाकेलिभिः क्रीडाकौशले वदो रूढः इदमपि न
घटेते। मङ्गला साकृष्टस्ते रोधुमशक्यस्तत्राह। किमु वितर्के मामभिसरन् संकेतस्तुलमलभमानः। अथकारिणि च
नतरुच्छाययानि विराधकारयो वतिव नोपाते संकेतीकृतविपिनसमायेभ्राम्यति परिभ्रमणं करोति किं। ननु नाग
तत्किं कामपिका मिनी मभिसरतः किं वा कलाकेनिलेर्वद्धो वंधुमिरंधकारिणि वनाभ्यर्त्ते किमु भ्राम्यति
कांतः कांतमनामनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः संकेतीकृतमंजुवजुललताकुंजे पियत्रागतः॥४७॥
रत्रिरोमणेः सदस्वरो रूढतस्तुलभ्रमः कथं भविष्यतीति निश्चिन्त्याह। कांतमना इति। विस्लेषदुःखेनोपत
प्रमनोयस्य तादृशः मनागपि पथि मगे प्रस्थातुमेवाक्षमस्तेन वलितुमेवासमर्थः। उक्ता चेयं नायिका उक्ता भवति
सायस्याः संकेतनागतः प्रियः। तस्या नागमने हेतुं चित्तं यस्या कुलाययेति॥ तत्त्वज्ञानं॥ संशयाक्षेपालं कारये
॥ तदुक्तं हिना॥ किमयं शरदभोरः किं वा हसकदवकं॥ रुतरुसुरुसंवादिः श्रूयते तन्न नोयदः। इत्येयं संशया
क्षेपः संशयो यत्रिवर्त्तते। धर्म एतद्समुज्ज्वलेनाष्टघनजानितेति। वितर्के किं किमु चेदस्य मरः। उपातः सवि
धेवेति विश्वः॥४७॥ अथेति॥ अथानंतरं इयं राधा एतद्वक्ष्यमाणं दृष्टवदाह। स्वयमवलोकितमिव कथितवती किं
कृत्वा। सखीमाधवमंतरेण कृष्णविना आगतं वीक्ष्य दृष्ट्वा। माधवमदनमायायाः कपटरूपायाः शक्तेः धवं स्वामिनं

अतएव च न स्वभावमित्यर्थः। किंभूतां सखीं विषादमूकां दुःखातिशयेन रात्रां वक्रुमसमर्थं॥ कीदृशी॥ जनार्दनं
कृष्णं कथाचित्। नायिकायामितं विशंकमाना तर्कयती॥ जनस्पार्दनस्वभावो यमरस्तस्य मम सतापकत्वमुचि
तमि सभिप्रायेण जनार्दनपदोपादानं यं प्रवृत्ता वृत्तं पक्षांतरे च श्रीकृष्णं संकेतनिर्कुंजे अलभमाना त्राविया
कुलाश्रीराधातिरीक्ष्य सखीविषादमूकाता वीक्ष्येत्यर्थः॥४८॥ ॥ यदाह॥ तद्रीतेन दर्शयति॥ स्मरस्मरेति॥ गीतस्या
स्ववसंतरागः॥ एकतालीतालश्च॥ गीतार्थस्तु॥ कापियुवतिः मधुरिपुणकृष्णेन सह विलसति कीदृशी॥ किंभूता
अधिकगुणा। अधिकाः सौंदर्यादयोगुणाः यस्याः सायुवतिर्विलसती नायिका कर्तृकं विपरीतमुक्तं। तेन चान्या
भिमुखस्य वलाद्रमणेनाधिकगुणेनेति न्यूनगुणेन्या कृतमपि व्यज्यते। अतएव च पलायुषा धितानुकरणे
अथागतो माधवमंतरेण सखीमियं वीक्ष्य वीषादमूकां॥ विशंकमाना रमितं कथापि जनार्दनं दृष्टव
देतदाह॥४८॥ स्मसमरेचितविरचितवेसा। गलितकुसुमदरविनुलितकेतुः॥१॥ कापिचपलाम
धुरिपुणविलसति युवतिरधिकगुणा॥ भ्रवपदम्॥ नलोला चंचलस्वभावावा॥ अस्ति शवामरपेक्ष
या अदमेव न द्विषये स्तिरचिन्नान्येत्यर्थः मधुरिपुणेति मधुरसानभिज्ञेन चपलेन वितिकटाक्षितं वा। उभयो
श्चपलयोः संबन्धको वा स इति भावः। भ्रवपदं। तद्विपरीतरतचेष्टितमाह॥ किलक्षणा स्मरसमरः कामसंश्रामः सु
रतमिति यावत्। तत्रोचितो योग्यो विरचितः कृतो वेषः प्रसाधनं ययासा। पुनः कीदृशी गलितानि कुसुमानियं
न्यस्तादृशं इव हिलुलिताः स्रस्ताः कृष्णेन सक्तचग्रदन्तुवनदानेनेकेणाः यस्याः सा। विपरीतरतेनायिकायाः
केतुग्रहणपूर्वकमेव चुंबनं कार्यमित्युक्तं प्राकृष्टसुमभरेति पाठे गलितस्रवलितः कुसुमभरो येभ्यस्तादृश

विपुलिताः केतुग्रहणाः सत्यर्थः॥१॥

दृशति॥दरेःपरिभणोनासिगतेनवलितोजातोविकलो नंगविक्रियायस्याःसा।कलशाविवकुचोतवतरलश्व
चलीकृतोहारोयस्याःसा।कुचयोःकलशावेनतदपरिहारस्यवर्णनेननिर्विघ्नसुरतोत्सवनिर्वाहयमंगलकल
रास्थापनमिवकृतमितिध्वनितं।कामक्लेशहरणोद्विगिरियुक्तं।संभोगकौशलेनतच्चितापहरणं॥२॥वि
चलरिति॥क्रीडावशातोपिविचलद्विष्यंचलैरलकैश्चकुंतलेललितोमनोदरः।आननंचप्रोमुखशशी
यस्याःसा।नालित्यंचालकानामुखेचलकलकवचंद्रमसःप्रतीतः।पुनःकीदृशी।तस्यश्रीकृष्णधारपानरभसे
नवेगेनकृतातं प्रातमुरवानुभवेनचसुमलिनंययासा॥अतिमादकादधरपानेनमन्ननयाकृतधूणेत्यथ॥३॥
वचलेति॥त्वाविश्रामपिअदृष्टानुनपारयेत्वमेवममप्राणवत्त्वमेवेतस्यानुनयंश्रुत्वाधूर्ततामोतोस्ये
वंकथयस्याकिश्चालनेनक्रीडावेगेनवाचचलाभ्यांकुंडलास्याललितोवयोलीयस्याःसापोवातरेदलितो
दरिपरिभणवलितविकारा॥कुचकलशोपरितरलितहारा॥२॥विचलदलकललिताननचंद्रा
तदधरपानरभसकृततंद्रा॥३॥चंचलकुंडलदलितकपोलामुखरितरसनजघनगतिलोला॥४॥
मृदितावतिगतागतेनपरमसुकुमारत्वात्॥किंच॥मुखरिताश्रयायमानासनाशुद्धवदिकायस्यतादृश
स्यहनस्यगतागतेनलोलाचंचला॥यथासंश्रामेविविधवाद्यैःशूरोणाचापलंभवति।तथास्याअपिसुरतसंश्रामे
मेतिवपलायारसनायामुरत्वमितिभावः॥४॥दयितेति॥दयितेस्यश्रीकृष्णस्यविलोकितेनामिप्रायविशि
ष्टनिरीक्षणेनलज्जितालज्जावतीहास्ययुक्ताचेत्यर्थः॥पुरुषायमानायास्तस्याःअधःस्थितस्यां
गतायमानस्यतस्यावलोकनादिवत्तुसन्नलज्जायाःसुरतेनपयोगत्वात्।संभोगावेगेनहास्यमेवाभू
दित्यर्थः॥उक्तंचसुरतादत्यत्रलज्जापरमभूषणमिति।विक्रियेपिकश्चिद्विकलहंसादीनामिचना

नाप्रकारंरुजितंश्रुतंयत्रतादृशोयोरितिरसःसंभोगानुरागस्तेनरसितादृष्टा॥वक्रविधंपाराव
तादीनांयत्ररुजितंतद्वतरतिरसेनसितंश्रुतंयस्याःमेतिवारसितंश्रुतंदृष्टेवेति॥५॥विपुलेनि
॥विपुलाःप्रचुरायेपुलकागमाचास्तेषांश्रुतमनोदरोयोवेपथुःकपस्तस्यचभंगोस्तरगायस्यासांरोमाचकं
पयोरुत्तरोत्तरोययातरंगास्यामांभ्यस्तंरगतुंगमैरेभगेजयविपर्ययेइतिविश्वाः॥अपिच॥रावभूतसुरवा
नुभवेविहरेदोमाभूदितिसुरतायासेनवाश्रसितनिश्वासःपरमानंदावातिसान्निध्यसत्त्वकासुभावः।आनंदावा
त्याचनिमीलितंअक्षिमुद्रणमितिअसितनिमीलितं।आविकसम्प्रकरोभवदनंगः।कामोरेतावक्षणेयस्याः
सा॥तदुक्तं॥मुकुःस्वजघनाश्लेषःसीत्कारोवेतिलज्जिता।कुंकारोलुसितनार्यावीर्यसान्निध्यसत्त्वकमिति
दयितविलोकितजितदसिता॥वक्रविधरुजितरतिरसरसिता॥५॥विपुलपुलकश्रुगेय
थुभंगा॥असितनिमीलितविकसरनंगा॥६॥अमजलकणभरसुभगशरीरा॥परिपतितोरसिर
१ रतिरदस्ये।मूर्त्तनामीलनंचाक्षोश्चुतिकालस्यलक्षणमिति॥६॥अमजलेति॥कीदृ
दृशी॥अमजलकणभरेणसुरतायासप्रस्वेदविडुसमूहेनसुभगमनोदरंमुक्ताम्ररुशोभांदहरीरयस्याःसा
॥किंचोरसिकृष्णवक्षसिपरिपतितापुनःसुरतायकृष्णोन्मानशक्यास्वमुजाभ्यांतरमावृत्त्यपतितेत्यर्थः।पति
तेतिनिःसहवकथितंनेनचसुरतांतसखितं॥तदुक्तं॥अगस्वेदःश्लथत्वचकेशवस्त्रादिसयनिः।जावेच्युतिसु
खेनार्याःविरामेहाचजायतइति।कीदृशी।रतिरोसुरतसग्रासेधीरास्तिराचतुरावा।लवलेत्रकाणकणवद

त्यमरःसुभगसुरतस्यविश्रान्तसमभिःपरेःनोपकस्यमिरेःनोपकस्यमिरेःनोपकस्यमिरेः
नायिकायाःकिमप्यकथयनादपुर्वोक्तं।सुरतगुणवत्त्वमिवसिद्धमितिभावः॥

श्रीजयदेवेति॥ श्रीजयदेवकवेर्भणितं यत् श्रीहरेः रमितं कीदृशं तत्कलेः कविशृंगस्य कस्य पायं ह्रीभजन
वेमुख्यरूपं अर्थं प्रायकानां श्रीरूपाचपरिश्रमि ते जनयतु निःशेषेण ज्ञातं न यतु अथवा॥ श्रीजयदेवेन श्रीरा
धायाः सकाशात् भणितं पठितं अन्यथा सद्विरचितं न एव कलिकलुषं कलहेन कलुषं च तत्करणविका
रं श्रीराधायाः तदा गमनेन परिश्रमि ते आसमताद्भावेन श्रुतिं जनयतु करोतु श्रीकृष्ण आगत्य प्रेमकलह
जन्यमानसविकारद्वरीकरोतु श्रीराधाया इति धवः॥ अथवा॥ श्रीजयदेवः श्रिया श्रीराधाया च रिति अन्य
था सद्वचनं कीयमवहेरिति चित्तचौरस्य श्रीकृष्णस्य कीदृशविशेषरमाणं श्रीहरी कीर्तनपराणं कविकलु
षं विषयसंबंधात् यज्जोयते तसंबंधो वा परिश्रमि ते परिश्रमासमतात् भावेन श्रुतिं पूर्वसंबंधस्य दोषगठनं
श्रीजयदेवभणति हरि रमितं॥ कलिकलुषं जनयतु परिश्रमि ते॥ ८॥ १४॥ विरहपांडुमुरारिमुखा
चुजहति रयति रयत्र पि वेदनां॥ विधुरतीवतनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथा॥ ४५॥
अग्रेसंबंधो माभवतु किंतु जनयतु नाशं प्रापयतु राधामोहनयोरेव परमप्रेम एव नवतु इति वाक्यार्थः॥ ८॥ संप्रति
चंद्रोयमधिकरत व्यथयतीत्याह विरहपांडुरिति अये इति विषादे॥ अयं हृदयमानश्चंद्रोयमहृदये मदनव्यथा
कामपीडां अतीवाधिकां तनोति विस्तारयति कीदृशः॥ विरहेण महि ल्लेखेण पांडुधूसरयन्मुरारेः कृष्णमुखा च
जं वदनकमलतस्य हतिरिव हतिर्यस्य तादृशः मदनव्यथा कथं चित्सत्यते पांडुरते न्मुखस्मरणं तदुःसहा व्य
था जायत इति भावः किं कुर्वन् वेदनां ज्ञानमपि तिरयन्ति रोहितं कुर्वन् चंद्रस्तदपराधमपि विस्मये चेतनो मू
लनमपि करोतीत्यर्थः व्यथा जनकत्वे हेतुमाह मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रचंद्रस्य श्वरमनोजन्यत्वेन का

मस्य च मनसि जत्वेन सोदरत्वं तेन मपि शुद्धस्य कामस्य साहाय्यं चिकीर्षतां चंद्रेण व्यथा जयत इति भावः
चंद्रोयमनसो जायत इति श्रुतेः वेदना लानदुःखयोः अये को धे विषादे च संबुद्धो स्मरणोपीति विश्वः ति
रातर्ह्योतिर्यगर्थ इति च तिरयन् प्रकटीकुर्वन् उदधेः सारं समुद्रं न इति रत्नकोषात् वेदनां तिरयन् प्रक
टीकुर्वन्ति वा॥ यमकालकारश्चात्र तदुक्तं रतिना॥ एकहिस्त्रिचतुष्पादैर्यमकानां विकल्पनां॥ आदिमध्या
तमध्यायाद्यंत सर्वत इति पक्षद्वयेष्वेव तथापि द्वितीयव्याख्यानांतरं तदा अद्योति स्मरणोऽये हृत्स्मरामि
यत्तु क्लेशेन मयेव कीदृशं इति वेदनादुःखं तिरोहितं कुर्वन् अपि किंतु संप्रति तं पश्यति मनोभुवः सुहृत्तमां
व्यथयतीत्यर्थः॥ ४५॥ पूर्वगीतेन कस्याश्चिद्रमणनि स्तुते दानीं श्राधीन भर्तृकांतां श्वमनोरथेनैव ववर्णयति
समुदितेति॥ गीतस्यास्य गुर्जरीरागः॥ एकतालातालश्च॥ गीतार्थस्तु विजयी मंडनादिकोशलेन सर्वा निशा
समुदित मदनैरमणी वदने च वनवलिताधरे॥ मृगमदनिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनी
करे॥ १॥ रमते यमुना पुलिनवने विजयी मुरारिधुरा॥ प्रवपदे॥ ॥ योनिः ईशंक इति वा॥ तद्गुरोर्न
पराभूतो वा॥ मुरारितितब्धकार्कश्येन रसभावसूचयति॥ पक्षांतरे मुरारिपदेन सामर्थ्यनिर्भयकी उने॥
मुरयति वेष्टयति नारीं स्वभुजाभ्यामिति पुनरपि रतो न्युक्तत्वात्॥ अधुना सांप्रत यमुना पुलिनवने यमुनायाः
सैकते यद्वनतस्मिन् रमते कीदृशं इति अनेन संभोगश्च मंदराभागे यो ग्पदेना संपन्निरतिता॥ प्रवपदे॥ कीदृशमा
ह मरणीयवदनैरम्यते॥ अयमिति रमणीयस्याः मुखसपुलकरोमाचरहितं यथा स्यादेव मृगमदनिलकं कस्तू
र्याविशेषकं लिखति॥ नानावैचित्र्यानिर्माति॥ कीदृशं वदने समुदितः समुद्रोत्थः शुक्लनायककं रस्य रेनिका

मोयनतादृशो अथवा॥ कृष्णस्य समुचितमदनोपमा तादृशः॥

पुनः कीदृशो॥ चुवनायाधरपानायवलितः समुखीकृत्यसंकोचितः कृष्णेन तथैव वातमुखं चुवनायाधरोयत्र
 तादृशो॥ अथवा॥ चुवनायवलितः सेवितः सिद्धरेखादिभ्यंजनत्राजिनचिरमुयासितो॥ अथरोयत्र तादृशो॥
 चुवनायवक्रुद्वेनयाचितोवा॥ वलितयाचितेपि स्याद्वलितसेवितेपि चेत्येति विश्वः॥ कस्मिन्कमिव रजनी
 करे मृगमिवापूणे चिद्रेह रणमिवाकीदृशे चिद्रे॥ समुद्रितो मदनो यस्मान्नादृशो॥ अतश्च दृशनादमृतमि
 वाधरपाने प्रवृत्तिरपि॥ अत्राकादकारिमुखस्यालकसामीप्यं भजमानस्य निष्ठाकरसाम्यं कस्मिन्नितिलकस्य
 च मृगसाम्यं॥ प्रथमपक्षे॥ समुद्रितमदने चुववलिताधर इत्यनेन तस्याः भावोद्रेकः कथितः न तु नायकस्येतिक
 दाक्षितं रजनीकरसादृश्येनापिशोभायानस्तेर्यमपि॥ नित्यमेव श्रीराधायामानुक्त्येन स्थिरानुगतात् तस्या
 वनचय रुचिरे रचयति चिक्कुरेतरलिततरुणानने कुरवकुसुमं च पलासुषमं रतिमगका
 एव प्रतिक्षणं सौभाग्यस्य शोभावाश्च दृष्टिः॥ २॥ किंचा वनचयेति॥ तस्याश्चिक्कुरेकेशपाशे जा नने॥ २॥
 तावेकवचनं कुरवकुसुमं पीतपुष्पविशेषेति टीति॥ पययि च स्नानशोणपुष्पपत्रे वा स्वयति॥ यथाविन्या
 समर्पयति॥ कीदृशे चिक्कुरे॥ वनचय रुचिरे मेव पटलवन्मनोदरे पुनः कीदृशो रतिपतिः कामः स एव मृगः क
 रीतस्य कानने निवासवने आस्य काननस्योद्दीपनविभावत्वेन कामोपिकाममयमात्रं समानः स्त्रीसहित
 एव केशवधनपाशे निवृद्धावतिष्ठतीति रतिपतियदोपादानं पुनः कीदृशो तरलिततरुणानने तरलिते च
 चलीकृतं तरुणाननं तरुणः श्रेष्ठः श्रीकृष्णाय न कामोद्दीपनेत्यर्थः तादृशो॥ तरलितं विविधोपमोत्प्रेक्षाभिस्त
 द्रुगवाचनेन मुखरीकृतं तरुणस्य नित्यकिशोरस्याननं मुखं येनेति वा॥ काननस्य विशेषणवाचोप्यातदातरलि

ननु पुनः काननं वनचय रुचिरे रचयति चिक्कुरेतरलिततरुणानने कुरवकुसुमं च पलासुषमं रतिमगका

कामोद्दीपकत्वात् पुष्पविकाशश्च ग्रथितकुसुमेः केनैः साम्यं च युक्तं॥ कीदृशं कुसुमं च पलासुषमं च पला
 याविकृतं इव शोभाति ग्रथितायस्य तत्तत्प्रकारश्चात्र अन्यनायिकारमणपक्षे स्वयति स्यनेन तत्के
 दिगुंफने करकं पाद्यनुदृष्ट्या नायकस्य तस्यामनासक्तिरिति ध्वनिता तद्यथा॥ मागर्चमुद्धकपोले च कास्तिह
 स्वदस्तालिखितावनमंजरीति॥ अन्यपि किंनरसंखिभाजनमीदृशी नो वेदानुचेद्वति चेपयुरतराय इति॥ मृग
 शोकरं गेच करि नक्षत्रभेदयोरिति विश्वः॥ काननं विपिनेगेदपरमेष्ठिमुखे चेति॥ चिक्कुरं च चले के शो
 भुजगयोरिति॥ कुसुमं पुष्पफलयोरिति मुखमापरमाहृतिरिति॥ चिक्कुरः कृतलोवालः कृत्तः केशः शिरोरुद्ध
 इत्यमरः॥ २॥ अपि च॥ वटयतीति॥ कुचयुगमेव गगनं तस्मिन्मलं निर्मलं मणिं संरमुक्ताद्वारतदेवतारं के मलं
 वटयति सुवने कुचयुगगने मृगमदरुचिरुषिते॥ मणिं सरममलं तारकपटलं नखपटलं शोभ
 तदेव तारकपटलं नक्षत्रसमं दृष्टयति योत्तयति॥ आकाशस्थितशोभायत्र निर्माति॥ कीदृशो॥ ३॥
 सुवने॥ सुतरपीने॥ अतिकटिन इत्यर्थः॥ पुनः कीदृशो॥ मृगमदस्य कस्तूर्याः रुचिर्दृष्टिस्यारुषिते॥ पुनः
 कीदृशो नखपटलं नखाकः स एव शशी स्तेनमूषिते॥ लंकृतो नखद्वतं चेदमर्द्धदुसंज्ञं बोध्यं॥ तदुक्तं पंचसायके अ
 र्द्धदुसंकाशमिदं नखं रर्द्धदुसंज्ञं कथितं समतात्॥ कक्षानितं वस्त्रनयोश्च कंदे दानममेतत्करजसदेवेति॥ अतो अ
 तानि पटमप्यर्द्धं च परं गगनपक्षेपि॥ कीदृशो गगने सुवने अतिविस्तारवति॥ अमृतोपमा र्थं शोभना वृत्ता मेवाय
 स्मिन्निति वा॥ पुनः कीदृशो॥ मृगमदकांति शोभिते च द्रष्टुं श्रालंकृते॥ विमलतास्कपटलचयने वकविसंप्रदायि आ
 काशस्य स्यामत्वेनैव निरूपणं सागरस्य कालकारत्वमत्र ज्ञेयं॥ वनः संप्रदेहदेदार्थं विस्तरेभन विस्तारवति॥

ननु पुनः काननं वनचय रुचिरे रचयति चिक्कुरेतरलिततरुणानने कुरवकुसुमं च पलासुषमं रतिमगका

जितविशेति। मृदुभुजयुगले तस्याः कोमले वाकुयुगले मरकतवलयेन्द्रनीलमणिकंकरणमेवमधुकरनि
चयं धमरसमूर्ध्ववितरति अर्थयति। कीदृशे भुजयुगले। निजमाह्वेन गोरतया वज्रितमभिभूतविशशकले मृणाल
खंडेन तादृशे। करतलमेव नलिनीदले पद्मिनीपत्रयत्र तादृशे। पुनः कीदृशे हिमशतले। हिमादप्यतिशीतले सता
पहरत्वा तपयामिकविसंप्रदाये क्वपि करतलस्य पद्मिनीपत्रत्वेन वर्णनं नास्ति तथाप्यत्र भुजस्य विशस्पत्नान्विरु
द्धमिति। किंच। मकरदाधिवशादिव मृणालदंडे एव धमरमंडली स्थितेति भावः। नलिनी पद्मिनी पत्रयोर्मसिधु
सरोवरे इति विश्वः। मरकतो मीलमणिरिति। कंकरणे वलयो मत इति धरणिः। विश्राणनं वितरणं दानं च मति
पादनमित्यमरसिंहः रूपकालं कोरोय। ४॥ रतिगृहेति। रतेः शृंगारस्य गृहे आश्रये जवने मणिमयसनेन मु
क्तामयीमेखलां विकिरयति क्षिपति अत्र विकिरतीत्यनेन कीचीवधनसमये श्रोणीस्य रज्ज्जनितसाधसव
जितविशशकले मृदुभुजयुगले करतल नलिनीदले। मरकतवलये मधुकरनिचयं वितरति हि
मशीतले। ४॥ रतिगृहे जवने विपुलापवने मनसिजकनकासने मणिमयसने तोरणद्वयं। ५॥ किरति
शतकं पमानमानकरः क्षिपति न तु वध्नातीति धनितं। कीदृशे जवने। विपुलापवने विपु कृतं वास ॥ ५॥
लोविस्तीर्णोपवने वयवो यस्य तादृशे। अतिमांसल इत्यर्थः। अथवा। विपुलमद्वयमुक्ता अणानो वनः कादि
न्यत्र तदपवने कोमलतच्च तच्च तथा तस्मिन् मद्वसा कुमाय युक्तेत्यर्थः। विशिष्टं विपुलं पुलकोयस्मि
न्सविपुलस्तादृशेपवनः त्रारिं यस्येति उदितमाविकविकारे इति वा। पुनः कीदृशे मनसिजकनकास
ने। कामस्य सुवर्णमदाराज्यपीठे कीदृशे मणिमयसने। तोरणस्य मागल्यस्रजः सनमुपदासायमात्तादृ
शः। अन्योपि यदा सिद्धो सनमुपविशति। तदा तत्र परिजने वैदनमालिकावध्यते मनसिजसिंहासनीभूतस्याज

धने शुभ्रवटिकारूपमांगल्यस्रजमयं निवध्नातीति भावः। पुनः कीदृशे जवने कृतं वासनंतरं नुरूपसादि
कादिकं वस्त्रं यत्र तादृशे कृतं वासनं श्रीकृष्णस्य वशीकरणाय शृंगारशब्दो धूपविशेषो यत्रेति वा। अथवा।
कृतातकातिदर्शनात् श्रीकृष्णेन वासनाभोगे लायस्य तादृशे। अथवा। कृतं वासनं कामेन स्नानं यत्र ता
दृशे यद्यपि मनसिजकनकासनेनैव कामस्नानं त्वप्राप्तं तथापि नित्यं तस्मान्निध्यसूचनां येतदुक्तं। अंगम
लीको वयवोपवनोथ कलेवर इत्यमरः। वासनं वसनं चाथस्नाने ज्ञाने च धूपने इति विश्वः। पुलं स्यात्सुकं
चेति रतिः। कामस्य भार्यायां स्याद्रागे सुरतेपि चेति रूपकालकारः। ५॥ चरणेति। चरणं किं चालये चरणं
एव किं चालयताम्रत्वात् कोमलत्वाच्च तत्र ताम्रपदपद्मवैयावकभरणं अलक्तकप्रणकरणेति कीदृशे
चरणं किं चालये कमलानिलयेन स्वमणिगणपूजिते। बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदयो
कमलायाः श्रियो निलये आश्रये कात्याः निवास इत्यर्थः। पुनः कीदृशे। नखाण्ये मणिगणा जिते। ६॥
मणिममूढास्तैः पूजिते तं कृते। श्रीनंदनस्य दनस्य दुःप्राप्यतया श्रीः स्वभूतिरुपाभिर्मणिभिस्तद्विषयाचरणं स
पूज्यात्मानं भावस्य रणायतचरणसौंदर्यं लीनावध्वेति भावः। कीदृशं यावकभरणं बहिर्भूतमप्यावरणं
संचरणाय स्य तादृशस्य इति अर्थः। चरणस्य स्वभावः रक्तत्वात् सावरकमिति वा। पुनः कीदृशे चरणं किं च
लये हृदयो जिते स्ववक्षस्य नुरागतिराधेन योगं प्रापिते। स्वहृदये तच्चरणपद्मवनिधाय यावकं रचयति
त्यर्थः। अथवा किं भूते हृदिकमलायाः निलये गृहे। पुनः कीदृशे। नखान् स्वक्षतानि तां येव मणिगणास्तेः
पूजिते भूषिते। श्रिया युक्तेपि हृदितदीयचरणधारयतीति तस्याः सौंदर्याधिक्यं सोभाप्यातिशयं च कथितं

७१-टी.

मितिभावः पक्षांतरे कमलायाः वरस्त्रियाः श्रीराधायाः निलये वासे तथा च तत्र वक्षत युक्ते वक्षसि स्वयमेव चाल
क्त कस्वरेना यथोजिते दक्षिणे नयावक भरणं जनयति सामान्यतः करोति न तु चित्रादिरचनेनातो वहिर्भूतमप
वरणमितस्ततः सवलितमित्यर्थः। चरणाकिशालयेन स्वमणिगणपूजिते इत्यत्र किशालयमणिगणायो यस्य
रायोगादयुक्तनामस्त्युक्तमिति। तदुक्तं दिना। इदमस्मिन्तज्योत्स्नास्त्रिधनेनोत्पलमुखमिति। ज्योत्स्नास्त्रिधना
योगादयुक्तनामस्त्युक्तमिति। नखकररुदे सोऽरे गंधद्रव्येन स्वमतमिति॥८॥ रमयतीति। एवकामपि सुदृशं रात्रो
भने हनेनेत्रेयस्यास्ताखलोदुज्जोयो हलधरसोदरो वलनप्रस्यभ्राता श्रीकृष्णस्तस्मिन् सुभ्रं मतिशयेन रम
यति सति देसखिदितो पदष्टिके वदकथय इह विटपोदरे कुजमध्ये विरसरसदितं यथास्यात्तथा तरावाफलं च य
थास्यादेव चिरं वदुका लं व्याप्य किं किमित्यवसंस्थितासीत्यर्थः। हलधरसोदर इति तं ग्राम्यत्वेनोपाहृतं।
रमयति सुभ्रं कामपि सुदृशं खलदलधरसोदरे॥ किमफलमवशं विरमिह विरसं वदसखि वि
विरोदो लवणो धूर्त्तं पूर्वके खदिरे पिचेति विश्वः। अथवा इह विटपोदरे विटपोति धूर्त्ततादृशं दपोदरे॥९॥
स्येवोदरमभ्यंतरं यत्तस्मिन्नेव विधुर्त्तनिमित्तं। निमित्ते ससमी। अहमिह स्तुते चिरसफलं च विरं किमित्यव
समित्यर्थः। पक्षांतरे सप्तमिः पदेः सत्यां क्रमिदमित्यपि व्याकुर्वति। तदा कामपि सुभ्रं राधाभिधां खलद
लधरसोदरे खलानां निग्रहाय हलधरमायुधधारयतीति खलदलधरसोदरो वलनप्रस्यभ्रातरि दुष्ट
दमनसमर्थं बलवतीत्यर्थः। विटपोदरे चतुरं चूडामणोरमयति सति इह वने किमफलं विरसं चावसमपि
तु सफलं सरसमेवेत्यर्थः। निर्भयकेलिसंपादनोय हलधरसाहचर्यमिति ध्वनितं॥१०॥ इति। इदं तत्काव्य
कर्तारिकवीनाहपेजयदेवके कलियुगे चरितं आचरितं दुरितं कलियुगेन चरितं कृतवानवसतुनतिष्ठति

कविपुत्रयदेवके इह गीतगोविंदके प्रबंधे राधासिद्धयः
रसभरणे परस्परवियोगविलासकथने पटिते सति कलियुगे

रितं अत्रादिस्थितं कलौ कथितं प्रतिदूरितं रोषेन वसतु अर्थोत्तजनेषु न विषयकारं जनयतु कीदृशो
रसस्य शृंगाररसस्य भरणं कथनयस्यादृशो पुनः कीदृशः। कृतं दरेण न वितनयेन तादृशो मधुरिपोः
कृष्णस्य पदसि स्य शृंगाररसस्य भरणं कथनं सेवक। दूरितं वसनसामर्थ्यं द्योतनाय मधुरिपुषोराहा
ने॥ अथवा॥ कलिः प्रेम्णा विरदकलदेन युगयोः युगलयोः श्रीकृष्णअन्यनायिकयोः चरितं श्रीराधि
कयामनसिकल्पितं सति तदेव दूरितं रोषं कविनृपजयदेवके श्रीराधामोहनयोः कवित्वेन कविग
जस्तस्मिन् श्रीराधायां तत्का अन्यया सह श्रीकृष्णस्य रमितमेव दूरितं दुष्ट इति कथितं वसतु याराधया
उक्तेन मन इह अस्मिन् गीते रसतया भरणं तया भरणे पदेन कृतं सस्यपि स्तुतिभावतया नतिष्ठतु। ननु
इदं रसभरणे कृतं दूरिगुणने मधुरिपुषदसेवके॥ कलियुगचरितं न वसतु दूरितं कविनृपजयदेवके॥८॥११॥
तर्हि कथं भणितं पटितं। तत्राह। कीदृशो भरणे कृतं दूरिगुणने। एतन्मध्ये दरेः श्रीराधिकाया भरणे नैव वि
रसतापहरतीति तेनैव गुणितं भणितमित्यर्थः। कीदृशो जयदेवके यतः मधुरिपुषदसेवके मधुः मधुरासः
श्रीराधागीतेन ईयुमाप्रपदयोः सर्वभक्तजन अधिष्ठानभूतयोः राधामोहनयोः सेवकत्वेन तस्मिन्॥
अथवा॥ वियोगेन कलदस्त्वं चरितं अन्यया सह रमणं तत्राधिकयामनसि एव दुःखेन इतं प्राप्तं न तु सा
क्षान्न तु श्रीराधाया हृदये न वसतु यज्ञानतत्स्थिरीमाभवतु कसति। इह अस्मिन् अष्टपदेः सस्या श्रीरा
धामोहनयोः यः रसः रमणवर्णितं तदेव कविनृपजयदेवके भणति वसति कवित्वतया नृपतित्वराजत्वं
दीप्तत्वं प्रकाशमानं श्रीराधामोहनयोरेव जयदेवके कीदृशं यत्र तादृशो भरणे कृतं सति कीदृशो भरणे

गो.टी.

कृतदरिगुणे कृतमनोहरं राधा मोहनयोरेव गुणं वर्णनं यत्र तादृशेषु न कीदृशो भगवन्मधुरियुपदेव
केमधुश्रीराधाया अधरा मृतं तस्परिपुः वियोगः अन्यया सदरमणस्पोवाव उभयोः परसेवके हृतो
यत्र तस्मिन् ॥ ८ ॥ नन्यात इति सस्विमम अदे सेनशीले मम समानदुःखशीले वा त्वया वक्तुं यत्नं कृतं
तव को अपराधः यथा पूर्वं उक्तं सस्विजनं वचितेति खेदवशादेवोक्तं न तु द्वेषादिति सस्विपदोपादानं प्र
थमं संवोधनं देहनिर्दोषकर्मकृशाले निर्दोषो दयारहितोऽतावत् शतं कृतं तदमपराधो यदि नाया
तस्तर्हि त्वं किं दुयसे किमिति दुःखिता भवसि केवलं रादो न भवति किं तु दृष्टोपीत्यादृशं दुर्मिति सवकुव
ध्वभो नेकनारी प्रियोतरावस्वच्छं देनिः शंकर मते यथा कया चिद्रोपिकया सदकेलिकरोतीत्यर्थः तत्र
तस्मिन्नर्थे तेन वक्तिं दृष्टं किं न किमपि त्यर्थः ननु क्षणं समास्वसि हि यावत् सुनरपितरं तिकं गत्वा तमान
यामित्यत आदपुनराद्यै नि अद्येदानीमेवाश्चर्यं पश्य प्रियस्य कृष्णस्य आद्यप्रियस्येति वा संगमाय मि
लनायेदं मम चेत्ततः करणं स्वयं स्वयमेव न तु यत्नेन यस्म्यतिगमिष्यति कीदृशं दयितं स्प्राणकोटि
वद्वभस्यगुणैः सौंदर्यादिति राकृष्णमारां वलान्नीयमानं अपरमपि गुणैरज्जुभिराकृष्णमारां वला
दप्यत्र नीयत इति भावः कीदृशं उक्तं तस्मिन् भयादिव स्फुटतया तां तरे उक्तं वा औत्सुक्यं आर्त्तिः पीडा
तयोर्भरति शयस्तस्मादिव स्फुटतः प्रकटीभवत् त्वदिर्भवदित्यर्थः अपरमपि वस्त्वतरं संकुले स्थाने स्थि

२५

ध

दि

तं वस्तु साकारं त्वदिर्भवतीति स्फुटद्विदलदिति वा अन्योपि भाराक्रांतोपि विदीर्घत एवात्रतः परंदुःखं
सोढुमशक्तं तया तद्गुणनेव स्मरं त्यागप्राणा एव त्याग्यास्ततो ते यामतिः सागतिरिति स्वयमेव चेत्तत्स
त्रयास्यतीति किमतः परंतव तत्र गत्यायासेनेति भावः अत्र प्रथमपदे रादो नाय उक्तं स्वच्छदमित्यादि
नादृष्टस्तदुभयलक्षणं रादो राधपराधकृतं दृष्टोक्तं नाय युवती भोगलक्ष्म्यापि निर्भया इति इयं तु प्रण
यसंभोक्तिः स तु श्रीहरिदावने श्वयमिनु कूलराव नित्यतदये प्रकटयिष्यति क्रीतेदास इवोपसेवितप
दाभोज इति अत्रोत्प्रेक्षा लंकारश्च ॥ ५ ॥ संप्रति श्रीकृष्णेन सदरममाणयाः सौभाग्यसुखं तद्विरदि
ताश्च संतापमष्टपद्या कथयति अनिले त्यादिना ॥ ५ ॥ प्रपदं ॥ गीतस्यास्य देशाखरागे रूपकतालश्च
नायातः सुखिनिर्दोषादिना दंस्वद्वेति किं दुयसे स्वच्छं देव कुवद्वभः सरमते किं तत्रोते दृष्टं ॥ पश्य
द्यप्रिय संगमाद्यदयितस्या कृष्णमारां गुणैरुक्तं तस्मिन् भयादिव स्फुटद्विदेवेतः श्वयं यास्यति ॥ ५ ॥
संप्रति श्रीकृष्णेन सदरममाणयाः सौभाग्यसुखं तद्विरदिताश्च संतापमष्टपद्या कथयति अनिले त्या
दिना ॥ ५ ॥ प्रपदं ॥ गीतस्यास्य देशाखरागे रूपकतालश्च गीतार्थस्तद्देसस्वी आभ्यतरदुःखकथयो
गो अन्यथा मानसदुःखं कस्याये कथनीयेत तत्राविकेयां सस्विनमालिना कृष्णेन रमिता क्रीडिता
साकिशालयशयनेन वपस्ववशायायां नतपतिनोपतप्तभवति कृष्णसंगे तसुखपदमेव भवती
ति भावः अथवा यावन्मालिनारमिता साकिशालयशयनेन तपती नापि तु तपत्येवेति काव्यं

शिरश्चलेनेन॥अननुभूतविषयत्वान्नतयतीतिवायायाचरमितासाद्रुततत्रैणयोत्कंडयापुनःपु
नःसंगमल्लयाकिशलयशयनेनतयतीतिनापितूपतसाभवतीत्यर्थः॥उक्तंच॥चलसियद्रुजाच्चा
रयनपशून्नलिनसुंदरनाथतेपद॥शिलतणकुंरैःसीदतीतिनःकलिलतामनःकांतगडति॥१॥दिनप
रिक्षयेनीलकुंतलैर्वनरुहाननंविभ्रदावृताधनरजश्चलदशयन्मुकुर्मनसिनःस्मरवीरयडति॥२॥
कीदृशेनवनमालिना॥अनिलेनवायुनातरलंचंचलयकुवलयैर्तद्वयनेयस्यसतधातेनाअनिलव
त्तरलेकुवलयच्चसुंदरेनयनेयस्येतिवा॥वनमालियदेनशृंगारितमुपपारितंअथवावनमालायांवृता
वनलक्ष्म्याअनिलाश्रीराधायाद्वेस्तेनस्यचरसास्तादलपटेनभ्रमरेणेत्यर्थः॥अनेनयाकाविक्रदाविद्र
अनिलतरलकुवलयनयनेन॥तपतिनसाकिशलयशयनेन॥१॥सखियारमितावनमालि
ना॥ध्रुवपद॥विरसितसरसिजललितमुखेन॥स्फुटतिनसामनसिजविशिखेन॥ध्रुवपद॥
मिताचसातपसेवतस्यामेवानुसूलत्वान्नित्यमितिध्वनितं॥१॥अपिच॥विकसितेति॥याव
नमालिनारमितेति सर्वत्रयोज्यासामनसिजविशिखेनकामवाणेननस्फुटतिविद्वानभवतिअप्यद
पिप्रतिपदं पूर्ववत्तेयंतिदेवदर्शयति॥यारमितासामनसिजविशिखेननस्फुटतिअपितुविरहदशा
यास्फुटत्येवमद्विधेवेत्यर्थः॥कीदृशेन॥विकसितंफुल्लयसारसिजपद्मंनद्विलितंमनोहरंमुखयस्यते
नामनसिजविशिखेनतन्मुखपद्मेनकामवाणपीडानिहतिरिति साध्वयंनिरूपयतीतिभावः॥अन्येष्वर्थे

किंच॥अमृतेति॥यारमितासामलयजवनेनमलयज्जातेनवायुनामज्वलतिनदीप्यते॥कीदृशेन॥अ
मृतादपिमधुरमृदुतरमतिशयेनकोमलवचनेभाषणयस्यतेनातदुक्तं॥मधुरयागिरावशुवाक्याबु
धमानोजयापुष्करैश्क्षणःविधिकरीरिमावीरमुसतीरधरसीधुनाप्याययस्मनइति॥यथावा॥पयचिताम
तरसानिपदार्थमंगीत्यादिकरणभूते॥चंदनतरुसर्पसंपर्कसविषयानलज्वालादूराणायवचनस्याम
तत्वेननिरूपणं॥तथान्वनेनप्रियंवदइतिनायकगुणःकथितः॥अथवा॥यारमितासानज्वलतिअपि
तुविरहदशायांमामिवज्वलत्येवेत्यर्थः॥३॥॥सुलेति॥यारमितासाहिमकरस्यचंद्रस्यकिरणेन

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन॥ज्वलतिनसामलयजपवनेन॥३॥सुलजलरुहंरुचिक
रचरणेन॥सुदतिनसाहिमकरकिरणेन॥४॥सजलजलदसमुदयरुचिरेणदलतिनसाह
नलुदतिनसांगीभूभौपरिवर्तनंनकरोति॥सुलोद्भवंजलरुहं कमलंनदुर्विषयोदिविरहभरेण॥५॥
स्तादृशोकोचरणोचयस्यतेनसुलरुहजलरुहयोस्तादृशवितिवा॥अथवा॥यारमितासाविप्रयोगेन
तसांगीभवतिमामिवभवत्येवेत्यर्थः॥४॥सजलेति॥यारमितासाहृदिहृदयेविरहभरेणवियोग्याधिक्येनन
दलतिनदीयते॥कीदृशेन॥सजलोजलसहिनोयोमेवसास्यसमुदयःसम्पुदयस्तदुर्विरोधमनोदरेण॥
अनेनित्यनवीनत्वेस्पृहाणीयत्वंसंतापहारित्वंस्निग्धत्वमप्यायनकरत्वरसमयत्वंचभगवद्रूपस्यकेचित्
मितिभावः॥अथवा॥यारमितासाविरहभरेणरुदिनदलतिअपितुतस्याअपिवियोगोभविष्यत्येवमदित्यर्थः॥५॥

कनकेति। यारमितासापरिजनानां हसनेनोपहासेनपरितः सर्वतो जनानां हस्येनवानश्चसितिसंतापनिश्च
 संनमुचति। कीदृशो। नीकनकनिकषः सुवर्णकषपरिकातत्रातलेखायाश्चरुविः कोतिर्यस्यतत्रादृशं शुच्य
 नुपहतं च वसनं च यस्य तेन। अत्र कनकपदेनैवपीतत्वे प्राप्ते जलादिसंयत्तेऽपि वाक्मानत्वात् क्लान्त
 प्रदर्शनायनिकषपरोपादानां कनकनिकषः कनकाश्मानद्वयचिर्यस्या। शुचिनी शृंगारमयेव सनेयस्या। कन
 कनिकषरुचिश्चासौ शुचिवसनश्च तेनेति वा। शृंगारः शुचिरुज्ज्वल इत्यभिधानात्। शृंगारमयत्वेन प्रियास्तु
 सादृश्यात् रूपामरूपशोभोचितपीतावरोहोत्यर्थः। निकषः कषपरिकेति दारावली। शुचिः शुद्धनुपदतेने
 ति विश्वः यारमितासापरिजनहसनेनश्चसिति अपितु वियोगे सतिश्चसित्येवमि। भिवेत्यर्थः॥६॥ सकले
 कनकनिकषरुचिः शुचिवसनेन॥ चसिति न सापरिजनहसनेन॥६॥ सकलभुवनजनवरतरु
 रोण॥ वहति न सारुजमतिकरुणेन॥७॥ ति। यारमितातिकरुणेनातिशयितकरुणारसेनोपलक्षि
 तासतीरुजंतद्विश्लेषजन्या व्याध्यवस्थानवदतिनधारयति। कीदृशो नासकलभुवनेषु सर्वलोकेषु येज
 नायुवानस्तेभ्यो वरतरुणेनाद्भुतलावण्यवन्नित्यकिं शोरेणेत्यर्थः। अथवा। कलयाकात्यासद्वर्तत इति
 सकलाभुवनजनायस्मान्नेन वरतरुणेनाद्भुतं च स्वमूर्त्तिलोकलावण्यनिमुक्तेति यन्मूर्त्तिमौदयत्वेना
 तोऽन्येपि सुदरा इत्यर्थः। अथवा। सकलसंशोभं च तद्भुवनं च वैकुण्ठं च तत्र जनस्तदीश्वरस्तु रणवयसा
 प्रसिद्धस्तस्मादपि सौंदर्यादिना चरतरुणेन उक्तं च स्वराण्यपि विस्मापनमिति तारुण्यं चावमयमं कैशोर
 मेव उक्तं इत्यथवा क्रोश्चकापि श्रीरुरसस्तथा मूर्त्तैर्मधुरिमाद्यं च कैशोरे सति मध्यमे। तस्मादुच्यं यथा॥

नवधनुवातनोर्नटस्य द्विषोऽभ्रयुगं शरालिरिव शोणितानस्वरराजिरयेस्वरा। विराजति शरीरिणी रुचिरदंत
 लेखारुणानकात्रसखिसमीक्षणापुवतिरस्य चित्रस्य तीतिरसामृतसिंधो। गोलोकत्वेन प्रसिद्धत्वात् वज्ररू
 पेभुवने रामश्रीरामसुवलादिभ्योपिवरतरुणेनेति वा। अतिकरुणेनेति। क्लृप्तस्य विशेषणं वा। तथोपपद्यते
 मपहोतिकरुणेनातिशयमिदमेव परमरसावदेनेत्यर्थः। द्वितीयेत्यतिक्रांताकरुणादयायस्वतादृशेन
 निर्दयेनेत्यर्थः। सर्गमेयत्यस्य द्वयं प्रतिज्ञातं तयोः प्रथमे चतुर्विधमपिराधोक्तिः। द्वितीयेतद्विधायकस्या।
 श्रुतिस्तस्मात् उक्तिरपि संभवति। सप्रमिः पदेरिति देसखीत्वमेव स्वाधीनपतिकृतेन रमिता च तव प्रियः पा
 र्श्वः एव वर्तते किमिति विरहात् च विलयसिद्धात् रमितासा एव करोतुरमिताया एव प्रेमपराक्रम उचि
 तः श्रीजयदेवभणितवचनेन॥ प्रविशतु दरिरेपि हृदयमनेन॥८॥१६॥

इति वा। यात्वरमिता तस्यास्तदास्वादरहिताया एव न घटत एव॥७॥ ॥ श्रीजयदेवेति। अनेन श्रीजयदेवमणि
 तेन श्रीराधाया वचनेन तत्सख्यावा। तद्वचनमेव जयभणितमित्यर्थः। तेन दरिरेपि हृदयापदार्थपि हृदयं प्र
 विशतु। प्रियजनानां मनसि श्रीराधा वससीति वा। दरिरेऽनतिक्रमो वा वरणापि रुद्धो भवत्वित्यर्थः। सकटे
 प्रविश्य निर्गमाभावात्। अथवा। अनेन श्रीजयदेवः श्रीश्वजयश्च श्रीजयोराधामोदनी देवोऽष्टोयस्य
 तस्य कवेः भणितवचनेन श्रीराधायाः सकाशात् पठितवाक्येन हृदयं प्रतिमानं संप्रविहरिः मानसविका
 रहरणो समर्थः श्रीकृष्णः अपि शब्दाप्राधापि प्रविशतु प्रकर्षणं निश्चलतया विशतु स्फुरा भवत्वित्यर्थः॥
 अथानियोः पराणमेव॥८॥ ॥ संप्रति पुनः स्मरन् शरदतामलया निलमुपालभते। मनो भवेति। देवदत्तानिल

चंदनसंबंधिवायोप्रसीदप्रसादं कुहुरेदक्षिणसर्वेषां विलासिनामनुकूलस्वभावचामतां प्रतिकूल
तां मुच्यते जाचंदनसमर्पणस्ते सत्संगरतस्य दक्षिणस्वभावत्वात् न च क्रत्वमुचितमिति भावः ॥ अथ वा ॥
रेदक्षिणप्रसीदने च स्वसीदसि नर्हि चामतां मुच्यते ॥ ननु मयि वामत्वात् तस्तीत्यत आह हि मनोभवानंदनाम
नो भवकाममानंदयतीति तद्बोधेनैव मत्स्याति कृत्यमाचसीत्यर्थः ॥ यद्विचवामतां मपि न मुच्यते तदा
हे जगत्प्राणजगतां जीवातो क्षणक्षणमात्रमाधवपुरोये निधाय कृत्वा यश्चान्मप्राणदूरो भविष्यति
जगत्प्राणोति तस्यानयने स्वस्य च प्राणदूरोणो सामर्थ्यं द्योतितां माधवपुरो निधायैति दुस्त्यजश्रीकृष्ण
मनोभवानंदनचंदनानिलप्रसीदरेदक्षिणमुच्यवामतां ॥ क्षणं जगत्प्राणनिधाय माधवपुरो
प्राणयाजीवनमेव भविष्यतीति भावः ॥ अन्योपमुक्तस्याप्येवमप्राणदूरो भविष्यति ॥ ५१ ॥
क्षणमपि प्राणान्स्थास्यतीति वाक्यमनीयत्वेन चान्येन च माधवमित्युक्तिः ॥ दक्षिणस्य वामतां ज्वज
गत्प्राणस्य प्राणदूरत्वमिति विरोधनामालंकारश्च वामं प्रतिपे सुंदरे च दक्षिणः शरणायामपरहंदा
नुवर्तिष्यति ॥ ५१ ॥ ॥ अधुना ममेवायमपराधो नान्यस्येत्याह ॥ रिपुरिति ॥ यस्मिन् कृष्णे मनो गते विना
रूढे ॥ यस्य सखी संवासः सखीभिः सदा वस्तुनां शत्रुर्विदुनोत्पतापयति ॥ पुनः पुनः स्तस्मिन्नेव योज
नात् ॥ अथ च हिमानीलः शीतलवायुरपि शिखीवाग्रीर्विदुनोति ॥ सुधारश्चिन्मश्च द्रोविषमिव कालकू
मिव दूनीति ॥ एवमनेन प्रकारेण स्वयंपरे भ्यश्च व्यथा प्रथयित्वा ॥ अदयेदयारहिते तस्मिन् तादृशो नि

दयत्वास्तामग्रहाणो ग्येत एव यत्तत्पदेन सचिते ॥ पतिमावाहा ॥ हृदयमंतःकरणचतुष्टयं पुनर्भयोपिव
लादूलते निवार्यमाणमपि हृदा त्रैवगलुतीत्यर्थः ॥ अतः कुवलयहृदा कमलनयनानां कामः के
दृष्येति कामनिरंतरं कुशोति शयेन त्यक्तमया दौ ॥ त एव वामः प्रतिकूलः ॥ अथान्यानुरागे द्दिकामो
मनोदूरो भवत्यत्र तु समयि नानुरागः केवलं ममेव चेतस्तत्र धावतीति वामतां कामस्येति भावः
॥ ॥ अथ वा ॥ यस्मिन् गते त्यत्र स्थिते स तिसखी संवासो रिपुरिव मनोदूरो नीत्यादियोजनासखी
नारिपुवत् हिमानीलस्य वक्रिवत् सुधारश्च मेर्विषवदिति विरुद्धमिति विरोधालंकारः ॥ यमकाल
रिपुरिव सखी संवासो यं रिखीव हिमानीलो विषमिव सुधारश्चिन्मश्च द्रोविषमिव कालकू
दयमदयेतस्मिन्नेव पुनर्वलते वलाकुवलयहृदां वामः कामो नि कामनिरंकुशः ॥ ५२ ॥ आधा
विधो हिमलया निलपंचवाणप्राणान् गृह्णानन गृह्ण पुनराश्रयो किं तत्कृतानगगनिक्षय
निरागः वातप्रसिच समसाम तु देददाह ॥ ५३ ॥ कारश्चात्र शिखिनौ वक्रिवर्हिण वियमरः ॥ ५४ ॥
संगतिक विरागिषमाशस्ते प्रातरित्यादि ॥ पक्षान्ते च सखा बोध्यमाना मप्यात्रां हि शृङ्खलस्तद्वि
द्वैरेव तदप्ये प्रकटीवधूवेति कविः प्रत्यक्षानुभूतमिव वर्णयति ॥ अयं नदात्मजः जगदानदायास्त
कीदृशः ॥ अनिशयेन सदा संमुख्यस्य तादृशः ॥ किं कृत्वा ॥ राधानेन यनयोरंचलप्रातमाधाय

रूपकथं भूतं तज्जयातरलं कटाक्षवीक्षितं कृतेत्यर्थः ॥ उक्तं च यद्गतागतविश्रांतवैवित्र्येण
विवर्तनाकारकायाः कलामिजास्तकटाक्षप्रचक्षत इति कससतिसखीमंडले सहचरी वृंदे च
किंतविस्मितं यथास्यानथासैरस्वे लुयाहसति दास्यं कुर्वाणे सति ॥ किं दृष्ट्वा प्रातः प्रभाते अच्युत
श्रीराधानुरागे च्युतिरहिततया सद्विस्तारिणि नमित्यर्थः ॥ अथवा ॥ अच्युतनामापित
स्याः समो गरसा वैशे न क्रीडा संगोपने न शक्रो बभूवेत्यच्युतपदेन व्यंग्यनीलनिचोलश्यामंबस्त्रय
स्पतंच पुनराधाय उरः वक्षस्तुल्यपीतांशुकं परिहितपीतवर्णमिव रयत्रसादृशं विलोक्य एव
प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संपीतपीतांशुकं राधायाश्च किंतविलोक्य हसति सैरंसखीमंड
ले ॥ व्रीडा चंचलमंचलनयनयो राधाय राधाने स्मेरस्मेरमुखो यमस्तु जगदानंदो यनंदा
त्मजः ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे सप्तमः सर्गः ॥ ॥

स्वविनिमयः सखीनां दास्यकारणमित्य
र्थः नंदात्मज इति धीरललितः क्लेशनायकः ॥ तदुक्तं ॥ गदनादनुरागतः पितृभ्यामपनीतव्यवहा
रकृत्य नारः ॥ विदुरन् सदराधयामुरारिर्मुना क्लृप्तं नयलचकार ॥ इति शार्दूलविक्रीडितं हृत्
॥ ५४ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे विमलबावर्णने नागरनारायणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७० ॥ तासु वृत्तमानो
पितयानक्षित इति नागरो नारायणः ॥ नारीणां समूहो नारी समूहः ॥ अयनयस्य तासां वा अयनयसः ना

रायण इत्यर्थः ॥

९३

अथ कथमपीति ॥ अथ शब्दो मंगलार्थः ॥ अथानंतरं वा ॥ सासौ भगवति शयेन विख्याता राधाप्रभाते प्रा
तः काले प्रियं कान्तं साभ्यस्ये सेष्यं यथा स्यादेव उक्तवती ॥ किं कृता ॥ कथमपि कष्टेनापि यामिनी रात्रिं
विनीय नीत्वा समाप्तिं प्राप्तेत्यर्थः ॥ अथ यामिनीपदेन प्रियविश्लेषे निश्रयाः दीर्घतंधनिने उरवती कन्ये
तिवत् ॥ अथवा ॥ यामिनीपदेन श्रीकृष्णभजनविनायथा लोकानां यमः अनर्ती क्रमणीयः तथा
श्रीकृष्णविरहेण श्रीराधायापि सारात्रिर्यमवदनक्रमणीया भूतः ॥ अतएव यमतुल्यत्वात् यामिनीप
दोपादानां किंभूतासां स्मरशरजर्जरीतापिका मवागपीडितापि प्रतिरोमविद्वर्षात्यर्थः ॥ दुःसहान्यका
अथ कथमपि यामिनीविनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ॥ अनुनयविनयवदंतमग्रे प्रणत
मीनि नखां कदिविदुर्दर्शनजनितमहादुःखाविरहादुःखाप्युवा मपि प्रियमाह साभ्यस्य ॥ ५५ ॥
चेत्यर्थः ॥ कीदृशं प्रिया अनुनयामसापराधजनितकोपशतये विना पुनरीदृशमाचरामीत्यादिविन
यवाक्यवदंतः पुनः कीदृशं अग्रे प्रणतमपि पापेण प्रमथि ॥ पश्चात्तरे साभ्यस्यमाह ॥ गुणेषु दोषाः वि
क्रमणमस्य स्वमितमपि चिह्नैरन्योपभुक्तपरिकल्पितिरस्कारं चकारेत्यर्थः ॥ उनीयो मीनीतः
मीत्यमरा स्मरशरजर्जरितापि प्रणतमपि सेष्यमाहेति साधिक्यं सचितं ॥ यदत्र वामतयेव चारुरसा
दयो भवति रसज्ञानं सरलतया रसाभ्यास एवातः परमोचितमेव चेष्टितं श्रीवृंदावनचंद्रप्रियाया येन
न्यथापरीकल्पयति श्वेतसपरियाटीपरात्कृत्वा ज्ञेयाः ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीगोपीजनवत्प्रभायनमः ॥ ॥

प्रागधायदाहृतदेवगीतेन कथयति। रजनीत्यादि। गीतस्यास्य भैरवरागः॥ तद्वशात्॥ सरोवरस्थे
 स्फुटिकस्य मण्डपे सरोरुद्वैः शंकरमर्चयन्ती। तालप्रयोगप्रतिबद्धगीतागौरीतनुनारदभैरवीयमिति॥
 यतितालञ्च। गीतार्थस्तद्विरहरीतिर्वेदे। अथवा॥ मायायाः कपटरूपायाः धवस्वामिनतादृशवचन
 स्वभावः॥ अथवा॥ अन्यनायिका निशि आनन्दयिता प्रातः मा इति माधवेति देहावनशीलवनसंभ्रमण
 त्वरया तस्याश्चिह्नज्ञानाभावात्। अथवा मा इति निषेधे त्वमाधवो सिमा स्वामी भवसीमा हित्वा अन्य
 सकृत्वा तममस्वामिन्याः स्वामी न भवसितस्मिन्संवोधने देमाधवमास्वामिन् अतस्परिचयाभावात्
 यादृतीयर्थः। महतां खेदोपि समीचीनो यत्वेदे मिरिहिरियदोच्चारो भवतीति भावः। देमाधवदेकेशवयादि
 रजनिजनितगुरुजगिरराग कषायितमलसनिमेषवदतिनयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसानि
 यादि इतो गल्लगल॥ कोपावेशेन यादृत्स्यद्विरुक्तिः। माधवेति चंचलाया भर्तुस्ते ईदृ निवेशा॥ १॥
 शोचोपलये युक्तमेवेति भावः समानशीलत्वात्॥ अथवा॥ केचन्यकामिनी भोगसुखेनोतेव शीभवती।
 तिकेशवसंवोधनं। एवमधिसेपे कृतेऽप्यसंतुष्टकेशवेति। केशवो न्यतरस्यां केशः विद्यते यस्य य
 स्मिन्वेति प्रशस्ताः कामिन्या कर्षणेन विकीर्णाद्विरुपत इति केशवयते विस्तार्यते। गुफनादिना अन्य
 या इति वा केशवसंवोधनं। त्वदेकपरायणो ह इति कथयंतमाह। केतववादं मावदमा कथय। केतवंतु
 वले धूत्रे धूत्रे इति विश्वः। ननु त्वदर्थमेव खिन्नोऽस्मीति सक्तेन मुखयेत्यत आह। तामिति हेमरसीरुदलो

चनकमलनयनतानायािकामनुसरानुगल्लयातवविष्ठादुःखं हरति दूती करोति। यदर्थं विस्त्रिज्ञोसित
 येवते दुःखमपनेतुं युक्तं महत्सुखमेव दुःखिताते विषादकथं हरिष्यामीति भावः। तथा चरविजागरे
 णादमुकुलितरक्तवर्णचनयनयोस्तत्काली सरसीरुदवत्त्वोचनत्वेन ध्वनितप्रियाध्यानमुद्रणतद्र
 आनुरक्तमिति कथितं॥ ध्रुवपदं॥ न च हंतव्यप्यनुरक्तः कथं ममानुरागस्त्वयान्यत्र ज्ञानअत आह
 रजनीति। देहकृष्णतवनयनेनैव तदनुरागमिव वदति वारयति। वदसीति पाठे च नयनमनुरागमिव
 दसीत्यर्थः। कीदृशं नयनं रजनिजनितोरात्रिजातो गुरुर्मदानयोजागरस्तो नितो योरागोरक्ततातेन क
 षायितमाषलोहितं। अतएवालसनिमेषं। अलसो मथरो निमेषः यक्ष्मविन्या सोयस्यतादृशं अन्यो
 हरिहरियादिमाधवयादिकेशवमावदकेतववादं तामनुसरसरसीरुदरुचं नलोचनयातव
 मियः किं विदुस्तवदतिसोप्यलसो भवतीति ध्वनितं स्फुटं प्रकटमेव हरति विषादं॥ ध्रुवपदं॥ ॥
 उदितः कथितोऽन्यकामिनी विषयशृंगाररसस्याभिनिवेशस्तत्परतायेन तादृशं उदितरसस्य उद्भि
 क्तरसशृंगाररसस्याभिनिवेशः। आयदायस्मिन्निति वा तथा चान्यनायिका केलि व्यासंगेन वृथा जाग
 रः कारित इति। रागेन क्रोधेन ममस्नेहात् कषायितस्य नयनस्य सूचने ममाग्रे स्फुटमिति वा कुल्येन अ
 तव्याप्यवहिनिर्यातं उदितरसानि निवेशमिति वा हरिशब्दोऽयं खेदवाची। कषायो लोहिते चेति॥ १॥

७० टी. ननु तद्वेषणार्थं जागरतनेत्रयोर्लौहित्यमित्यलं दुःशंकयेत्यत आह। कज्जलेत्यादिहेतुस्तत्र
 ९५ रुणमपितद्वदशनवसनमधरस्तवतनोस्तवशरीरस्यानुरूपयोग्यतनोतिविस्तारयति। ननु स्नेहपामाध
 रोप्यधुनाऽपामश्तिभावः॥ कीदृशं॥ कज्जलेनाजनीभूतेनमलिनयोत्तुवनेनेत्रेतयोश्चवनेनविरचितो
 नीलिमायस्यतादृशरूपयस्यतत्तादृशं। चुवनेलप्रतन्नेत्राजनेनरूपामीभूतस्त्वदधरावस्फुटतेभूर्जतां
 मकटयतीतिभावः। तदुक्तं गेउनेमेललाटेचुवनेतत्प्रकीर्तितमिमिति। कज्जलमलिनयोदिनाश्रवेद
 ग्धीध्वनिताऽश्वाधरोत्तरदनछदोदसनवाससीत्पमरः॥ २॥ किंचवपुरन्विति। तववपुःशरीररति
 कज्जलमलिनविलोचनचुवनविरचितनीलमरुपं॥ दशनवसनमरुणतवकृष्णतनोतितनो
 रनुरूपं॥ ३॥ वपुरनुदरतितवस्मरसंगरखरनखरक्षतरेख॥ मरकतशकलकलितकलधौतलि
 जयस्वेलंदेवपुर्मयाजितमिति सुरतविजयपत्रमनुदरतिसदृशकरोति। पेरिचरतिजयलेख॥ ३॥
 कीदृशं वपुःस्मरसंगरेऽनंगरणेखराणांतीक्ष्णानांनखराणांनखानांक्षतेराक्षतैरेखायस्यतत्तादृशं
 । कस्याश्च॥ लेखामरकतशकलेनीलमणीस्वडेकलितानिर्मितायाकलधौतलिषिः सुवर्णद्रवाक्षर
 विन्यासमास्याश्वाश्चक्रकृष्णवपुषःरूपामत्वात्तमरकतशकलसाम्यसुवर्णस्यचक्रविसेप्रदायेऽरुण
 त्वेननिरूपितत्वात्तत्त्वक्षतस्यतलिपिसाम्यकलधौतरूपदेष्टोः कलधौतकलध्वनाविति विध्वः। अक
 लंस्वडेवेति। पुनर्भवःकररुदोर्निखोस्त्रीनखरोस्त्रियामिसमरः। संगरोजीकृतौयुधीतिविध्वः। वर्णदू

तः स्वस्तिमुखेलेखोवाचिकद्वारक इति हारावली॥ ३॥

ननु मां विस्मयागलुतोमेवपुषिवनकं टकरिस्पृष्टाद्विंदृश्यतेनतुनस्वकमित्यत आह। चरणेति। इ
 दंतवरुदयंमदनद्रुमस्यकामदृक्षस्यरुदयोतर्गतस्यनवकिशलयपरिचरन्तनपत्रवसमृद्धं। अथवा
 पत्रवत्त्वेनेवन्तनत्वसिद्धतदानवनव्यस्तवेविदुरिति विश्वकोषात्। श्लाघनीयेपत्रवसमृद्धमित्यर्थः॥
 वदित्वाद्यदृश्यतीवप्रकटयतीव। कीदृशं रुदयचरणकमलादन्यकामिनीपश्यतां प्रलतास्तवलताल
 क्रकेनसिक्तमुक्षितं॥ अथरोपिहृक्षःसिक्तमूलःसन्पल्लवान्दर्शयतीतिध्वनितरूपकालंकारश्चात्र।
 अतएवउदारेमनोदरं दर्शनीयमित्यर्थः॥ मदरिति वामदंता किमपि गोपनीयनास्तीतिभावः॥ चरण
 चरणकमलगलदलकृकसिक्तमिदंतवरुदयमुदारं। दर्शयतीववदित्मदनद्रुमनवकिशलयपरि
 वारं॥ ४॥ दशनपदभवदधरगतंममजनयतिचेतसिखेदं॥ कथयतिकथमधुनापिमयासदृतववपुः
 कमलेतिसौरभप्रदत्वंमदनद्रुमेन्यनुरागमूलत्वमलकृसिक्तमितिशांतलायत्वं तदभेदं॥ ५॥
 चक्षुष्यध्वनितं। क्रोचाख्यःवंधश्चातदुक्तं। योषित्यादौहृदिवित्यस्यकराभ्याधारयेत्कचानित्यादि। परि
 वारःपरिकरेसमूहेवेष्टनेपिचेतिधरणिः॥ ६॥ ननु तवखेदेनत्वयाएकपादुदयेव्याधिविक्रियाजाताक
 थमन्यथाकल्प्यते। सत्यंयदितवमयाएकंनस्यात्तदानवशरीरगतक्षतेनममवेदनानस्यादित्याह। दृश
 नेति। भवरधरगतंभवतस्तवाधरस्थितं कस्याश्चिदंतक्षतविक्रममचेतसिखेदः। खजनयत्युत्पादय
 ति। एतन्नववपुःपुनरपिमयासदृशकथमभेदमेकंकथयतीत्यर्थः। अत्यशरीरस्यक्षतस्याप्यत्रय
 याजनकत्वासंभवाद्दुषोरभेदो जायतेऽन्योयमोगोलश्चदर्शनादितिदुःखेनाक्षयतदृदयभेदेनकु

तोवपुषोरैक्यमिति व्यंगेन भेद एव प्रतिपादित इत्यर्थः। प्रसिद्धभेदकारणनिबन्धे भेदकारणस्य विभाज्यमा
नत्वा तत्र विभावनालंकारस्तदुक्तं दृष्टिना प्रसिद्धे हेतुव्यावृत्त्यपि किंचित्कारणान्तरं। यत्र स्वाभाविकत्वं वा
विभाज्यसाविभाजनेति॥५॥ मनुतवोपायनार्थं कमलात्रोटनं कृतवन्ति मयि पञ्चकोशदापतनाधमरेण
ममाधरोदष्टो न तु दंतस्तु तमित्यत आह। वहिरिवेति। देहकृष्णनूननिश्चयेन मनोपि चित्रमपि वहिरिव वाह्य
मिव मलिनतरमतिशयेन मलिनं भविष्यति। यद्वायातववपुःश्यामतद्वत्तव मनोपि भविष्यतीत्यर्थः। ननु
मम मनोमालिन्यत्वा कथं तातमित्यत आह। कथमिति। अद्येति प्रश्ने। त्वामेव पुष्ट्यसे यदि न तवा तर्मलिन
तदाऽसमशरज्वरदूतं कामसंतापेन दुःस्वितमत एवानुगतं त्वामनुसृतमादृशं जनकं थं वचयसे प्रता
वहिरिव मलिनतरं तव कृष्णमनोपि भविष्यति नूनं॥ कथमथ वचयसे जनमनुगतमसमशरज्वर
रयसि। शरणगतजनवंचनमंतरमालिन्यमंतरेण न संभवतीति भावः॥ व्याजेन दंतश्च दूतं॥६॥
तादिसंगोपनादिति मलिनो सीत्यपि ध्वनितं॥ अथो अण्वसंप्रश्ने मंगलारभयोरपीति विश्वः॥ नून
मिति शब्दोपादानात् उत्प्रेक्षानामा यमलंकारस्तदुक्तं दृष्टिना मशं के भूवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यजते शब्दे रिव शब्दोपितादृश इति॥६॥ पूर्वोक्तमेव क्रूरकार्येनापि स्पष्टयति। भ्रमतीति भवा
नूनेषु विषयेषु अवलाकवलायस्त्रीजनग्रासाय भ्रमति परिभ्रमणं करोति॥ अत्रास्मिन्नर्थे किंचिच्चि
त्रं न किमपीत्यर्थः। अत्र देतुमादा प्रथयतीति। प्रतनिकैव कंसप्रदिता प्रतनैव वधुव॥ धेस्त्रीमारणे
तव निर्दयदयारदितं बालचरित्रं शिशुचेष्टितं प्रथयति स्यापयति शिशुत्वे येन स्तनद्वारेण प्रवृत्ताराक्षसी

हतातस्येदानीं कैशोरेमादृशानां कोमलाणीनामचलानां दनने किंचिच्चित्रमिति भावः। अथवा देवधूवधनि
र्दयतव बालचरित्रं बाल्येपितादृश्याः कंसभगिन्या मारणरूपचेष्टितं बालचरित्रं कोमलचेष्टां वा प्रतनि
कैव प्रथयति विस्तारयतीत्यर्थः स्वार्थकः। ननु कं विहाय अन्यया सह मम मरणमेव नास्तीति चेन्न
ह। भ्रमतीति। देहकृष्णभवान्भवो विविधसंसारो विद्यते यस्य अतएव अवलाकवलाय परागनभूवनाय
वनेषु द्वादशकोननेषु भ्रमति भ्रमणं चटनं करोति॥ अथवा॥ देवधूवधनिर्दय किं शस्त्रेणैव वधो व
धः। वियोगेन वयोवधो न भवति अपितु भवत्येवा किमत्र वियोगवधे विचित्रं विलक्षणवधसममेवेत्यर्थः
॥ वनेषु अवलाकवलाय अन्यनायिकावशीकाराय भ्रमति भ्रमणं करोति॥ अत्र ममाग्रे विचित्रं नाना
भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रं॥ प्रथयति प्रतनिकैव वधुवधनिर्दय बालचरित्रं
वा रूपपाटवं यथा स्यात्तथा किमर्थं प्रतनिकारवन्न्यासुनलं पट इति स्वशुद्धता एव प्रथयति ॥७॥
विस्तारयति भवान्। एवं कृतः भवान् विहरणवधूया अदंतस्याः वधेन त्यागेन निर्दयं बालवच्चरित्रं च
प्रथयति विस्मयं तं करोति बालो यथा अकस्मात्पृथ्वा वधपरो भवति तथा भवानित्यर्थः॥ अथवा वा
लवत् अचतुरवद्यथा भवति तथा चरित्रं प्रथयति विस्तारयं भवान्तरवालवत्तातवेत्यर्थः। किं प्रत
ननकैव शुद्धैव निपुणतैव अथ तु न निपुणतैवत्यर्थः। स्वदिताचेयनायिका तदुक्तं मरते निद्रा कषा
यकलुषा कृतता म्रनेत्रो नारी नखवणविशेषविचित्रिनां गः। यस्याः कुतोपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा
स्वदितेति कथिता कविभिः पुराणैरिति॥७॥ ॥ श्रीजयदेवेति। देवि बुधाः कृष्णमाधुर्यं सा स्वादपदि

ताः इदानीं श्रीजयदेवभणितं वर्णितं रतिवंचिता संभोगरहिता उक्तलगायुवतिः कांता तस्या विलापः परिदेवनं शृणुत आकर्णयता कीदृशं सुधातोपिमधुरं तत्र हेतुमाह विबुधालयतोपि स्वर्गादपि दुःप्रायं तत्रापि दुर्लभमित्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ तस्यैव हेतोः प्रपतेत को विदो न भ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध इति तव कथामृतमित्यादिना च श्रीभागवते ॥ अथवा ॥ सर्वज्ञाश्च प्रतिसिद्धमिदं निःसीमं प्रेमरसालं वनः श्रीव्रजराजनंदनः प्रियजनसमुदायेषु श्रीगोपिकाएव तेन तेन विबुधैश्चैकैकं वसिस्तिषामालयं वैकुण्ठारं तत्रापि दुःप्रापमित्यर्थः ॥ तदुक्तं श्रीभागवते ॥ नायं श्रियोग इत्यादि यद्वां लया श्रीललाचरत्नपद्म्यादिविबुधः पठिते देव इति विश्वः यक्षांतरे ॥ रतिरनुरागः वैचित्यं श्रीजयदेवभणितं रतिवंचितं खंडितयुवतिविलापं ॥ शृणुत सुधामधुरं विबुधालयतोपि विप्रलंभाख्यो भावविशेषस्तेन वंचिता ललितायां खंडिताननुवस्तुतस्तस्याः विदुराय ॥ ८ ॥ लापमित्यर्थः अथवा ॥ रतौ वंचिता सौ अधरादौ खंडिता च युवतिस्तस्याः विलापं संभोगादिषु ललेनाधरादिखंडनेन शुष्ककंदनयाहीति ॥ यत्र कीदृशं ॥ सुधातोपिमधुरं त्रिमृतादपि स्वादु ॥ अतएव विबुधालयतोपि दुःप्रापमिति तदाननुकामेन स्विन्नोस्मियादियाहीति भावदः ॥ संभोगार्थं मनुसरामीति तत्राह ॥ भावदकैतव वादमिति ॥ ममेच्छानास्तिता मनुसरेत्यादि चैराधोक्तिः ॥ अनुरजनिजनि तेन व

नयनं कंदर्पां नुरागवदति कथं मा प्रतापयसी तिरुस्यक्तिः ॥ ननु तव वपुः प्रचुरा मम यपयामीति कज्ज ॥

लमलितेत्यादि ॥ अतएव तव वपुरित्वादिन वकिशलयपरिवारमिति पर्यंतं पुनः राधायाः ॥ अथ कुरुप्रस्य ॥ एवमेव तव वपुः ॥ नाम प्रियाय मयं दीयतां तौ त्वमेवात्मादिति कुरुते कथयति ॥ नहि मया सह तव वपुः मतश्चाह ॥ दशतपदमिति ॥ त्वया मम ऐक्यं यदि न स्यात् ॥ तदा तव वपुरेतेदं कथं कथयामीत्यर्थः ॥ धृत्तं पुनरपि तदेव कामयसे ॥ अनुगतं जतं ॥ असमं त्वारत्नं न खलु तत्तापनं पठितं ॥ अथानंतरं वंचयसे छलयामीत्यर्थः ॥ अतो नूनं वहिरित्यादिनिर्दयबालचरित्रमिति पर्यंतं श्रीराधाया उक्तिः एवमन्योन्यं ॥ एवमन्योन्यं विविधहावतावादिनिर्गमोऽप्यारतिरसेनाक्रांतयोः संज्ञागो एव न मादिगोपी च न याद्यथा महाकवितानि नृपिता ॥ वदति च ॥ अधरसुधाया न कथानमतिरित्यादि ॥ एव तवेदमप्यग्निमंपद्यं संगच्छत इति ज्ञेयं ॥ तत्र प्रणयनरतं गेन तरंगेण द्वासेनेत्यर्थः ॥ सुरता नुरागप्रकटनेन सरसीमोलज्जाजोगातित्रायेन सुकुमारंगामेपीडया च शोकमित्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवमिति ॥ हे कितव भूत्वा लोकोक्तवदशं न प्रख्यातः प्रसिद्धोयः प्रणयनरो नुरागातित्रायस्तस्य तं गेन नाश्रीनहे तुना शोकादपि किमप्यनिवचनीयां लज्जां जनयति शोकं तु जनयत्येव परंतु शोकादपि लज्जां गुर्वधुत्यादयतीत्यर्थः ॥ तथा च ॥ प्रीतो सत्पां परमानंदजनकत्वमिदानीं तदज्ञावाछोकजनकत्वमेव तदालोक्येति तावः ॥ कीदृशमेतव इदं प्रस्य क्षं रुदयं पश्यंसाः कीदृशं प्रियाय दालक्रेन प्रियायाश्चरणा संबंधियाव को न व्याप्तं ॥ अतएव अरुणच्छायादीमिष्यतादृशं ॥ अरुणद्योति इति पाठे ॥ अरुणः संधारागस्तदद्योति तुं श्रीलमस्यां स्तीत्यरु

गी. टी. र. एद्योतितादृशां॥ कमिव॥ वदिः प्रसरदनुरागमिव रुदयं हरिप्राधिका तवहिनिः सतं प्रेमे बविषयवति
परिहाससंकया नोकादपि मेऽधिकालज्जा नवतीति नावः प्रसरदनुरागमिवेतु स्ये क्षालंकारः छायास्यथि
२५ याकांतिरिति अरुणः संध्या रागे स्यादकसारथौ लौहिते पिच॥ ५६॥ इदानीं संगतिं कविर्मगलमाचरति॥
अतमेहिनेतिकंसरियोः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः मुरलिकानादः वैद्युष्माकं श्रेयांसिकल्याणो निमपोहय
बुद्धदातु॥ कल्याणदातृत्वसामर्थ्यकथनायात्र कंसरिषु पदोपादाने किंलक्षणाः॥ कुरंगीदृशां हरिरातेरु

तदेवंपश्यंत्याः प्रसरदनुरागं वहिरिव प्रियापादाज कछुरितमरुण छायरुदयं॥ ममाद्यप्रख्यात
प्रणयनरत्नेन कितवत्तदालोकः शोकादपि किमपिलज्जा नयति॥ ५६॥ अतमेहिनमौलि
पूरुणमिलनमंदारविस्त्रंसनस्रज्जा कषणदृष्टिदृष्ट्यामहामंत्रः कुरंगीदृशां॥ दृष्यदो नव इय
मानदिविषतदुवरिदुःखापदो न्नः कंसरिषो व्यपोहयतुवः श्रेयांसिवंशीरवः॥ ५७॥ ॥ इति
श्रीगीतगोविंदे खंडितावर्णने विलक्षणलक्ष्मीपतिनामाष्टमः सर्गः॥ ८॥

नोमोहः मौलिपूरुणमिलनमंदारप्रशंसार्थं शिरश्चालनं मिलनमंदारस्य पारिजातपुष्पस्य विस्त्रंसनमधःपातनं
स्रज्जा कषणं स्रज्जानां मातिनीनामविवशाकरणं दृष्टिदृष्ट्यानेत्रोत्सादश्रवणनिर्वृत्त्यानेत्रविकारो न
वति इत्यादिकर्मसाधने महामंत्रः पुनः किंलक्षणाः दृष्यद्विदृष्यपुनैदनिवैदैत्ये दृष्यमानानामुपत

प्यमानानां दिविषदां देवानां दुर्वारिश्च निवर्ध्याः दुःखापदो दुःखसाधनी नृताः विपन्नयुक्तासां नंशो नाराकः यच्छ
वणेन देवाः दैत्यपीडा नया तमुक्ता तवतीति नावः अनेनापि सामर्थ्यलक्षणो नायक उक्तः॥ तथाच देवादीनां
विजासमाधको यस्य वेणुधनिः किं कथं तस्य पुरुषो न्नमस्य विलासितमिति नावः॥ ५७॥ ॥ इति श्रीगी
तगोविंदे दीकायां खंडितावर्णने विलक्षणलक्ष्मीपतिनामाष्टमः सर्गः॥ ८॥ ॥ विलक्षणलक्ष्मीश्रीराक्ष
नस्याः पतिर्वद्वभः श्रीकृष्णो वणिनो यत्रेत्यर्थः॥ प्रणयकोपाद रिमधिशिष्येदानीं कृतपश्चात्तापोस
स्वी आह॥ तामिति॥ अथ नार्थमंगलार्थं चानंतं धेवातां कलहांतरितां पुरुषवचनकथनानंतरं कृतप
श्चात्तापो श्रीराधारह एकांतं स्वीराधामोहनयोः प्रेमकलहनिवारिणीदितौ परे श्रीराधाया उवाच कथि
तवती॥ कीदृशी मन्मथविन्नामन्मथेन विन्नां दुःखितां॥ अतएव रतिरसेन शृंगाररसेन निन्ना संगतां॥
रतिरसेन संनोग रागेण निन्नां विदारितां तः करणं वा॥ अतएव विषादसंयन्तां उद्वेग सहितां अतएव
नुवारंवारं चित्तं स्मरतं हरे श्रितं पुरा विलसितं तत्कालीन विनयं वापयातां कलहांतरिता चेयं नापि
का॥ तदुक्तं नरतेन॥ प्राणो म्भरं प्रणयकोप नरेण नीतं याचादुकारमचिरादवधार्यं पश्चात्॥ संप्रप
ते मदनवृद्धि शिरासहस्रैर्वाष्पाकुजातुकलहांतरिता तुमास्यादिति॥ निन्नमन्यार्थसंगते वचने दारिते
स्फुटे इति विश्वः॥ ५८॥ तदेवगीतेन कथयति॥ हरिरिति॥ गीतस्यास्य गुर्जरीरागः॥ यतिनालः॥ गीतार्थ
स्क॥ अये इति संबोधनं हेमानिनिमानवतिमाधवे श्रीकृष्णे मानं मां कुरु॥ अथवा॥ अये इति मुखावह

गीत.टी. विधौ प्रियसंगमलक्षणे इति यावत्तन्निमित्तसमूचीयं॥ संतो गाथं विजं वकरं मानं माकृथा इत्यर्थः॥ माध
वपदेनापि माधवोपित्वा मेवं प्रसादयत्यतो मानं माकृति धनितं॥ अथ वामाधवेव संतो वितसर्वभृंगा
२९ रयुक्ते श्रीकृष्णे मानं तन्निमित्तं विलंबं माकुरुन करणीयमित्यर्थः॥ अथ वामायायाः कृपायाः धवे स्वा
मिति कृपासागरे कृपायात्रेवामानं नोचितमित्यर्थः॥ अथ वा॥ मासवेत्किं छाउन्नमालक्ष्मीत्वं च तत्तत्त
धवे स्वा॥ मिति त्वां प्रति धावन सीलेवामानमनुचितमेव॥ अथ वा॥ हे मानिनि मानप्रदे माधवे त्वयि कृपाप

तामथममथ विन्नारतिरसति न्नां विषादसंपन्नां॥ अनुचिंतित हरिचरितां कलसंतरिता सुवाच
रहः सखी॥ ५८॥ हरिरति सरति वदति मधुपवने॥ किं परमधिकं सुखं सरित्वने॥ १॥ माध
वे माकुरु मानिनि मानमये॥ ध्रुपदे॥ रेत्यपि माकृपा कुरु कृपापराजवेत्यर्थः॥ कीदृशो माधवे
मानमयेत्वां माननाय प्रचुरेत् त्वरायुक्ते मानमयेत्वां मानयितुं श्रीलेवामानं दातुं योग्ये वा॥ अथ वा॥ हे मा
निनि प्रिये गृहागते मानं दातुं योग्ये मानये मानप्रचुरे उन्नयमपिराधासं बोधने॥ माधवे कृपायात्रे माकृ
पा कुरु सर्वथा श्रीकृष्णस्त्वाप्रत्यागतस्तयामाननाय आदरणीय इति भावः॥ ध्रुपदे॥ मधुपवने व सं
तवा यौ वदति सति॥ हरिकृष्णो निसरति स्वयमायाति॥ हे सखि सख्यत्वं गुणैश्च वंचनशीले वा॥ भुवने
वैकुण्ठलोके लक्ष्मादिभिः किमतः परं उक्तं सुखमनुभूयते न किंचिदपीत्यर्थः॥ तवान्निनाशय प्रण
भुवने त्रैलोके॥ अपरं कृष्णानिसरणात्॥ अन्यत्किं उक्तं सुखं अपि तु न किंचिदित्यर्थः॥ अथ वा॥

त इति हरिपदेन कथितं॥ तवने इति पावे स्वकुंजे तं प्रियं विनावि योगप्रदे किमधिकं सुखमस्ति यदनुस्मितास
ति प्रियादरं न कुतुपेत्यर्थः॥ चेद्यदि तद्विदत्तमेवात्रानयामीति भावः तवने तु क्त्वा शब्दवतीति तवने नि कुंजं
दिरं परमसुखरूपं तत्र स्नानवति च तः परं सुखं किमधिकं अत एव हरिपितव तवने प्रति सरति आयाति स
र्वसत्केति अयमेवाधिकतरमिति भावः॥ १॥ अपि च॥ तालेति॥ कुचकलशं स्नानवृत्तिं किं किमर्थं विफली
कुरुषेति विफलं करोषि॥ कृष्णकराणां देवकुचकलशयोः साफल्यं तदभावे वैफल्यमिति भावः॥ अतिसर
से॥ अतिशयेन भृंगाररस सहितं यथा चातिविमर्दे नैव तालफले स्पर्शप्रदत्वं भवति॥ तथैव त्राप्यति विमर्दे

तालफलादपि गुरुमति सरसं॥ किं विफली कुरुषे कुचकलशं॥ २॥ ॥

नभृंगाररसोद्भवो नवताति धनितं॥ तथा च॥ अपरोपि कलशोरसो जलंतत्सहितः मंगलाय प्रियजनागमेत
त्करेप्यते॥ १॥ तौ स्निग्धवसरे तया मेवं कत्रय मिति भावः॥ अथ वा॥ गृहागते प्रियतमे सर्वस्वमेवापते त्वं किं
पयसीत्याह॥ हे राधे कुचकलशं कोचनकलशं प्रियागमने मंगलवदनुत्पत्तिमिति वा तं किं किमर्थं प्रिया
पुलां विनावि फली कुतुपे उपाय नमिव अये धृत्वा सफली कुतुश्रीफलवत् अर्पयैत्यर्थः यथा कश्चित्स
हन्नरि आगते सति श्रीफलं अये धत्वा मिलनं करोति॥ तथैव त्वमपि कुचकलशं तदुपरि स्मितस्य अय
भोगं श्रीफलतुल्यं अर्पयित्वा मिलनं क्विति भावः॥ २॥ ननु यदा हरिरागतस्तदा त्वयान कथितमित्याह

दयमिवक्ष्यमाणं मद्यचनं शृणु को ह शं च नी हिनोऽनाकांक्षितो ने दो वै रस्यं यत्र ता दृशं ॥ युवयोर्हितकारिण
मित्यर्थः ॥ अथ वा ॥ मया सह अनाकलितं ने देयं थास्या देवं मम वचनं शृणु ॥ इयं मम सखी मन्त्रोऽन्तिना मद
निष्ठं न वदिष्यतीति बुद्ध्या मद्यचनं शृणुति तावः ॥ अथ वा ॥ प्रियमसिमममनसि वायु रुखेदं वक्रुः खं
किमिति किमर्थं जनयसि गृहागतं मां इयं त्यजतीति तस्य दुःखं न वति मम वाकं नावधारितमिति ममापि
दुःखं न वति एवं नोचितमित्यर्थः ॥ अतएव मम वचनं च नी हित ने देन इहितं ने द चेष्टितं येन तत्तव
मम तस्यापि दुःखं नोत्पद्यते तन्मम वाकं शृणु कर्णं दत्वा अवधानं कुरुवित्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाहा हरिरिति

जनयसिमनसि किमिति गुरुखेदं ॥ शृणु मम वचनमनी हित ने देन ॥ ६ ॥

हरिरुपया तु वदतु वक्रु मधुरं ॥ किमिति करोषि हृदयमतिविधुरं ॥ ७ ॥

॥ हरिः वियोग दुःखं अन्यनायिका संगत न्य दुःखं वाहरतीति ॥ किं किंचिन्मात्रमपि अतिस्वल्पमपि करोषि
वाक्ममुच्चरसितदातव रुतवा नि प्रायः प्रकटीत विषयति नो वेत् ॥ श्री कृष्ण उपया तु वदंति कं गच्छतु वक्रु
मधुरं अतिसरसं यथा स्यात् एवं वदतु अधिकं चाटु वदत्विति वा ॥ एवं सति स्वकीयं हृदयं अतिविधुरं वि
कलं किमिति करोषि अथ वा ॥ तवात्ता चे हरिः तव विषाद इति नूत उप अति शयेन वियोग युक्तं संयो
गे सति समीपे या तु त्वां प्राप्नोतु इति वक्रु मधुरं एवं हृत्नां सखी जनानां मिष्टं वाकं वदतु मो नं त्यक्त्वा च वतु

वाको नैव रुदयं हाई अतिविधुरं न वति अतिशयेन तत्रापि विशेषेण धुरं प्रकरं मो नेन अतिप्रापो नता यते इति का
रणान् वद इति तावः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति ॥ श्रीजयदेव नलितं हरिचरितं श्री कृष्णस्य चरितं रसिकजनं न किं वि
शेषरसात्वादचतुरं न कजनं मुखयतु आनंदयतु ॥ उक्तं च ॥ शृंगार प्रचुरा चेष्टयन्न तत्त्वलितं विदुरिति ॥
अथ वा ॥ श्रीजयदेव नलितं इति पूर्वोक्तिं राधा सख्यापश्चान्मया पठितमिति ॥ अतएव ॥ ललितमिति मनोद
रं हरिचरितं कुंजहारि सविनयं कृतापराधं स्तितं हरिता दृशं चरितं सख्या उक्तं श्री राधा प्रति रसिकजनं श्री रा
धा धीनं कृष्णं श्री तार समाति नंदी यथा हयितं रसिकं मुखयतु इदमेव परमं मुखं मुखं श्रवण कीर्तनाहं ना

श्रीजयदेव नलितमति ललितं ॥ मुखयतु रसिकजनं हरिचरितं ॥ ८ ॥ १०॥

न्यदिति सुखानुभवतु ॥ अथ वा इति श्रीजयदेवेन नलितं इति किं ललितं श्री राधा प्रति नमितं हरिचरितं ह
यचिरां सख्या गीतं श्री राधामभेतत् रसिकजनं श्री राधालक्षणं मुखयतु श्री कृष्णसन्मुखी नूत्वा श्री कृष्णस
मागमानं देयं नुतवतु युवयोः समागमं मुखमेव रसिकानां परमं मुखमिति तावः ॥ ८ ॥ किंचा प्रीतमविमुखा
सर्वं दुःखं अनुभवसि ॥ अतः सन्मुखी नैव त्यागयेनो पदिशति ॥ अथ वा विपरीता चरणेन विपरीतमेव स्या
त् इत्याह ॥ स्निग्धेति ॥ देवि विपरीतकारिणि विपर्ययविधायिनीति मेको धनं ॥ नन्नतो हेतौ स्वयिएतत्सर्वं युक्तं
मेव तथा च ॥ यः परस्मिन् विपरीतमाचरति तस्य सर्वं विपरीतमेव भवति ॥ किंतु ॥ तव श्रीखंड च चो वि

गी. सी. र.

१०२

यंचंदनाचुलेपोविषमिवसंतापजनकोनवति॥अथचशीतांशुशुद्धस्तपनःसूर्यःशीतलस्वभावोपिताय
माचरति॥हिमंनुषारोपिपुनतवहोमिरिवदाहकोनवतिक्रीडामुदःकोलिप्रमोदाःयातनास्तीव्रवेदनाइवन
वैतियद्यतःस्निग्धतस्मिन्प्रियेमधुरवचनेःस्नेहंप्रकाशयतिसतियरुषासिनिहुरनाधिएसियच्चप्रणाम
तितस्मिंस्त्वंदेषस्तामिदेषमवलंब्यस्थितासियच्चनुमुखेआलिंगनायसन्मुखेतस्मिन्त्वंविमुखतायाता
सिपराइवतांगतासियातनातीव्रवेदनेत्यमरः॥विरोधालंकारःशाहलिविक्रीडितंरुन्ने॥५९॥सर्गा
नेकविमंगलमाचरति॥सांझेति॥वयंश्रीगोविंदस्यपदारविंदंचरणकमलंवंदामहेनमस्कुर्महे॥किम

स्निग्धेत्यरुषासियत्प्रणामतिसुखासियद्रागिणिदेषस्तामियदुन्मुखेविमुखतायातासितस्मिन्प्रिये
॥तद्वक्तंविपरीतंकारिणितवश्रीखंडचच्चविषंशीतांशुस्तपनोहिमंक्रुतवहःक्रीडामुदोयातना॥५९॥

र्थं॥अशुनस्कंदायनक्तिप्रतिबंधकदुरितस्यनाशायतादर्थ्यचितुर्थी॥वक्रवचनंस्त्रिव्यनिघायेरादुरित
नाशनसामर्थ्यद्योतयति॥स्वच्छंदमिति॥किंविशिष्टं॥स्वच्छंदंयथास्यादेवंमकरंदवसुंदरंचयथास्यादेवंग
लंयथाप्रसन्नवत्यामंदाकिन्यांगगायामेदुरंस्निग्धतन्त्रथा॥तथाच॥तथाच॥यस्मान्निःसृतागंगाजगत्पुना
तिइतिकिवक्तव्यतस्यसामर्थ्यमितिभावः॥अरविंदेहिमकरंदो नवतितेनमंदाकिनीउपमीयते॥इ
त्युपमालंकारः॥पुनःकिंनूतं॥सांझेनिविडोआनेदोहर्षोयेषांतेसुरंदरादयइंदादपीदिविसीदंतीति

१०२

दिविषदोदेवाश्चतेषांरुंदै॥समूहैरमंदादरादधिकादरात्रमैःसमंतात्कायादिनानतिपुनैस्तेमुकुटेंदनील
मणिभिःसंदर्शिताःइंदिरान्नमरायस्मिस्तत्तादृशं॥अनेनमस्करणीयत्वंकथितं॥अत्रचरणस्यकमलो
पमामंदाकिन्याःमकरंदोपमासुरहंदमोलिनीलमणीनांनृगोपमा॥एवंयमनूपकताचरणस्य॥तथाचा
त्रमंदाकिनीपदेनव्यापकंरूपमासुरहंदमोलियाविरतप्रवाहरूपकत्वात्सुनगवतःयशोवर्णने॥इ
इतिश्रीगीतगोविंदेकलहांतरितावर्णनेमंदमुकुटेंदोनामनवमःसर्गः॥६०॥मंदोलमोमंदोयत्नवान्चा॥
श्रीराधायाःप्रेमकलहवाकोनतिरस्कृतत्वात्तमंदाःस्थिरःमुकुटंदसखाभूकत्वंकुंदितंहरीकृतंयेनस

सांझानंदपुरंदरादिदिविषहंदैरमंदादरादानंमेमुकुटेंदनीलमणिभिःसंदर्शितंदिंदिरं॥स्वच्छंदंम
करंदसुंदरगलनंदाकिनीमेदुरंश्रीगोविंदपदारविंदंमशुनस्कंदायवंदामहे॥६०॥इतिश्रीगी
तगोविंदेकलहांतरितावर्णनेमंदमुकुटेंदोनामनवमःसर्गः॥६०॥

वर्णितोयत्रअथवा॥श्रीराधायाः
प्रेमकलहवाकोनमूकत्वंदंनयस्यसकृद्वर्णितोयत्र॥अथवा॥सखावोधितत्वात्सयंमोनत्वेनशृ
णोतीतिमूकत्वेनमूकत्वेनमुकुटंदपदोपादानं॥इदानींसखावोधितांमानितीस्वयमनुनयति॥अत्रांतर
इत्यादिना॥अत्रांतरेस्मिन्नेवावसरेप्रदोषेनिशामुखिहरिःकृष्णःसुमुखीसुंदरानांकिंचिकोपनामेनप्र
सन्नवदनमित्यर्थःश्रीराधामुपेत्यसमीपंगत्वासांनंदगद्गदंआनेदेनगलदक्षरवाक्यसहितंयथास्यान्नथा

गी.रु.टी. इति वक्ष्यमाणमुवाच कीदृशी मस्यारोषवशांस्त्रिंशकोपयुक्तां सखीवचनैः किंचित्प्रमितरोषामित्यर्थः पु
नः किंचित्तां ॥ असीतिरपारेतिः आसैः निःसहं विरहदुःखसहनाक्षमं मुखं यस्यास्तां सखी उंसलजं यथा स्यादे
९०३ वं ईक्षिते सख्याः वदनं मुखं ॥ यथा तां ॥ अथ वा प्रातः कालीनो हरिरागतः सायंकाली जातस्तथापि नमानं मुंच
ति ॥ तदा हरिस्तस्याः मानसरकः श्रीकृष्णः स्वयमेव इत्युवाच वक्ष्यमाणं विनयवाक्यं आह अतुनयचतुरत्वादिति
तिपदापादानं ॥ ६१ ॥ तदेव गीतेन कथयति वसीत्यादि ॥ गीतस्यास्य देशवराडीरागः ॥ अष्टतालीतालः ॥ रागल

अत्रांतरे मस्यारोषवशांस्त्रिंशकोपयुक्तां सखीवचनैः किंचित्प्रमितरोषामित्यर्थः पु
दितां तेसानंदगद्गदयदं हरिरित्युवाच ॥ ६१ ॥ वदसि यदि किंचिदपि दंत रुचिकौ मुदी हरति दरति मि
रमति वीरं स्फुरदधरं सीधवे तव वदनं चंद्रमारोचयति लोचनचकोरं ॥ १॥ प्रिये चारुश्रीले मुंचमयिमा
नमनिदाने ॥ सपदि मदना नलोदहति मम मानसं देहि मुखकमलमधुपानं ॥ ॥ ध्रुवयदं ॥ ॥

क्षणं तु ॥ आरब्धगमनमुद्रानिद्रा घूर्णयिमाननयनयुग्माद्या ॥ मुखशायिनी निजदयिते देशवराडी नवेक्षो
रिति ॥ लघु दुर्लभं लघुश्च लघुषोऽष्टताली प्रकीर्तितेति ॥ गीतार्थः कृष्ण ॥ हे प्रिये प्राणवध्वने श्रीराधे चारुमनोद
रं श्रीलं यस्यास्मादन्नोत्वं मयि मद्यिष्ये च निदानं अकारणं अन्यनायिका संनो गकारणरहितं मानं मुंच
त्यजननुमन्मानकृते तव काहानिजाति अत आह ॥ सपदीति ॥ सपदित्वन्मानसमकाल एव मदना नजः ॥

कामाग्निः मम मानसं दहति तापयति ॥ अतो मानत्यागस्य कावात् किंचित्मुखकमलमधुपानं देहि ॥ मुखमेव
यत्कमलं तत्संबंधियन्मधुसोत्पादिताग्निशामनाय तत्पानं देहाति ॥ अनेन मानेन संमुखं पश्यंत्याः मुखाव
लोकं याचते ॥ अथ वा ॥ चारुश्रीले मयित्वदेकनिष्ठस्वतावेति ॥ अत एव अकारणं मानं मुंचेत्यर्थः ॥ अतः
पानं देही युक्तं ॥ त्याजेयाचते ॥ सपदि श्रीघ्नं मुखकमलमधुपानं मुखपद्मनिःसृतवचनामृतपानं देहि
॥ अत्यादरश्रवणं पानमुच्यते ॥ अतः पानं देही युक्तं ॥ मुखकमलमधुपानमधरामृतं वा ॥ ध्रुवयदं ॥ अपि
च ॥ हे प्रिये त्वं यदि किंचिदपि प्रियासि प्रिय निरपेक्षं स्वल्पमपि वदसि वक्ति ॥ तदा दंत रुचिकौ मुदी तव द
शनानां यादीभिः सैव कौ मुदी चंद्रज्योत्स्ना अति वीरमतिजीमंदरतिमिरंदरः साधुसम एवांधकारस्तद्वर
तिहरी करोति ॥ अपि च ॥ तव वदनं चंद्रमा इव सः स्फुरदधरसीधवे प्रकाशमानाः धरामृतार्थमिमलोच
नचकोरं चक्षुःपक्षिविशेषं रोचयति सान्निजायं करोति ॥ सीधवे प्रकाशमानाः धरामृतार्थमिमलोच
नचकोरं चक्षुःपक्षिविशेषं रोचयति सान्निजायं करोति ॥ सीधवे इति तादर्थ्ये चतुर्थी अनेन चंद्रमसः
नटमिजनत्वमिति कथितं ॥ लोचनयोश्च कोरत्वेन तदेकजीवनतया तदधानत्वे चेति ध्वनितं ॥ अपि च
॥ नयनयोश्च धरपाने छयातद्धर्मपर्ययनाधरमुधा अद्भुतमाधुर्यमिरे निरूपितः ॥ १॥ मयारोषप्रकट
यतीमाह ॥ सत्यमिति ॥ हे सुदति शो न नदशने त्वं सत्यमेव यथार्थमेव यदि मयि कौपित्यमि कौपवत्य
सितशखरास्तीक्ष्णायेन खरास्त एव शरावाणां सैवति प्रहारं देहि ॥ तेनापि चेन्न तुष्यति तदा मुजवंध

नं बाहुभ्यां बंधनं बटय ॥ तेनाप्यसंतोषोरदखंडनं रदैर्ज्ञानैरधरेक्षतं जनय येन वा सुखजातं सुखममू
होतवति तदेव कुरु ॥ इति रदस्योपदेशाश्च कथितः ॥ तथामप्यपराधानुक्तं दंडं विधाय कोपे मुंचेति ना
वः प्रभूणां हि मापराधेषु जनेषु ताडनबंधनखंडनादयो दंडाः समुचिताः ॥ अत्रैतद्व्याजेन नखक्षतालिं
गनचुंबनादीन् प्रार्थयते ॥ २॥ ननु या तव प्रिया सा दंडं विधातुं किं मयाः तच्छाह ॥ त्वमसीति ॥ त्वममजी
वनमसि ॥ त्वयि विषणायाममविषादी नवतीति प्रसन्नया प्रसाद इति त्वमेव मम जीवनमती जीवना

सत्यमेवासि यदि सुदतिमयि कोपिना देहि खरनखरशरबातं ॥ बटय नु जबंधनं जनय रदखंडनं
येन वा नवति सुखजातं ॥ २॥ त्वमसि मम जीवनं त्वमसि मम नृषणं ॥ त्वमसि मम नवजलधिरत्नं
॥ नवतु नवतीह मयि सततमनु रोधिनी तत्र मम हृदयमति यत्नं ॥ ३॥

द्वयत्किं प्रिये नवत्यतस्त्व
मेवमम वधनेति नावः ॥ त्वमम नृषणमलंकरणमसि गौरांगी त्वां विना रपामन्नारीरस्य मे केनापि नृष
णेन वतीत्यर्थः ॥ अनेनापि व्याजेनालिंगनं याचते ॥ नवजलधौ गोपुतनमजलधौ वत रूपे रत्नाकरे त्वमे
वमम रत्नमसि यथाऽत्योरत्नाकरे प्रविशपरिष्ठांतः कविद्वयं लब्ध्वा पूणेति वतितथा ह मप्यस्मिन् व्रजे
त्वां स्त्री स्त्री रत्नं प्रपूज्य कृताये स्मिति नावः ॥ अनेन स्वस्य गोपकुल उद्भवं वदमानयति जन्मसाफल्यमप्ये
तावदेवेति ध्वनितं ॥ तथा च समुद्रस्नानीयं व्रजं व्रजो गनारत्ना निमहारत्नं श्रीराधिकैवेति च ॥ जातो जातो

यदुक्तं तद्विरलं प्रचक्षते इत्युक्तेः उपसंहरति नवत्विति ॥ इह प्रवणे मपि नवती सततं सर्वदा नुरोधिनी
अनुकूलानवतु तत्र त्वदनुकूलतायामम हृदयमंतकरणसमुदायोति यत्नं अतिनापित प्रयत्नवत् त्वदा
राधनप्रयत्नयुक्तमस्तीत्यर्थः ॥ अनुरोधेऽनुवर्तनमित्यर्थः ॥ ३॥ नीलनलिनेत्यदि ॥ हेतविकृशांगी ॥ नी
लनलिनस्य नीलोत्पलस्येवाजाकोतियस्य एतादृशांतवलोचनं कोकनदरूपं ॥ रक्तोक्तोत्पलसौंदर्यधारय
ति विनन्ति ॥ यदि च कुसुमशरः कामस्तस्य वारुणावेन वारुणत्वेन तद्वाणनिप्रायेण वा दंरुष्टं च क्षुरनुरं
जयसिरकं करोषि एतस्य च क्षुषो नुरूपं योग्यं भवति ॥ मन्मथशरमपि तमानसानोरमणीनां वेवालिनी

नीलनलिना मपि तद्वितवलोचनं धारयति कोकनदरूपं ॥ कुसुमशरवारुणावेन यदि रंजय
सि कृष्णमिदमेतदनु रूपं ॥ ४॥ क्षुरनु कुचकुंतयोरुपरिमणिमंजरी रंजयतु तव हृदयदेशं ॥ र
सतुरसनापि तव वनजवनमंडले घोषयतु मन्मथनिदेशं ॥ ५॥

हितानि भवन्ति ॥ वारुणत्वेन च शरा
हिसततं परममनेदिनोरुधिराकृतेन रक्तात्तवंति ॥ रोषं त्यक्त्वा संतो गानि प्रायेण ॥ लोचनमनुरंजये
ति उचितमिति नावः ॥ तच्चुंगीति संबोधनेनापि कृशांग्यास्तव रोषो नोचित इति ध्वनितं ॥ अथवा ॥ कुसु
मशरवारुणः कटाक्षस्तेन यो नावः शृंगाररसस्यानुभावस्तेन स्नेहकटाक्षावलोकनेनेत्यर्थः ॥ श्यामो लोहि
त्यापादनसमयाध्यास्तेन मरंजनं युक्तमेवेति नावः ॥ ४॥ किंचित्सन्नावीद्यादाक्षुरत्विति ॥ मणिमंजरी

गी. २. २१०. हारलताकुचकुंतयोः कुचकलशयोरुपरिस्फुरत्तुचंचलानवतु॥ तव हृदयदेशं वक्षः प्रदेशं रंजयतु॥
 निमिः शोभयतु॥ तन्नयननलिनं रक्ततां धनं तंच कृष्णं मं रंजयसि॥ अतो मणिमंजरी पिते वक्षो यदि रं
 जयति तदा बुधं नवतीति नावः॥ अत्र स्मरकैलिकर्म्मरं ने मंजरी युक्तं क्लृप्तं स्थापनं मंगलायेवे
 तिसूचनाय कुवयोः कलशत्वेन मणिहारस्य मंजरीत्वेन निरूपणं युक्तमेव कृतं॥ अपिच॥ तव वन
 जवनमंडले मांसजलजवनप्रदेशे रंजनापि सुदृढं दिका पिरसु नृणां दायमाना नवतु॥ मन्मथनिदे
 शं कामांतां वीषयतु॥ संनो गरणे मदनान्नया विलासितं नयोजयति मिनावः॥ वचनचतुर्थेण स्फुरत्तु
 मणिमंजरी रसनापि दृष्ट्यादिनापि विपरीतरतं याचते॥ ५॥ अपिच स्तुतेति॥ हे मम स्मरणवाणिमिधिवच
 ने नरा आतापय॥ तव चरणद्वयं सरसः सांद्रः सदरसेन शृंगारेण सहवर्त्तते इति वा॥ सरसं यथा स्याद्वं
 लसत् शोभमानोः लक्त करगोघत्रतादृशं करवाणि कुर्यात्॥ कीदृशं चरणद्वयं॥ स्तुलकमलगंजनं स्तु
 लोत्पलं यत्कमलं स्वकां त्यातस्य तिरस्कारकं॥ अरुणतया सौगंध्यं सौकुमार्येण च तिरस्कृतं स्तुलकमल
 सौंदर्यमित्यर्थः अनेन चरणस्य स्यादपि शीतलत्वं कथितं तस्य हृदया नुरंजकत्वात्॥ पुनः कीदृशं मम
 हृदयं रंजनं मम हृदया नुरागजनकं॥ अथ वा॥ अथ वाममम हृदयमपि कौंचबंधाद्यै रंजयति संनोरो
 स्वलिते अलक्तकरागयुक्तं करोतीति तथा नूतं॥ अतो मया स्वरंजनमुचितमिति॥ नावः॥ पुनः कीदृ
 शं॥ जनित उत्पादितो रतिरंगे सुरत कौशले संनो गरागस्य वापरमनागः परस्परशोभायेन तादृशं॥ कामो

देककारीत्यर्थः॥ तथा च कौंचबंधाद्यै मम हृदयलघुं सत्यरस्य शोभां दास्यतीति नावः॥ परस्परं नु याकांतिः परना
 गः सकथ्यत इति रंगः कौशलरागयोरिति च धरणिः॥ ६॥ स्मरेत्यादिना॥ हे प्रिये॥ उदारं मुदं रंजयस्व चरण
 किशलयं मम शिरसि धेहि मस्तके स्थापय॥ अनेन प्रियजनचरणस्य नगवत्कृतगौरवातिशयेनोपास्यत्वमु
 च्यते॥ पञ्चवपदेन सौकुमार्यं दौर्गंध्यं च तापहारित्वं मंगल्यं सौंदर्यं चेति उदारं मम हृत् अतीक्ष्णप्रदं वातेन च सं
 व्यत्वे योग्यत्वमिति॥ कीदृशं मम मंडनमलंकरणं॥ अनेन नगवतः प्रियजना नुवर्त्तनमेव नृषणमिति कथि
 ते॥ ७॥ स्तुलकमलगंजनं मम हृदयं रंजनं जनितरतिरंगपरनागं॥ तणमम स्मरणवाणि करवाणि च र
 णद्वयं सरसलसदलक्तकरागं॥ ८॥ स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनं धेहि यदयध्ववमु
 दारं॥ ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनारुणो हरतु तदुपाहितविकारं॥ ९॥ ॥ ७॥ ॥

तं॥ पुनः कीदृशं स्मरस्य यन्नगरलं विषंतस्य खंडनं नाशनं॥ विरहिणि मूर्च्छादिप्रदत्वेन मलयानिलादेः स्म
 रगरलत्वं निरूपणात् स्मरस्य सपत्न्या माक्षिप्यते॥ चरणपद्वयं धेहीत्यनेन नायिकाया गारुडिकत्वे वेत्या
 क्षेपकत्वमिदं अपरमपि सपादिविषंगा रुडिकचरणाद्यभिधातेनाभिर्मंत्रितपद्वयवाद्यारोपणेन च शास्य
 तीति धनितं॥ किंच मयि दारुणो दुःसहो मदनः कामस्तज्जनितं यत्कदनं नायः स एव दारुणः सूर्यः ज्वलति अ
 तस्तेन उपहितविकारस्तथादिनृपहरतु दूरीकरोतु॥ अन्योपि सूर्यसंतापः शिरसि पद्वयवादि स्थापने नशा

गी. र. टी.

२०७

स्य कोडदलनात्ताराचप्रहरणादसवः प्राणाः न प्रयांतुनतिगच्छंतु॥ चंडालप्रहारेणानसमीचीनागतिश्चतस्त्र
यासाक्षादेवयथोचितदंशचरणविधेयमिति नावः॥ तथाचकामपीडायाप्राप्तदशम्पवस्तयाञ्चिकामातुरः
संनो गच्छं प्रसादमानवत्याः सकाशाद्वाचरितइति धनितं चंडिस्मदतिकोपनेत्यमरः॥ चंडालकोडदलनादि
तिपाते चंडोवक्रोऽलकोडोश्चलकबंधः केनासमूहस्तस्य दलनात्प्रसरणात्॥ अथतिथीराधावदनपार्श्वयो
रलकलंबनात्वनमुक्तं चंडवर्षमाप्नुहीत्यर्थः॥ तथाचतछोनातुममेवानंददायिनीति नावः॥ अथवाहेचंडि
कोपेनवक्रैस्त्वमेवपुरुषायितंमयिस्त्रियायितेविधेहिसंपादयएवकारेणअहंत्वदाताव्यतिरेकेणपुरुषायि

मुग्धेविधेहिमयिनिर्दयदंतदंशदोषद्विवंधनिविडस्तनपीडनानि॥ चंडित्वमेवमुदमंच

यपंचवाणचंडालकोडदलनादसवः प्रयांतु॥ ६३॥

तंनकरोमीत्यर्थः श्रीराधाकर्तृकापुरुषायि २०७
तानिदंशयिति॥ दंतदंशदोषद्विवंधनिविडस्तनपीडनानिमयेवविधेहिनिर्दयंयथास्यान्नथानुदमुंचओ
दासीन्यमयिविषयेनप्राप्नुयात्तमाकुर्वित्यर्थः असवः तवप्राणाश्चमयेवप्रयांतुमत्यरायणानवंतु॥ अथ
चा॥ हेराधेमयिनिर्दयनितरांदयअतिशयेनदयापराजव॥ हेपंचवाणकामंदवचचंडालकोडदलनात्
हेमुग्धेममप्रार्थनानिजेतीह्वावाणवातातनिर्दयनितरांदयदयाविधेहि॥ वधदुपरमेत्यर्थः॥ श्रीरा
धाप्रसादोमयिजाताश्चतः परंतवापिपराजवोगतइति नावः॥ ६३॥ ननुकोपीनास्त्येवेत्यतश्चाह॥

श्रीश्रीमुखीत्यादि॥ हेराशिमुखिचंद्राननेतवभंगुरभूः कुटिलाभूजतिशोभते॥ कीदृशीयुवजनानांतरुण
जनानामोदायसमोहनायकरालानीषणाकालसर्पिकृष्णादिवधू॥ अन्यानुजगीहृष्टामोहयत्यसौदृष्टएवे
त्यस्याः करालत्वंतदुदितचयनंजनायतस्याः सकाशादुदितयत्तत्तयंतस्यनाशायभूनांतरुणानामध्वक्षणा
स्पृष्टइत्यर्थः॥ त्वदधरसीधुमुधैवत्वदीयाधरसीधुमदिराविशेषः सएवसुधामृतंसएवसिद्धः साधितोमंत्रः
त्वमेववेदधरामृतंपाययमितदापरंतद्विषापहरणानवेदन्यथानस्यादेवचनोधरपानंदत्वातवकोपसर्प
दृष्टस्यममजीवनंसंपादयेति नावः ६४॥ एवमुत्तरमप्रयच्छंतोप्रत्याह॥ कथयतीत्यादि॥ हेतवीक

त्रिनिमुखितवनातिसंगुरभूयुवजनमोहकरालकालसर्पी॥ तदुदितयनंजनायभूनांत्वदधरसी
धुमुधैवसिद्धमंत्रः॥ ६४॥ कथयतिवृथा मोनंतविप्रपंचयपंचमेतरुणिमधुराजायेन्मोनंविनोदय
दृष्टिनिः॥ सुमुखिविमुखीजावंतावद्विमुचयमुंचमांसयमतिशयस्निग्धोमुग्धप्रियोयमुपस्थितः॥ ६५॥

शांगीतवद्वथामोनंनिः प्रयोजनवचनसंकोचोमां व्यथयतिपीडयतिरुग्णांयास्तवएतावंतंकोपधारण
मनुचितमिति सूचनायतद्विषदोषादानंतस्मात्संपंचमेरागविशेषप्रपंचयविस्तारयहेतरुणिमधुरा
जायेमाधुयविधिस्त्रिशालार्थः मधुरवचनैतानिपंचमसंतापंविनोदयापसारयहेसुमुखिशोभनवदनैद
दृष्टिनिः कटाक्षावलोकैः विमुखीजावंत्योदास्यंविमुंचसुमुखाकवैमुत्थमनुवितमिति नावः हेमुग्धे

गी.टी.२. प्रियस्नेहान्नितेऽयं प्रियः॥ मयमेवचना हृत एवोपस्थितः आगतः कीदृशः अतिशयस्निग्धः अति
 शयेन स्नेहवान्॥ अनो मानसु च॥ सयमागतः प्रियो दातुने चितमिति नावः॥ ६५॥ संप्रतिमानाय नोदना
 यतदंगस्तुतिकरोति॥ वंधकेति॥ हेचंडिप्रिये अयं तवाधरो वंधककृतिवांधवः वंधकस्यारुणपुष्पविशो
 ७०८ पस्पयाकृतिर्दीप्तिस्तस्याः वांधवः सुरुत्योयकइत्यर्थः अनेन वंधकादपि श्रेष्ठमुच्यते॥ अयं च स्निग्धो गं
 डः कपेजः मधुकछविर्मदिरहजति तपां डिस्त्रामधुकपुष्पस्येव छविः कांतियस्म एतादृशश्च कास्तिशो न
 ते॥ तेजोचनं नीलनलिनश्रीमोचनं स्वकांत्यानीलोत्पलस्य कांतिमोचयत्याजयतीति दृशं॥ सजाव एव नी

बंधककृतिवांधवोयमधरः स्निग्धो मधुकछविर्गंडिश्चंडिचकास्तिनीलनलिनश्रीमोचनं लेचनं॥
 नासा नैतितिलप्रसूनपदवीकुंडा नदंति प्रिये प्रायस्तन्मुखमेवया विजयते विश्वं सपुष्पायुधः॥ ६६

लतारकत्वात् नीलं चक्षुरंजनेन विनापि सुतरां नीलोत्पलमप्यतिशोते इति नावः॥ हे कुंडा नदंति कुंड
 पुष्पस्येवाजयिषां तादृशा दंताय स्यात्तादृशी॥ तव नासा तिलप्रसूनस्य पदवी तिलपुष्पमसिद्धिच्यमे
 ति प्राप्नोति॥ अत्येतिपारे अतिक्रामतीत्यर्थः॥ प्राय इति तर्क्यामिसप्रसिद्धः पुष्पायुधः पुष्पमेवायुधं रा
 स्त्रयस्म एतादृशः कामस्तन्मुखमेवया विश्वं जगद्विजयते॥ कामः पंचजिरेव शरैर्विश्वं विजयते त्वन्मुखे वं
 धकमधुकनीलोत्पलति कुंडपुष्पाणि संतीति तन्मुखादेव प्राप्तायुधः कामौ विश्वं विजयते इति नावः॥

तथा च॥ रक्तपांडूनीलकषायोज्वलेति॥ आकर्षणवशीकरणोन्मादनद्रावणशोषणोत्तिकामस्य शराः
 कश्चिताः॥ तन्मुखमेवयेतिपारे तन्मुखमेवया सेनाकरकंतेन वंधके वंधवे जावेस्यादिति पुष्पः॥ मधु
 पुष्पो मधुकश्च गुडपुष्पो मधुदुम इति दारावली॥ ६७॥ दृशमिति॥ हेतवित्वं पृथ्वीगता पृथिव्यां प्राप्तासती
 विबुधयो वतं देवपुवतीनां सभृदंश्च हो आश्चर्यं बहसिधारयसि एके नैवांगेन देवांगनां सौंदर्यंतिरस्करो
 यीत्यर्थः॥ तदेवाह दृशाविति॥ तव दृशो नेत्रे मदालसे मदेन हर्षेणालसे मंथरे तथा च॥ स्वर्गे ऐकैव महा
 लसानी मीदेवांगना त्वंतुनेत्रे एव मदालसे दक्षासीत्यात्यर्थमिति नावः॥ तव वदनं द्रुमत्यास्पदं द्रुविष

दृशो न तव मदालसे वदनमिदं मत्यास्पदं गतिज्जनि मनोरमा विधुतरं न मूरुद्वयं॥ रतिस्तव कला
 वतीरचितचित्रलेखनुवावहो विबुधयो वतं वदसितविष्टांगता॥ ६८॥

यणीयामतिस्तस्याच्चा
 स्पदं विषय इत्यर्थः॥ तव मुखे अयं विधुतिमतिर्नवति॥ तथा चेंदुमती देवांगना तस्याः सौंदर्यदियपि
 कश्चोनां मुखे नैव बहसीति श्लेषेणालप्यते॥ तव गतिर्गमि नंजन मनोरमा लोकांतां मनोहारिणी॥ अथवा
 ॥ जनस्य महश्चक्षणस्य नत्यजनस्यैति॥ तथा च मनोरमानाम्नी देवांगना तदात्मिका॥ अथवा ॥ रमालक्ष्मी
 स्तदात्मिका॥ लक्ष्म्याः सौंदर्यादिकं तव गत्यंतं नूतिं वन्नति इत्यर्थः॥ तवोरुद्वयं ऊरुयुग्मं विधुतरं नं विधु
 नास्वशो नयातिरस्कुतारं नाकदलीयेन तादृशं॥ तथा च ऊरु सौंदर्येणतिरस्कुतारं नाता मीदेवांगना

१०८
 १०९
 ११०
 १११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

मिता मसादयित्वा कुंजशाय्यां लतावेष्टितकुर्यात् संतरुशयनीयंगतवतिगते सति सुचिरमित्यादि
 नातस्यां स्नेहाधिकेन तद्वशात् कथितेति ध्वनितं ॥ राधा नुनयरावममपरमपुरुषार्थ इति तापनाय सुचि
 रपरोपादानं ॥ कीदृशो के शवे ॥ कृतवेशो कृतानि सारोचितालंकरणे ॥ अथवा ॥ निर्मिते श्रीराधा मंड
 नाथं विविधपुष्पादिनालंकरणं दिक् धेनतादृशो कीदृशी राधा ॥ रचितारुचिरामनोहरान्दयालं क
 तिर्ययाता ॥ पुनः कीदृशी निरवसादा ॥ निर्गतो वसादः कृद्गानागमनजन्मं दुःखं यस्यास्तौ ॥ कृद्गानुन
 सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षी गतवति कृतवेशो के शवे कुंजशाय्यां ॥ रचितरुचिरनूपां दृष्टिमा
 पे मदीये स्फुरति निरवसादां कापिराधजगाद ॥ ६९ ॥ विरचितचातुर्वचनरचने चरणोरचितप्रणिया
 तं ॥ संप्रति मंजुलवंतुलसीमनिकेलिशयनमनुयात ॥ १ ॥ सुधेमधुमयनमनुगतमनुसरराधिके ॥
 यादिगतवेदा इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ तदेव गीतेन कथयति ॥ विरचितेति ॥ गीतस्यास्य वसंतरागः ॥
 ॥ सतितालः ॥ तद्वक्ष्ये कथितं प्राक् ॥ गीतार्थः ॥ हे सुधेमदरी ॥ अनुगमधुमयनानुसरण कृतविलं ११०
 वादनातिरेका ॥ हेराधिके नृपेणाधिके सकलजगज्जातित्रयितसौंदर्यणिमोहितव्रजे नंदने ॥ अथवा
 स्वमाधुर्यविविधैर्यथैवादिस्वरेण वावशीकृतकृष्णे ॥ वर्तितं च न गवमियैः कृद्गानां रेण हरपंचम
 सरे सुचरीतकृतकानिराधिके ॥ प्रेक्षते तत्र हरिणा सुधाचतां त्वानयावदतिनाषणो जन इति ॥ रक्त

शब्दे रूपे चैत्येकाक्षरं ॥ मधुमयनं मधुमधुराख्यं ससंमप्यातीति विजोडयति इति तत्रा ॥ तं गंगारससाद
 चतुर्गमित्यर्थः ॥ अथवा मयनं मरवत् त्वं सासादलं पदसं ॥ अथवा मधुर्वसंतसंमप्यातिक्षीयति संस
 रस्तकंदर्पकोटिमुंदरमनोहरं अनुगच्छ कीदृशं अनुगतं तव सौंदर्यजा वरपादिना कृष्टः अनुकूल्येतत्ता
 मनुसृतं ॥ अथवा ॥ कामेनाधिके इति राधिके गंगारसजाव इत्यर्थः रक्तकाम इत्येकाक्षरः मधुर्वसंतं
 ॥ अथकात्स्न्येन सर्वतो जावेन न सतका नूत्वा अनुगतं मत्ता नूत्वाः अनुगतं संकेतप्रसंगं प्रियमनुसर क्रीडापराचव
 इत्यर्थः ॥ वसंतस्यो दीपनविजावात् ॥ अथवा हेराधिके अनुसर ॥ ननु नाहूता कथं व्रजामीति चेदतश्चा
 ह ॥ मधुनामा विदूषकोयं समागतसंमधुनमः कृत्यानुसरेत्यर्थः ॥ ध्रुवपदं ॥ अनुगतत्वमेवाह ॥ विर
 चिताविहिताचातुर्गियोक्तिः मम कोटिप्राणवध्वना न्वमेवासितत्यादनखशो नयापित्रजमुदरी कंदव
 मपि ननु लयामित्वया सासाधारणगुणैर्वशीकृतोस्मि त्वाविनाक्षरामपि स्थातुं न शक्नोमि त्यादिव
 चनकंदवस्परचनासंदर्भेन तादृशं ॥ अथवा ॥ तवानयनाय मच्चरणोरचितः प्रणियातो येन तादृशं
 ॥ चरणो संकेताभिमुखगमनाद्यमिति वा ॥ विविधानुनयपूर्वकं नमस्कृत्या कथनायात्रचितपरोपादानं
 ॥ तर्हि संप्रति कुत्रास्तीत्यतश्चाह संप्रतीत्यादिना ॥ संप्रत्यधुना मंजुलोमनो हरे वंजुलो वेतसस्तस्य सीम
 नि पयंति अशोकजलिका तंद इति यावत् ॥ यत्केलिशयनं कीदृशशाय्यातामनुलक्षीकृत्य यातगतं ॥
 तत्र स्तुत्यां प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ वंजुलादीनामुदापनविनावलेन परिगणनापुपादानं ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

गी. २. टी. नांघोत्साहयतीतरयतिवनेति॥ हेसखितुपेहिहृदमनुगच्छकथंयथास्यात्॥ मुखरितो धृतितोमणिमं
 जीरोमणिपुकेचपुरयवतद्यथास्यादेवं॥ पुनः कथंयथास्यात्तदरेणसाधुमेनमथश्चैररेणविकारःपदवि
 न्यासोयत्रएवंयथास्यात्॥ तत्रहेतुगर्जविशेषेणनसंबोधयति॥ धनयोनिविद्युज्ज्वलनस्नयोनोरस्य
 नरोतिनायोयस्यात्तादृशिमरालोनाहंसातांस्वीयमंथरगमनेनमंतीरादिनाबेनचनिकारंतिरस्कारंवि
 धेहिउतु॥ संप्रतिमरालेषुनायमानेषुसत्सुमंतीरादिधनिरपिमरालनाबत्वनैवलोकैग्रह्यइतिसंप्र
 तियोगोपिसारक्षणाइतिधनितं॥ अथच॥ हंसनाकोयात्रायांशुनंस्त्वयतिगमनंप्रतिविचंबेनकार्यइ
 वनजवननननारनरेदरमंथरचरणविकारं॥ मुखरितमंतीरमुपेहि विधेहिमरालनिकारं॥ २॥ ॥
 तितावः॥ तदुक्तं वसंतराजे॥ काष्ठासुसर्वस्वपिदहनंनदंसम्यग्नाबेनचसर्वसिद्धिरिति॥ मरालोराजहं
 सेस्यान्मरालोहंसमात्रक इतिधरणिः॥ निकारः स्यात्परितेवेधान्यस्योत्करणेपिचेतिविश्ववकात्रः॥ पो
 यंतरेमरालविकारंमरालानाहंसातांसारसारविवेकचतुराणांविकारंश्रीकृष्णानुसरणंविनाअन्य
 सारंविकारंविक्रियातुपंतुछंअसारमेवविधेहिविशेषेणधेहिचित्तयस्वजानीहीत्यर्थः॥ २॥ अन्यम
 पुद्दीनवितावंदयतिशृण्वित्यादि॥ तरुणीजनानांमोहनंमाधुर्यातिनायेनमोहननकंमधुरियोः क
 हंस्यरावंनाबं॥ करकमलेनकरोमिवरणमहमागमितामिबिहूरमित्यादीनिमधुराणिसंज्ञाषणानि

महामधुरमोहनात्यदुतस्वरयामभूछितानानतालरागैराजापितंत्वहुणमंकेतिवेणूनोहंवाभूएवाकर्णय
 ॥ कीदृशं॥ रमणीयतरमतिनायेनरमणीयं॥ अतस्तरुणीजनानांमोहनं॥ मधुपविगवमितिपावे॥ मधुपानां
 नमराणांविविधप्रकारेणरसोदोधकंशब्दं॥ अथवामधुमधुररसस्तंपिवतिश्रुत्यासक्तादयतीतिमधुपः
 श्रीकृष्णस्यानुनयालाफमिति॥ मधुरिपुत्रादेनापिचमरस्त्रेवेणतदसत्तंपद्यंतदुगागानपरत्वंचकथितं
 ॥ तथाचश्रीनागवते॥ मधुरयागिरेतिकास्यातिवपिकनिकरेकोकिलसमूहेकुसुमशरासनशासनवदि
 निस्तावकेसति॥ अथवा॥ कुसुमशरासनशासनवंदितुनमस्कृतंश्रीलमस्यतादृशं॥ कामाताकारि
 शृणुरमणियतरंतरुणीजनमोहनमधुरिपुरावं॥ कुसुमशरासनशासनवंदिनिपिकनिकरेनन
 णिसतीत्यर्थः॥ नावंकृष्णेनुरागंनजआश्रय॥ कामातयात्रायायमानेपिकनिकरेनावमन्नि
 प्रायंनज॥ पिकनिनदंश्रुत्वाउद्विक्तरमाप्रियतमसंनोगावसरेपिकादीनारुतमिवकृतितंपकटीकुर्वन्ति
 त्यर्थः॥ वंदिनस्तावकाइत्यमरः॥ अत्रापिपिकनिकरंउंकारेणकृष्णस्यमधुरस्वरोयात्रायांगीतवाद्यवत्
 शकुनमित्यपिचनितं॥ ३॥ अथच॥ अनिलेत्यादि॥ हेकरनोरुकरनः कनिष्ठातोमणिवंधपर्वंतंकरस्पव
 हिनगिस्तद्वत्॥ निम्नोन्नतेऊच्यस्यात्तादृशि॥ गतिंगमनंप्रतिविलंबं कालक्षेपंमुंचत्यज॥ अनिलेनवा
 युनातरलश्चंचजोयः किंशलयनिकरोनवपध्ववसमूहस्तत्स्वरूपेणकरेणजतानिकुरुंवलतासमू

गी. २. टी. हस्तवप्रेरणामिव करोति॥ किंशलयकंयछजेनासमंजसमसहमानोजतासमूहोपित्वां प्रेरयति इति वि
लंबोनकार्यइति धनितं॥ शकुनशास्त्रेच॥ वामे मधुरवारूपक्षीदक्षः पञ्चवितोयतः॥ अबुद्धलौकवायुः
प्रयाणोऽनुत्सवकइति॥ समूहेनिकुरुं वमस्त्रियामित्यमरः॥ मणिवंधाकनिष्ठं करस्य करनोवहिरि
ति अमरः॥ प्रेयोनामालंकारः॥ ४॥ अपिचो॥ स्फुरितमित्यादि॥ अमुं कुचकुं तं स्ननकलत्रां एव सर्वस
मीवीनमसमीचीनं वावदतीति प्रश्नं कुरु॥ कीदृशं॥ स्फुरितं सकंपं॥ कस्मादिव॥ अतंगतरंगवशादिव॥ अ
तंगस्य कामस्य सतरंगं उ ऊर्मिलिङ्गशादिव॥ अत्रानंगतरंगं॥ तानेन तस्यासतरंगिणीत्वमाक्षिप्यते॥ अ
स्फुरितमतंगतरंगवशादिव सूचितहरिपरिरं॥ छद्मनोदरहारविमलजलधारममुं कुचकुं तं॥ ५॥
लोपिकुं तः नद्यांतरंगैः प्रेयमाणः सकंपो नवतीत्यमपि कुचकुं तं स्वयिरसतरंगिण्यमनंगतरंगे
ः प्रेरणादिव सकंपइति तावः॥ इवनाब्दोत्रोत्प्रेक्षाद्योतकः॥ पुनः॥ कीदृशं॥ मनोहरो योऽमुं क्राहारास
एव विमलानिर्मलजलधारयत्र तादृशं॥ अत्र स्ननोपरि स्थितस्य हारस्य जलधारत्वनूपणास्ननस्य हार
कलशात्वेन नूपेण माक्षिप्यते॥ हृणां देवकलशान्तरंगैरां देलने सनिवर्द्धिर्जलधारानिः सरणा संनवात्
॥ पुनः कीदृशं॥ सूचितोदरः छद्मस्य विरहतापहरणात् हरिरिति परिरं अलौगनयेन तादृशं॥ नारी
णास्ननकंपः प्रियसंगमं सूचयतीति शाकुनिकस्तदुक्तं॥ नित्यं नायस्तिनेकंपः प्रियसंगमसूचकइति

हृणकिलशात्वेन स्नननूपणमपि यात्रायां हृणकिलशादृशं नृमिति सूचयति॥ ५॥ सरयाः सकाशात् जलं
ती प्रत्याह॥ अधिगतमित्यादि॥ इदंतववपुः सखीभिः अतिशयेन रतिरणा यमु रतसंग्रामाय सज्जं कृतानं क
रणादिभिरविधानमधिगतं ज्ञातं॥ अथवा॥ सखीभिरिदंतववपुर्वहुधारतिरणो सज्जमधिगतं प्राप्तं॥ इदानीं तासां
कालज्जोतितावः॥ अतो हे चंडिरतिरणा कक्करो अलज्जंतिः शंकेसरसंमोत्साहं॥ अथवा॥ रसः शृंगाररसस
हितं सरागं वारसितः नृब्धवमानः कृतोरसनायाः कांचाः रवो धुनिर्दिं डिमोवाद्यविशेषो यत्र एवं यथास्या
त्रेयास्ति सरस्त्री कृष्णानि मुखं सुरतरा संकेतं नृमिमुपेदि॥ अथवापि सोत्साहरो दिं डिमस्तथातर
अधिगतमखिलसखिभिरिदंतववपु रपिरतिरणा सज्जं॥ चंडिरसितरसनारवदिं डिमसत्ति सरसरसम
वेति धनितं॥ अनिरमेति पाठे॥ जलं लज्जारहितं श्री कृष्णेन सह सुरतं विधेदि॥ संजोगादौ लज्जा
या अनुपयोग्यतात्॥ अलज्जमित्युक्तां॥ किंच॥ कचिदात्मने पिय रसे यद्विन एव॥ यथावल्लाधं राधा मि
त्यादिवत्॥ बाधमित्येतत्पदं दुर्गसिंहतीकायां प्रमाणा कृतं॥ तथेवातिरमेत्यपि यदंतेयं॥ तत्र क्रियाविज्ञि
नहिसरसमिति ह्यवतावमोदापितरेतिः संरं शृंगारस्तद्विस्तेतं यथास्यात्रथा॥ पुनः कथं यथास्यात्॥ रसि
तरसनारवदिं डिं मेयथा स्यात्॥ अनेन विपरितमु रतमिति धनितं॥ ननु सखीभिर्लज्जायामितवात्॥ सखी
भिरिति मेव अतो विलंबोनकार्यइति तावः॥ ६॥ तदेवाह स्मरेत्यादि॥ हे सखिकरेण सखीमवलेख्य सखीतीला

स्मरशरमुजगनखेनसखाभवलंबकरेणसजीतं॥चक्षुःसयकणितैरधिबोधयहरिमपिनिजगतिशीलं॥१॥मूल॥

गो.टी.२. सहितंयथास्यादेवंचलगुह॥कीदृशेनकरणा॥स्मरस्यकामस्यपेशरासवत्सुनगाःसुंदरानखायस्मिन्ता
दृशेन॥अत्यस्मिन्नपिरणेनास्याणिनवंति॥रतिरणेतुल्यत्रावावस्मरस्यनास्याणिइतिभावः॥अथच॥वृत्तय
कणितैःकंकणाद्यादेहरिमपिनिजगतिशीलं॥स्वकीयगमनसुनावंसरूपंवा॥गतिप्रसिद्धीलंचरित्रा॥अ
वबोधयतापये॥अन्यत्रापिसमीचीनोयोदाप्रतिस्मृमवहितंरुत्वेवयुध्यतइतिधृतितं॥निगदितशील
मितिपाठेकथितसुतावमित्यर्थः॥१॥श्रीजयदेवेत्यादि॥इदंश्रीजयदेवेननृणितंहरिविनिहितमनसांहरौ
विनिहितंसत्यरंमनोयेषांतादृशांतांअविरामंअनवरतंकंरतरीमधितिष्टतुकंरदेवमवित्यर्थः॥की
श्रीजयदेवनृणितमधीरीकृतहारमुदासितवामं॥हरिविनिहितमनसामधितिष्टतुकंरतरीमविरामं॥७॥
दृशं॥अधरीकृतःस्वगुरोर्हति॥कृतोहारोयेनतादृशं॥पुनःकीदृशं॥उदासितासमाधुर्येणतिरस्क
तावामास्त्रिणीयेनतादृशं॥अविराममिति नृणितस्यविशेषणंवाकीदृशं॥नित्यमित्यर्थः॥कंरस्त्रितस्पर
स्पराभायाश्चविषयिणांश्रीनाप्रदत्तंरसप्रदत्तंचतवति॥श्रीजयदेवस्यनृणितंमहन्नमैःकंवेधतेएतस्य
समाधुर्यस्वादेनतयोस्त्रिरस्कारोनायतइतिभावः॥अथवाउदासिताःवामाःश्रीराधाकृष्णयोःउदास
नरहिताःसर्वधर्मोवामाभागास्तेउदासिताश्चौरासीत्यतांतिरस्कतांतीतार्थेनतादृशं॥पक्षेमनसमित्यावंत
त्वंतदाश्रीराधाविशेषणंतदेवदृश्येति॥सखावाकोनहरिविहितमनसांहरौश्रवणेनैवविन्नहारकस्तस्मिन्

विहितंविशेषेणहितंकृतंमनोयथासाविहितमनसांविहितमनसांश्रीराधाहरौविहिततयास्त्रितंवा
तांअधितिष्टतुसखागीत्वंदयचिरांतस्याहृदयेअधिष्ठायवसवित्यर्थः॥कीदृशंसखाःवाकांश्रीजयदे
वेतनृणितंतस्याःसकान्नातपरमफलतयापवितंचध्यस्नमित्यर्थः॥पुनःकीदृशंअधरीओष्टपुटीकृत
हारंश्रीराधाओष्टपुटीहरतितस्यचुवनायतत्रगच्छतियुस्मादित्यर्थः॥पुनःकीदृशंउदासितवामंचत
एवउदासितंश्रीराधायाःवामंचक्रतालक्षणंयेनतादृशं॥पुनःकीदृशंचतएवअविरामंश्रीराधायाः
श्रीकृष्णेविरामंशून्यतत्रगमकमित्यर्थः॥कीदृशीश्रीराधाकंरतरीश्रीकृष्णस्यआलिंगनसमयेकंर

॥मामांइक्षतिवक्ष्यतिस्मरकथांप्रत्यंगमालिंगनैःप्रीतियास्पतिरंस्यतेसखिसमागतेतिचिंताकु
लःसत्तांपश्यतिवेषतेपुलकयत्नानंदतिस्विद्यतिप्रत्युज्ज्वलितमूर्च्छतिस्त्रिरतमःपुंजेनिकुंजेप्रियः॥१०॥

भूषणंकंरानरणामित्यर्थः॥७॥पुनरपितस्योक्तंवाधिकांकथयंतीत्वरयतिसेत्यादि॥हेसखितस्यान
यनेनसखत्वसाधिकेवंचनरहितेवासाराधा॥आगत्यमांइक्ष्यतिईक्षिष्यते॥दृष्ट्वापिमांस्मरकथांस्मरस्यो
नेनसवलितंमधुस्वक्रोक्तिंकंदर्पकोलिस्रचिकांकामकथांवक्ष्यतिकथयिष्यतिस्मरलापंकृत्वासाप्रत्यं
गंप्रत्यवयवंममालिंगनैःप्रीतियास्पति॥पुनरपिमयासहरंस्यतेकेलिकलिकरिष्यतिइतिचिंताकुलः
सकृदत्रःस्त्रिरतमःपुंजेस्त्रिरंधंकारसमूहेनिकुंजेत्वांपश्यति॥समागमसाधुसेनवेषतेपुलकयतिअंगा
नीति॥अथान्निवालिंगनंविनाअस्यशंसुरेवेनरोमांचयुक्तो नवतीत्यर्थः॥आनंदतिसंतोषक्रीडांपरिक्रिया

गी.टी.

२४

नंदयुक्तो न विनि ॥ तेनैव संनोगश्च मेण सिद्धति प्रसेद युक्तो न वति ॥ पश्चात्सुरतांते पुनरपि मत्स्यं दृष्ट्वा ॥ निगृही
तो प्रत्युद्गच्छति प्रत्युच्छानं कृत्वा तु गच्छति ॥ त्वामदृष्ट्वा मूर्च्छति मूर्च्छा प्राप्नोति ॥ अथ वा ॥ सप्रियतमः असुक्तं व
यात्वा परीक्ष्येपि दृष्ट्वा प्रत्युच्छानं करोति ॥ दन्तैर्न निर्वृत्तो नृत्वा कं पपुलकस्वेरादिमा तिके विकारान् प्रकटय
तीत्यर्थः ॥ साक्षात्समागमे कीदृशो रसो दयो न विष्यतीति केन वक्तुं शक्यते ॥ तः शीघ्रं गंतव्यमिति नावः ॥ प्र
त्यंगमालिंगतेन नृक्षाधि नृदलक्षणमालिंगनमुक्तं ॥ शाहलिविक्रीडितं वृत्तं ॥ दीपकालंकारः ॥ १८॥ ॥
श्रीकृष्णस्य प्रेमानुवर्ण्य दानीमनिसारोचितनिविडांधकारस्योद्दीपनत्वमनुवर्णयंती पुनरपि त्वरयति चक्षुः

अक्षुण्णो निक्षिपदंजनं अवर्णयोः स्नापिच्छगुच्छावलिं मूर्ध्नि श्यामसरोजदामकुचयोः कस्तूरिकापत्रकं ॥
धूर्तानामनिसारसाहसहृदं विषयि कुंजे सति धूर्तं नीलनिबोलचारुसुदृशा प्रत्यंगमालिंगति ॥ १९ ॥

रित्यादि ॥ हेमखिधांतं अंधकारः निकुंजे जतां मंडपे विद्युत्सर्वतः सुदृशां सुंदरलोचनानां धूर्तानां पुरं
चकानां अनिसारसत्वरुदां अनिसारसत्वरुदां सांपरमविदग्धविलासिनीनामित्यर्थः ॥ तासां प्रत्यंगं प्र
त्यवयवं अलिंगति आसिष्यति ॥ किं कुर्वन् ॥ अक्षुण्णो नयनयोरंजनं कज्जलं निक्षिपयेदं यत् ॥ श्रवण
योः श्रोत्रयोः स्नापिच्छगुच्छावलिं श्यामपुष्पावलिं इंदीवरपंक्तिं वा वासंति मध्विकापुष्पगुल्मपंक्तिं वा कुच
योस्तनयोः कस्तूरिकापत्रकं मृगमदचित्ररचनां विचित्रं निक्षिपत् ॥ कीदृशं धूर्तं नीलनिबोलचारुत्पामप्रच्छ
दवत्सुंदरं ॥ अनिसारोचितवस्त्राभूषणादिकमर्द्धं धांतमेव करोतीत्यर्थः ॥ अनो नृषणादिनिर्माणेनापिका

जातिक्रमोनयुक्त इति नावः ॥ शाहलं वृत्तं ॥ तदा च स्त्रीणां मलं करणारि रचनाधिकारो न पुंसकादीनामेवेति न पुं
सकनिर्देशेन धनितं ॥ अपि च ॥ नृपामसुंदरेणैव सर्वं नृपारिकं संपादनीयमित्यजं मंडनविलंबं नैतित्वा दृष्ट्वा त
धनितं ॥ धूर्तः स्यादंधके लोके च ॥ १९ ॥ किं च ॥ नवादृशीनो प्रेमपरीक्षाकारणमप्येतदित्याह ॥ काश्मीरेति ॥ का
श्मीरवतकुंकुमवतगोरं वपुः शरीरं यासां तादृशीनामनिसारिकाणामनिसारपराणां नायिका नायिकानां ॥
अनितः सर्वतः रुचिमंजरीतिः कांतिपरंपरातिः ॥ आकदरे खमावदरे खायेन तादृशा एतन्नमालदलनीलत
मंतमालवत्पद्मवदति नायेन नीलंतमिस्रंतमस्तत्वेमहेमनिकषोपलतां तासामनिसारिकाणां यत्वेमत

काश्मीरगौरवपुष्पामनिसारिकाणां मावदरे खमनितोरुचिमंजरीतिः ॥ एतन्नमालदलनीलतमंतमिस्रं
तत्वेमहेमनिकषोपलतांतनोति ॥ २० ॥

देवहेमस्वर्णं तस्मिन्निकषोपलतांकषपाषाणतांतनोति विस्मर
यति ॥ परमकांतिमतीनां एतादृशपिगां रंधकोरे कांतारे सर्वमुपेक्ष्य कांता निसारप्रस्थानेन प्रेमाशुद्धिः ॥
परीक्ष्यत इति नावः ॥ २१ ॥ परमविदग्धसखीरसोदो धवंचनकदेवैः संकेतनि कुंजसमीपमातीयजज्जावर्ति
पुनरपि नि कुंजप्रवेशादिशान्तिहासवलीत्यादि ॥ अथ अथानंतरं इयं सखी राधा इति वक्ष्यमाणं सुवाच
कीदृशी नि कुंजनिलयस्य नि कुंज एव निलयो नि नृदंतस्य द्वारे हरिं श्रीकृष्णं निरीक्ष्य दृष्ट्वा त्रीडावती लज्जा
युक्ता ॥ प्रथमसमागमे कामिनीनां लज्जा ॥ नवतीति लज्जा नवतीत्युक्ते ॥ कीदृशस्य नि कुंज निलयस्य ॥ हास्य
लोहारे पंक्तयस्तरलोमध्यमणिः कांचनकांचिदाम ॥ स्वरविचितमेखलाद्यममंजीरोत्तुपुरं कंकणं करं नृ

गी. टी.

षण्णतेषु खचित्तये मणयस्तेषां कस्याहीषितस्य प्रकाशितस्य ॥ तरलश्चलेखं देहारमध्यमणा वपीति वि
श्वः ॥ तिलयश्चोरमंदिमिरेति कोषः ॥ ७३ ॥ तदेव गीतेनाहमं जुतरिति ॥ गीतस्यास्य वरादीरागः ॥ मंत्रताजः ॥ गी
तार्थस्तु ॥ देराधेमाधवसमीपं कृष्णं तिकं प्रविशद्दहमं जुतरं कुंजतलकेलिसदने मं जुतरं यत्कुंजतलं नि कुं
१२५ जात्यंतरं देरास्तदेवकेलिसदने क्रीडामंदिरं तत्र विलसविलासं कुरु ॥ कीदृशि ॥ रतिरत्नमेन सुरतोत्पादेन
हसितं हास्यमुक्ते वदनं मुखं यस्यास्तादृशि ॥ रतिरत्नसहसितं विद्यते स्यात्सौरतिरत्नसहसितवान् कृष्णस्तस्याः
नः प्राणो यस्य सा तत्संबोधनमिति वा ॥ श्रीकृष्णस्य प्राणानूपे इत्यर्थः ॥ अथवा ॥ इह नि कुंजे प्रविशामाधव
हारावली तरलकांचनकांचिदाममं जीरकं कणमणि कृतिदीपितस्य ॥ दारे नि कुंजतिलयस्य हरिं नि
रोक्ष्य ब्रीडावती मथसखी निजगादराधां ॥ ७३ ॥ ॥ मं जुतरं कुंजतलकेलिसदने प्रविशाराधेमाधव ॥ समी
पमिह विलस रतिरत्नसहसितवदने ॥ १ ॥ समीपं विलासं संनोगं कुरु ॥ हे मं जुतरं कुंजतलकेलिसदने
॥ मनोहरतरं कुंजतलमेव कीडा गृहं यस्यास्तादृशि ॥ अथवा ॥ इह माधवे विलस ॥ कीदृशे ॥ मं जुतरं कुंज
तलकेलिसदने यस्य तादृशे ॥ पुनः कीदृशे रतिरत्नमेन हसितं वदनं यस्य तादृशे ॥ प्रविशाराधेमाधव समी
पमिह विलसेत्यंतं भवयद् ॥ प्रतिपदमनुवर्त्तमानत्वात् ॥ माश्रोता तस्याः धवः माधवः सौंदर्यनिधान इत्य
र्थः ॥ वध्वनायाः समागमे निरवधिसौंदर्यप्रकटनान्न माधवपदमुपात्तं ॥ कुंजतरपाठे प्रकृष्टं कुंज इत्यर्थः
॥ १ ॥ अपि च ॥ न वेति ॥ कीदृशे केलिसदने ॥ न वदत तलसत्तरोत्तमानं यदशोकदलं च शोकपत्रं तन्निर्मितं
शायनं शय्या तदेव मारोषुवतीनां महाधनं यत्र तादृशे माधवसमीपं प्रविशाराध्यायो विलसेत्यनुयः ॥ एवं न

तश्चेष्टायायां प्रविश विलसे चेति वा ॥ कीदृशि ॥ कुचकलशयोस्तनकुंजयोः ॥ तरलश्चलो हारो यस्यास्ता
दृशि ॥ अपरस्मिन्नपि विलासगृहे महाधनं तिष्ठतीति धनितं कुचकलशतरलहारे इत्यनेन विपरीतसुर
तं सूचितं ॥ तत्र कलशहारयोः संनोगोरं ने मंगलाचरणमिति धनितं ॥ अथवा ॥ नवसदशोकदलैः कृष्ण
निर्मितशय्यायां सारः श्रेष्ठं यस्याः सा तावप्रधाननिर्देशः ॥ तस्य सर्वस्वरूपे इत्यपि ॥ तस्या एव संबोधनं ॥ अ
थवा ॥ तादृशं शयनमेव मारो यस्यास्तादृशि ॥ अथवा ॥ इह माधवे विलस ॥ कीदृशे ॥ त्वदर्थं रचितं श
यनमेव मारो यस्य तादृशे ॥ अथवा ॥ नवलसदशोकदलशय्यायां वरंगनायामहाधने ॥ पुनः कीदृशे
॥ पुरुषकर्तृसंनोगादौ त्वत्कुचकलशयोरुपरि चंचलो हारो यस्य तादृशं शोकदलपदेनाशेषविरह
नवलसदशोकदलशयनसारे ॥ प्रविशाराधेमाधवसमीपमिह विलस कुचकलशतरलहारे ॥ १ ॥

७३ खहानिरानंदावाप्तिश्च न विष्यतीति धनितं ॥ अथवा परममृंगारूपस्य श्रीकृष्णस्य समीपं मानिर्धनि
कटं प्रविशाराध्यायां पुष्पादिनिर्मितायां विलाशशय्यायां विलस श्रीकृष्णेन सह क्रीडां कुर्वित्यर्थः ॥
२ ॥ कुसुमचयेति ॥ देराधे इह कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन विचित्रविताने विविधमंडनादिभिः सुविश्रुतपुह
तं ॥ अनुपपुत्रं ॥ अथवा ॥ सुचिह्नं गारस्तत्सूत्रं पंक्तं गारप्रधानानां तोययोग्यं वा ॥ कृष्णेन निर्मितं त्वज्ञो
गार्थवासगं हं जीला गृहं तत्र विलस ॥ कीदृशि ॥ कुसुमादपि सुकुमारो देहो यस्यास्तादृशि ॥ अथवा इह मा

गी. टी. धवेविलस॥ कीदृशेकुसुमचयेनरचितंशुचिवासगेहंयेनतादृशे॥ पुनः कीदृशेकुसुमादपिसुकुमारोदेहोय
 स्पातादृशे॥ अथवा॥ कुसुमचयेतरचितं॥ असमयात्कृष्णेनवासगेहंयस्यात्तादृशीतिसंबोधनं॥ प्रविशारा
 धेप्रकृष्टोविरसः प्रणयः आसम्पूरुः धकंयः प्रकृष्टसहीसप्रणयकंयः समयसात्विकंविकारोयस्यात्तादृ
 २५ शिदृश्यसिंबोधनं॥ श्लेषकथनेसखानानामनेदृश्यलंकारिका॥ तथाच॥ तादृशाराप्यारचनेनतस्यत्व
 पितावस्त्वमपिस्त्वममीपेठदितसात्विकविकारेतिविलसैत्यर्थः॥ युद्धेधकंपनेतथेतिच॥ प्रणयः प्रसरेवेगे
 विसरः प्रसरेबुजेइतिविश्वः॥ हेकुसुमसुकुमारदेहे॥ कीदृशियांसुशोभमानामाशोनायस्यकुसुमः श्री
 कुसुमचयरुचितशुचिवासगेहे॥ प्रविशाराधेमाधवसमीपमिहविलसकुसुमसुकुमारदेहे॥ ३॥

कृष्णः तस्यसुरतांबुं॥ अनाश्रितत्वेनाश्रयोमारः कामसुद्रपोदेहोयस्यात्तादृशि॥ कृष्णानिकाक्षितसत्
 पेइत्यर्थः॥ अथवा॥ हेराधेश्रीकृष्णराधयितुंसाधयितुंवशीकर्तुंयोगे॥ इदंजसदनेप्रविशप्रवेशंकु
 रुमाधवस्यशृंगारलीलायाधवस्यपते॥ श्रीकृष्णस्यसमीपं सन्मुखं विलसन्नुवनादिक्रियांकुतुकराकृ
 दिक्रियांवाविविधविलासैवक्रीडांकुर्वित्यर्थः॥ मनोनावंवाकुतुतववरोस्त्रितत्वादितिभावः॥ वामाधव
 समीपं प्रविशइहअस्मिन्माधवेविलस॥ यथेष्टंवाप्रविशायथेष्टंवाविलससाधननर्त्तनानियमोन
 वक्तव्यमयेतिवाकोथश्च॥ ३॥ चलेत्यादि॥ हेराधेप्रियरमणयोगेमाधवसमीपंचलव्रज॥ इहकेलिसद

नेप्रविशविलसच॥ कीदृशेकेलिसदने॥ मलयवनसंबंधीयः पवनोवायुस्तेनसुरजोश्रीतेच॥ अथवा॥ चलश्च
 लोयोमलयवनपवनस्तेनविलासितोमतांमिचालयतीतिचलपदेनमाद्यमेवोक्तं॥ कीदृशि॥ रतौवलितंवर्द्ध
 तंललितंहावविशेषशब्दगीतंयथातादृशि॥ अथवा॥ रतिवलितेकलवलीकामधेनुइति॥ ललितगीतेललि
 तंकमतीयेगीतंगतंयस्यात्तादृशि॥ रतिवलितचासौललितगीताचतस्याः संबोधनं॥ रसवलितपाठेरसव
 लितशृंगारसंभितंललितमनोहरंगीतंयस्यात्तादृशि॥ रसमहितंहावविशेषोगीतंयस्यात्तादृशीवा॥ अथ
 वा॥ इहकृष्णविलस॥ कीदृशे॥ रत्यातवप्रेमावलितंमनुकूलंलितंमनोहरंगीतंतदगुणगणयस्यता

चलमलयवनपवनसुरप्रिशीते॥ प्रविशाराधेमाधवसमीपमिहविलसरतिवलितललितगीते॥ ४॥

दृशे॥ रसवलितंवा॥ ललितलक्षणंनु॥ नानाविधमनोहार्यस्वनावनमनोहरं॥ शृंगारवेष्टितंस्त्रीणांललि
 तंसंप्रचक्षतेइति॥ अथवामात्रादेनमानंतस्यधवः तवमानप्रदः स्वामीतस्यश्रीकृष्णस्यसमीपंनेत्रगोच
 रंयथास्यान्नथाप्रविशप्रकर्षणनृपुरादिरवेणचित्रागच्छ॥ इहअस्मिन्कुंजेवरत्राय्यायां विलसविवि
 धतयालसक्रीडांकुरुत्वमेवपुरुषायितानवेतिविपरीतरतयाअस्याएवक्रियांकथयतीत्यनेनैव॥ अ
 स्याएवपुरुषायितमुक्तमितिभावः॥ अथवाप्रियठंसाहनायप्रियायाः कर्तृकपादौउपदिशतिपुनःपु
 नः प्रविशविलसमाधवसमीपमिहेतियदेरितिभावः॥ ४॥ ॥ ॥

गी. टी.

२७

विततेत्यादि॥ हेराधेरः कामस्यस्य अधिमानसपीडोवाप्रियकामहरिकेमाधवमानंधूयतिवः चानंदप्रदः मा
धवः श्रीरः स्तस्यसमीपं याश्वं प्रविशप्रवेत्तं कुतु॥ इहकेलिसदनेचिरं विलसचविलासरसेमपादय॥ कीद
त्रोविततेर्विस्तीर्णैर्विनिर्वह्नीनां जनानां नवैः पद्मवैवनेसोद्रेवं नृतेरायनेवा॥ त्वंकीदृशि॥ अलसपीन
जवने॥ अलसेमंथरेपीनेमोसलेजवनेयस्यास्तीदृशि॥ अनेननिर्नयेवृका लेरायां संनोगसुखातुन
बंधनितमितिभ्यं ग्यं॥ ५॥ मधुमुदितेत्यादि॥ कीदृशोकेलिसदने॥ मधुना पुष्परसेनमुदितान्या नंदितानिया
निमधुपकुलानि नमरसमूहा स्तेकलितोविहितोरावः शब्दोयत्र तादृशो॥ अथवामधुमुदितमधुपकु

विततवकुवह्निनवपद्मववने॥ प्रवित्राराधेमाधवसमीपमिदविलसचिरमलसपीनजवने॥ ५॥

मधुमुदितमधुपकुलकलितरावे॥ प्रवित्राराधेमाधवसमीपमिदविलसमदनरसरनसतावे॥ हा।

जवतत्तरागमनमहोत्सवेरावः॥ शब्दोयस्यादृशोमाधवे॥ तस्याः श्रीराधायाः संबोधनंवाकीदृशिमदन
स्यकामस्ययोरसः शृंगाराख्यस्तत्रयोरनसस्तेनउपलक्षितोतावोयस्यास्तादृशिअथवा॥ इहमाधवेवि
लस॥ कीदृशो॥ मदनरसेनयोरनसस्तेनोपलक्षितोतावोयस्यास्तादृशो॥ सरसतावेइतिपारिसरसः सरागो
तावोऽनिप्रायोयस्याः तादृशि॥ यद्यपिमधुपेत्यनेनैवमधुपानं प्राप्तं॥ तथापितदानीतनमधुपानप्राप्तयेमु
दितमित्युपात्रं॥ मधुनावसंतेनवा॥ हेराधेप्रियाराधिते॥ माधवस्यमदनमोहनस्यसमीपंसमक्षंमोहनाथं

२०

प्रविशप्रकटीवत्तस्यदर्शनं देहीत्यर्थः पश्चादिदत्तस्यसमीपेकेलिसदनेविलसमदनकीटांकुतुययेष्टमि
तितावः॥ ४॥ मधुतरेति॥ कीदृशोकेलिसदने॥ मधुरतेरतिशयेनमधुरोयः पिकनिकराणांकोकिलसमूहानां
निनदः शब्दस्तेनमुखरेवाचलः अथवा॥ श्रीराधायाः संबोधनं॥ तदामधुरतराः पिकनिकराणामिवयौनिन
दः सुरतेकं वृजितंतेनमुखरे॥ पुनः कीदृशीदृशानरुचिरैरुचिरेवदंतर्कणितरेवरुचिरं शिखरंमालिकाविशेषो
यस्यास्तादृशि॥ दंतकांतिर्यस्यास्तादृशिद्वितीययक्षेविषयमोपम॥ बोधा॥ तदुक्तं दंडिना॥ त्वदानतमिवोक्ति
दमरविंदनृदितिशिखरादपिरुचिरादंतकांतिरित्यर्थः॥ अथवादृशानरुचिवतरुचिवतरुचिरं शिखरंमा

मधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरे॥ प्रवित्राराधेमाधवसमीपमिदविलसदृशानरुचिरुचिरशिखरे॥ ५॥
विहितपश्चावतीमुखसमाजे॥ कुतुमुगरेमंगलज्ञानानि न एतजयदेवकविराजराजे॥ ७॥ ॥ २१॥ ॥

लिकाविशेषस्तादृशी॥ इहमाधवेविलसकीदृशो॥ मधुरतराः पिकनिकराणामिवत्वत्संगमेगोष्ठीशब्दस्तेन
मुखरे॥ अनेनगोष्ठीशब्दमिः कथिता॥ पुनः कीदृशो॥ दृशानरुचिरुचिरशिखरे॥ मधुतरलपात्रे॥ मधुनात
रलप्रांचलइति॥ पक्कदादिमवीजानंमालिकां शिखरंविदुरितिशाश्वतः॥ अथवा॥ हेराधेसकीयतस्या
पिसवर्धिसाविधीकेइहकेलिसदनेप्रवित्रालज्जांत्यक्ताप्रियसमुखीनवमाधवस्यपरसरमणरूपस्य
समीपंसाक्षात्प्रत्यक्षं विलससर्वशृंगारतावंमकाशयेत्यर्थः॥ अस्मिन्अष्टपद्यांश्रीराधांकृत्यमेवमाध

गी. टी. १. न्यातः कवपरावृत्तिः कथितातत्रापि पदे पदे अर्थविशेषश्च कथितः तत्पुत्राक्षमाधवयोः सामीप्यं दृष्ट्वा सरवा
 २१५ : प्रपलकलित इति हर्षवशादेव प्रतिपदे ध्रुवपदोपादानं चर्यविशेषं निरूपितमिति महान्वाक्यार्थश्च
 ७॥ विहितेत्यादि॥ हे मुरारे जयदेव कविराजराजे मंगलशतानि कुरु॥ कीदृशो जगति॥ तव गुणान् वदति॥ पु
 नः कीदृशो विहितः कृतः प्रमावत्याः श्रीवृंदावनलक्ष्याः सुखसमाजः सुखसमूहो येन तादृशो॥ अथवा कविरा
 जराजे नृणां गायति सति॥ किं ज्ञेते॥ विदितः प्रियायाः सुखरूपः समाजः संगमो येन तादृशो॥ नावविश्वे
 योक्तिरियं॥ कुरु सुधीरे मंगलशतानि ता निति पावे॥ हे सुधीरे श्रीराधे मंगलशतानि कुरु कीदृशो विहितस्तव
 सुखरूपः समाजः प्रियसंगमो येन तादृशो॥ किंच॥ कविराजराजे इति प्रौढोयं कविः॥ तद्वक्तुं॥ यथोचितनि
 जोत्कर्षवादी प्रौढ इति रित इति॥ तद्ग्रहस्पवर्णनं न सर्वाधिकारं पि युक्तमेव कविराजराज इति॥ अथवा
 प्रमावती जयदेव कवे॥ पत्नी परमसाध्वी केनचित् दुष्टेनोक्तं तव यति मृतः तदेव स्याः मरणं जातमेव तत्
 क्षणे जयदेव आगतस्तदेव जयदेवेन एवावृष्टपदी पदिता तदेव सापि उच्छायसंवेगानं वकारतदा जय
 देवेन हरिः प्रार्थित इत्यत आह विहितेति॥ ननु त्वया केनोत्कर्षेण जाते तत्राह॥ विहितप्रमावती सुखसमा
 जे प्रमावत्याः मृतायाः मम नाययाः पुनः जीवनेन विहितः कृतः मया सह सुखसमाजस्तव कीर्तनलक्ष
 णः संगमो येन त्वयेति महा उत्कर्षः मृतकनीवननूपो यस्मिन् त्वयिता दृशे परममंगलकारिणित्वयि स्व
 कीयमंगलकरणे किं अशंकामिति ताव॥ ननु मंगलकरणे मम किं सामर्थ्यमिति चेन्न तत्राह॥ कीदृशो मु

२१६
 २१७
 २१८
 २१९
 २२०
 २२१
 २२२
 २२३
 २२४
 २२५
 २२६
 २२७
 २२८
 २२९
 २३०
 २३१
 २३२
 २३३
 २३४
 २३५
 २३६
 २३७
 २३८
 २३९
 २४०
 २४१
 २४२
 २४३
 २४४
 २४५
 २४६
 २४७
 २४८
 २४९
 २५०
 २५१
 २५२
 २५३
 २५४
 २५५
 २५६
 २५७
 २५८
 २५९
 २६०
 २६१
 २६२
 २६३
 २६४
 २६५
 २६६
 २६७
 २६८
 २६९
 २७०
 २७१
 २७२
 २७३
 २७४
 २७५
 २७६
 २७७
 २७८
 २७९
 २८०
 २८१
 २८२
 २८३
 २८४
 २८५
 २८६
 २८७
 २८८
 २८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००
 ३०१
 ३०२
 ३०३
 ३०४
 ३०५
 ३०६
 ३०७
 ३०८
 ३०९
 ३१०
 ३११
 ३१२
 ३१३
 ३१४
 ३१५
 ३१६
 ३१७
 ३१८
 ३१९
 ३२०
 ३२१
 ३२२
 ३२३
 ३२४
 ३२५
 ३२६
 ३२७
 ३२८
 ३२९
 ३३०
 ३३१
 ३३२
 ३३३
 ३३४
 ३३५
 ३३६
 ३३७
 ३३८
 ३३९
 ३४०
 ३४१
 ३४२
 ३४३
 ३४४
 ३४५
 ३४६
 ३४७
 ३४८
 ३४९
 ३५०
 ३५१
 ३५२
 ३५३
 ३५४
 ३५५
 ३५६
 ३५७
 ३५८
 ३५९
 ३६०
 ३६१
 ३६२
 ३६३
 ३६४
 ३६५
 ३६६
 ३६७
 ३६८
 ३६९
 ३७०
 ३७१
 ३७२
 ३७३
 ३७४
 ३७५
 ३७६
 ३७७
 ३७८
 ३७९
 ३८०
 ३८१
 ३८२
 ३८३
 ३८४
 ३८५
 ३८६
 ३८७
 ३८८
 ३८९
 ३९०
 ३९१
 ३९२
 ३९३
 ३९४
 ३९५
 ३९६
 ३९७
 ३९८
 ३९९
 ४००
 ४०१
 ४०२
 ४०३
 ४०४
 ४०५
 ४०६
 ४०७
 ४०८
 ४०९
 ४१०
 ४११
 ४१२
 ४१३
 ४१४
 ४१५
 ४१६
 ४१७
 ४१८
 ४१९
 ४२०
 ४२१
 ४२२
 ४२३
 ४२४
 ४२५
 ४२६
 ४२७
 ४२८
 ४२९
 ४३०
 ४३१
 ४३२
 ४३३
 ४३४
 ४३५
 ४३६
 ४३७
 ४३८
 ४३९
 ४४०
 ४४१
 ४४२
 ४४३
 ४४४
 ४४५
 ४४६
 ४४७
 ४४८
 ४४९
 ४५०
 ४५१
 ४५२
 ४५३
 ४५४
 ४५५
 ४५६
 ४५७
 ४५८
 ४५९
 ४६०
 ४६१
 ४६२
 ४६३
 ४६४
 ४६५
 ४६६
 ४६७
 ४६८
 ४६९
 ४७०
 ४७१
 ४७२
 ४७३
 ४७४
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८१
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८५
 ४८६
 ४८७
 ४८८
 ४८९
 ४९०
 ४९१
 ४९२
 ४९३
 ४९४
 ४९५
 ४९६
 ४९७
 ४९८
 ४९९
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०३
 ५०४
 ५०५
 ५०६
 ५०७
 ५०८
 ५०९
 ५१०
 ५११
 ५१२
 ५१३
 ५१४
 ५१५
 ५१६
 ५१७
 ५१८
 ५१९
 ५२०
 ५२१
 ५२२
 ५२३
 ५२४
 ५२५
 ५२६
 ५२७
 ५२८
 ५२९
 ५३०
 ५३१
 ५३२
 ५३३
 ५३४
 ५३५
 ५३६
 ५३७
 ५३८
 ५३९
 ५४०
 ५४१
 ५४२
 ५४३
 ५४४
 ५४५
 ५४६
 ५४७
 ५४८
 ५४९
 ५५०
 ५५१
 ५५२
 ५५३
 ५५४
 ५५५
 ५५६
 ५५७
 ५५८
 ५५९
 ५६०
 ५६१
 ५६२
 ५६३
 ५६४
 ५६५
 ५६६
 ५६७
 ५६८
 ५६९
 ५७०
 ५७१
 ५७२
 ५७३
 ५७४
 ५७५
 ५७६
 ५७७
 ५७८
 ५७९
 ५८०
 ५८१
 ५८२
 ५८३
 ५८४
 ५८५
 ५८६
 ५८७
 ५८८
 ५८९
 ५९०
 ५९१
 ५९२
 ५९३
 ५९४
 ५९५
 ५९६
 ५९७
 ५९८
 ५९९
 ६००
 ६०१
 ६०२
 ६०३
 ६०४
 ६०५
 ६०६
 ६०७
 ६०८
 ६०९
 ६१०
 ६११
 ६१२
 ६१३
 ६१४
 ६१५
 ६१६
 ६१७
 ६१८
 ६१९
 ६२०
 ६२१
 ६२२
 ६२३
 ६२४
 ६२५
 ६२६
 ६२७
 ६२८
 ६२९
 ६३०
 ६३१
 ६३२
 ६३३
 ६३४
 ६३५
 ६३६
 ६३७
 ६३८
 ६३९
 ६४०
 ६४१
 ६४२
 ६४३
 ६४४
 ६४५
 ६४६
 ६४७
 ६४८
 ६४९
 ६५०
 ६५१
 ६५२
 ६५३
 ६५४
 ६५५
 ६५६
 ६५७
 ६५८
 ६५९
 ६६०
 ६६१
 ६६२
 ६६३
 ६६४
 ६६५
 ६६६
 ६६७
 ६६८
 ६६९
 ६७०
 ६७१
 ६७२
 ६७३
 ६७४
 ६७५
 ६७६
 ६७७
 ६७८
 ६७९
 ६८०
 ६८१
 ६८२
 ६८३
 ६८४
 ६८५
 ६८६
 ६८७
 ६८८
 ६८९
 ६९०
 ६९१
 ६९२
 ६९३
 ६९४
 ६९५
 ६९६
 ६९७
 ६९८
 ६९९
 ७००
 ७०१
 ७०२
 ७०३
 ७०४
 ७०५
 ७०६
 ७०७
 ७०८
 ७०९
 ७१०
 ७११
 ७१२
 ७१३
 ७१४
 ७१५
 ७१६
 ७१७
 ७१८
 ७१९
 ७२०
 ७२१
 ७२२
 ७२३
 ७२४
 ७२५
 ७२६
 ७२७
 ७२८
 ७२९
 ७३०
 ७३१
 ७३२
 ७३३
 ७३४
 ७३५
 ७३६
 ७३७
 ७३८
 ७३९
 ७४०
 ७४१
 ७४२
 ७४३
 ७४४
 ७४५
 ७४६
 ७४७
 ७४८
 ७४९
 ७५०
 ७५१
 ७५२
 ७५३
 ७५४
 ७५५
 ७५६
 ७५७
 ७५८
 ७५९
 ७६०
 ७६१
 ७६२
 ७६३
 ७६४
 ७६५
 ७६६
 ७६७
 ७६८
 ७६९
 ७७०
 ७७१
 ७७२
 ७७३
 ७७४
 ७७५
 ७७६
 ७७७
 ७७८
 ७७९
 ७८०
 ७८१
 ७८२
 ७८३
 ७८४
 ७८५
 ७८६
 ७८७
 ७८८
 ७८९
 ७९०
 ७९१
 ७९२
 ७९३
 ७९४
 ७९५
 ७९६
 ७९७
 ७९८
 ७९९
 ८००
 ८०१
 ८०२
 ८०३
 ८०४
 ८०५
 ८०६
 ८०७
 ८०८
 ८०९
 ८१०
 ८११
 ८१२
 ८१३
 ८१४
 ८१५
 ८१६
 ८१७
 ८१८
 ८१९
 ८२०
 ८२१
 ८२२
 ८२३
 ८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

गी. ली. तत्र हेतुगनविशेषणमाह नृक्षेपेति॥ नृक्षेपस्य नृचालनस्ययालक्ष्मीः संपत्तस्याः योलेनस्नेनक्रीते॥
 दासजनैः संभ्रमोनयुक्त इति नावः संभ्रमः स्यादरेती तौसंगमे आदरेचेति विश्वः॥७॥ सेत्यादि॥ सामानवत्पि
 राधानिवेशनं वासगृहं प्रविशेत्प्रविष्टा॥ किं कुर्वाणामंजुमतोदरोयोमंजीरोरूपुरसंमिजनात्रा वं कुर्वती॥
 सिंजानमंजुमंजीरमिति पाठे सिंजानश्चासौ मंजुमंजीरश्चतद्व्यास्योदितिक्रिया विशेषणं प्रविशेति॥ नमोह
 नायकिमपि दावादिकं प्रकल्पयंती प्रविशेति नावः॥ कथं यथा स्यात्॥ ससाधसंसाधसहितं मानंदमानंद

त्वांचित्रेनचिरं बहन्नयमतिश्रान्तो नृशंतापितः कंदर्पेण च धातुमिच्छति सुधासंबंधविवाधरं॥ अ
 स्योक्तदलं कुतुक्षेणमिह नृक्षेपलक्ष्मीलवक्रीते दासद्रवोपसेवितयदां तोजे कुतः संभ्रमः॥७॥
 सामसाधसमानंदंगो विंदं लोललोचना॥ सिंजानमंजुमंजीरं प्रविशेन्न निवेशनं॥७॥ ॥८॥

सहितंचयथा स्यान्नत्रथा॥ कीदृशी सा॥ गोविंदं लोलेचं च लेलोचनेयस्याः सा॥ सिंजानामंजुमंजीरमित्य
 नेन कंयः सात्विकस्नेन पादस्वजनं हर्षसाधसौम्यनिचारिनावोलोचनेत्यनेनानुभवः कटाक्षरूपः॥
 यदावाय लोच्यनिचारिनावः पवंतागरेयोः समागमे रसोत्पत्तिरुक्ता॥७॥ लीलागृहे प्रवेशनिनृप्येदानी
 दं नृनिमत्सवेनरसविक्रियांगीतेनाह॥ राधावदनं त्यादि॥ गीतस्यास्य वराडी रागः॥ नृपकतालः गीता
 र्यक्त॥ साराधाहरिं श्रीकृष्णं ददृष्टुं वेती॥ कीदृशं एकरमं एकोमुखः शृंगारारसोयस्यतं॥ अथवा

एक एव राधाविषयोरसः सर्वातिशयितरागोयस्यतं॥ राधायायादृशोरसः कृष्णस्यापि नादृश एवेति वासमा
 नशीलत्वात्॥ समानशीलमनेषु सख्यमिति रसयोमणं नवतीति नावः॥ पुनः कीदृशं॥ चिरं ब्रूकालेमा
 प्यन्निलषितोवांछितस्तसंबंधी विलासः कैलियेन तं॥ पुनः कीदृशं॥ गुरुर्महानृषः प्रियायास्याहर्षश्चाने
 दस्तस्य वरां वदमायन्नं प्रकुक्षितं वदनं यस्यतं॥ अनेन उद्भूतविकार उक्ताः संवरणायोग्यत्वेन तदधीनत्वा
 त्॥ पुनः कीदृशं॥ अनंगविकासं कामसदृशं॥ अनंगविकासमिति पाठे कामस्य विकासः स्फूर्तिर्यस्यतं॥
 गुरुर्षविशंवदनमनेन हरेरनुरागानिलखितविलासत्वे अवगते इति नावः॥ तदुक्तं॥ आकारैरिति ते

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविनेगं॥ जलनिधिमिव विधुमंडलदर्शनितरलितुं
 गतरंगं॥१॥ हरिमेकरसंचिरमनिलखितविलासं॥ सादृशं गुरुर्षविशंवदनमनेगविकाशं॥
 ॥ ध्रुवपदं॥

गस्याचेष्टयानाषितेन च॥ नेत्रवक्रविकाराभ्यां तार्यते तर्गतमन इति ध्रुवपदं॥ अथ यदनि
 राधेत्यादि॥ पुनः कीदृशं हरिं॥ राधायाय वदनं मुखं तस्य विलोकनेन वीक्षणविशेषात्॥ विवि
 धानानाविधाविकाराज्जंतुणां गक्षेपणकरविमर्दादिनृपास्त एव विनेगाः विनिर्दिष्टमयोयस्मिन्नूतं॥ कश्चि
 व॥ जलनिधिमिव॥ समुद्रमिव॥ कीदृशं जलनिधिं॥ विधुमंडलस्य चंद्रमंडलस्य दर्शनेन तरलिताश्च
 चलीकृतास्तंगाश्च सुजास्तरंगा ऊर्मयोयस्यतादृशं॥ अत्रागाधशृंगाररसाश्रयत्वेन कृष्णस्य जलनिधि

गी. टी.

०२०

साम्यं॥ राधामुखस्य स्याज्जहदकारित्वादिना चंद्रसाम्यं॥ तं तंगनित्र्यांगविकारस्योन्नरोन्नरोत्ततयातरंग
साम्यं बोध्यं॥ उपमालंकारश्च॥ अथवासासख्योक्तसन्मुखीश्रीराधाहरिमनोहररूपं स्वयं राग्यं वा श्रीकृ
ष्णंददृश्विषयसंबन्धिपिविलो कितवती॥ कीदृशं दर्शयंकरसंस्वस्याः प्रतिकरसतां प्राप्ते॥ पुनः
कीदृशं चिरं अजितवितविलासं चिरं सर्वदेवनेगावसरेतदुपेते च अजितः सर्वगतः लखितः इक्षितः वि
लासो यस्य तं॥ अथवा अजितः सर्वगोलखितः चित्रितः चिह्नितः विलासो नखदंत वातादिलक्षणाः कीदृ
विनोदः स्वस्यायस्य तं स्वस्यायेन वा तं॥ पुनः कीदृशं गुरुद्वयं श्रीराधागमनेन गुरुः अधिको यो रूपाः त
हारममलतरतारमुरसिदधतं परिलंब्य विहरं॥ स्फुटतरफेनकदंबकरं वितमिव यमुनाजलहरं॥ २॥

धेदृशं श्रीराधायाः वशं स्थितं॥ अतएव हास्यपरयावदवदनं श्रीराधं प्रतिवदतवदनं ज्ञायमानं मुखं यस्य
तं॥ पुनः कीदृशं अनेगविकारां श्रीराधायाः स्वस्यापिकामप्रकाशक इति भ्रवपदं न्यत्समानं॥ १॥ वि
कारनेवाह॥ हारमित्यादि॥ पुनः कीदृशं विहरमतिशयेन परिरन्नालिपुत्तरसि वक्षसि हारं दधतं विन्याणं की
दृशं॥ अमलतरी अतिशयित विमलतरस्तारशुद्धमौक्तिकं तेन तादृशं॥ कमिव॥ स्फुटतरः प्रकटतरोयः
फेनसमूहस्तेन करं वितं मिश्रितं यमुनाजलहरमिव प्रवाहमिव॥ अत्र कृष्णशरीरस्यामस्निग्धतया सौंद
र्यपरया च यमुनाप्रवाहसाम्यं हारस्य चातिष्ठानतया फेनसमूहसाम्यं बोध्यं॥ अत्र हारलिंगनेन स्वात्तिला

०२०

२३

षप्रकटनामोदायिताख्याहवोत्रवर्णितः॥ तदुक्तं साण्विमुखाकरे॥ स्वानिलायप्रकटनामोदायितमिति॥
तारमुक्तादिसंयुद्धोतरलेखुद्धमौक्तिके॥ तारश्चरजतेषु चैरप्यन्यदवशीरितमिति विष्णुः परिलेखिविहरमिति
पठेति शयेन दर्शयित्वर्थः॥ तदापि स एव नावः॥ उरसिधारणेनालिङ्गनप्राप्ते॥ हारश्च श्रीराधाकृतसंस्मृ
तेयं॥ अथवा श्रीराधायाः उरसिहारं विहरं त्वहरादगते गजमुक्ताफलवक्रमूल्यं वा विहरं अमूल्यं अहरशी
घ्रं वा श्रीराधाया आगमनवक्षयिनाय दधतं श्रीराधायाः उरसि कंटादधो नागे स्तनोपरि धारयंतं॥ किं कृत्वा
परिरत्यगादालिङ्गनं कृत्वा आलिङ्गनं छजेन लघुजावतया स्व उरस्तं दुरसिधतवानित्यर्थः॥ वातसम
ये प्रथमसमागमाच्च विहरं यथास्यान्नद्यादरादेव परिरन्महारं उपहारतया दधतं तस्मा उरसि अर्पितं वत
मित्यर्थः॥ कीदृशं हारं अमलतरतारं श्रेष्ठतरमुवर्णं पूत्रगृहितं॥ अमलनिर्मलतर अतिशयेन निर्मला
तिश्रामलकप्रमाणानि ताराणि मुक्ताफलानि यस्मिन्वा तं श्रीराधायाः उरसि स्थितयोः हारकृद्भयोः उप
माजाता तदाह स्फुटतरफेनकदंबकरं वितमिव यमुनाजलहरं प्रकटफेनमिश्रितयमुनाजलहरमिव हा
रोपमाफेनतुल्ययमुनाजलोपमातुल्या श्रीकृष्णरूपामोषमाश्रीराधा उरसि हारकृद्भयोर्मंडितगीतमित्य
र्थः॥ २॥ पुनः कीदृशं॥ रूपामलेत्यादि॥ रूपमलं नीलमृदुलं कोमलं कलेवरमंडलं शरीरमंडलं यस्य तं॥ अ
तएवाधिगतं अधिकं परिधेयत्वेन प्रिया रूपमादृशा तत्तातं॥ गौरं स्वर्णपीतं दुर्लभं पदवस्त्रं येन तं॥ अनेन
गौरं ग्वास्तेन सहजतावैष्टनालिङ्गनेन परमशोभा तविष्यतीति ध्वनितं॥ तदुक्तंः प्रियमनुकृतवस्त्रं विन

गी. टी.

मावेष्टयंती दुममिवशरलांगीमंदसीत्कारदीर्घंविदनमुदितलेखाकंदतीचुवनार्थनमयतिविनतांगीय
ध्वनावेष्टितंतेदिति॥ कमिव॥ नीलनलिनमिव॥ श्यामकमलमिव॥ कीदृशां नीलनलिनं॥ पीतोयः परमाः
पुष्परेणुस्यपटलंममृदुलस्ययोनरोतिनायस्तेनवलपितंवेष्टितंमूलंयस्यतादृशं॥ अत्रकुसुमस्यस्त्रि
ग्धेसौगंधसोक्तमायंश्यामत्वेननीलोत्पलसाम्यं॥ पीतपद्मंवरस्यचमूललनपीतपरागसाम्यं॥ दृष्टान्तरां
तेनैवोदीयनविनावश्चद्विजिति॥ उपमालंकारंश्यायि॥ वहिर्मूलपरागावृतलानावादनूतोयमेयं॥ ३॥ ॥
तरलेत्यादि॥ श्रीराधावलोकनार्थंतरलश्चंचलोयोदगंचलः कटाक्षस्तस्यचलनेनमनोहरं सुंदरंयद्वदनं

श्यामलमृदुलकलेवरमंडलमधिगतगौरकुक्कुलं॥ नीलनलिनमिवपीतपरागपटलनरवलपितमूलं
॥ ३॥ तरलदृगंचलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागं॥ सुदृकमलौदरखेलितखंजनयुगमिवशरदितरागं॥ ४॥

तेनजनितउत्पादितेरतिरागोराधायाः सुरतेछायेनतादृशं॥ अथवा॥ कटाक्षयुक्तं सुंदरंयद्वदनंश्रीराधायास्ते
नउत्पादितंसंनोरोछायस्येति॥ अनेनकांतादृष्टिरुक्तायथा॥ अपिवेतीवदृग्यस्यायासाविश्रान्तिनिर्मला॥ स
भूक्षेपकटाक्षाचकांतामनमथवर्द्धनीतिकमिव॥ शरद्विशारत्कालेस्फुटकमलौदरविमितपद्मगर्भेखेजितं
क्रीडितंखंजनयुगंखंजरीदयुगलंयत्रतादृशान्तरागमिवश्चत्रयोवनाविनाविनास्वच्छकांतिमन्त्रयाराश्री
राधाद्वानिसंक्षुब्धिताशयत्वेनचरमाधारतयापिहृत्स्यशरत्कालीनसरोवरसाम्यंवदनस्यविकसितय

मसाम्यं॥ तन्मध्येचांचल्येनविचित्रसौंदर्येणचनेत्रयोः खंजरीदयुगसाम्यं॥ द्वितीयव्याख्यानेषितकटाक्षाश्रय
त्वात्कुसुमस्यसरोवरसाम्यंयुक्तमेव॥ शरत्कालेजलाश्रयस्यकमलगर्भखेलनखंजनोदृष्टः सनयथादृष्टुंवांछि
तंप्रपद्यतेवंतदपांगवत्कुसुमवदनदृशनंश्रीराधायावांछितंकेलिसुखंदास्यतीतिशरत्कालीनपद्ममध्यव
जनीपमानेनध्वनितं॥ तदुक्तं वाराहसंहितायां हेमसमीपसितांवरलोलहरितोपनष्टेषुदधिपात्रधातु
करेदृष्टोनीष्टानिचेष्टतेविदग्गइतिच त्रेषुगोषुगजवालिमहोरगेषुराज्यप्रदः कुशलदः शुचिरुज्वलेषु
॥ स्यात्खंजनइत्यपितरागस्तेजलाधारइतिशेषेविश्वः॥ युक्तोपमालंकारोयं॥ तद्वक्षणांस्मितपुष्पो
ज्वलंलोलनेनतंगमिदंमुखमिति॥ पुष्पादिरेफाणासंगत्यायुक्तद्वयकमिति॥ ४॥ ॥ वदनेति॥ पुनःकी

वदनकमलपरिश्रीलनमीलितमिहिरसमकुंडलश्रोतं॥ स्मितरुचिरसमुच्चसिताधरपद्मवक्त्रतर
दृशंदरि॥ वदनकमलस्यमुखपद्मस्यपरिश्रीलनायप्रकाशनायचनुतवायवामिलितो
मिहिरौसूयोतिभांसमेसदृशं॥ अथवा॥ तास्यांश्रीनाकांतियस्यतं॥ अत्रकुंडलयोर्नानामणिरुचित
त्वेनसूयोपिमावोधा॥ प्रियादृशेनातिविकसितपद्मोपमावदनस्य॥ अनूतोयमेयं॥ सर्वधर्मप्रतासा
रः समारुतइवकुचिन्॥ तवाननंविनातीतितामनूतोपमांविदुरिति॥ पुनःकीदृशं॥ स्मितस्येषदास्य
यारुचिःकांतिस्यारुचिरोमनोहरोऽथचसमुच्चसितोराधाधरयानोक्तंयथाप्रसुरितोईवकंपितोयो
धरपद्मवस्तेनकृतोराधायारतिलोचः सुरतेछायेनतं॥ अथवाश्रीकुसुमुखपद्मपरिश्रीलनायवि

गी. टी.

२२२

काशनायप्रफुल्लायमिलिताप्रासायाराधासाएवमिदिरसमाअतिगौरकांत्पासूर्यनुज्यातयाकुंडलकां
त्वाचशोनायस्यते॥अथवाश्रीराधायाः वदनकमलपरिशीलनेनसादरावलीकनेनमिलितामिदिरसमा
सूर्यमदशाकुंडलशोनायस्यतेपुनः कीदृशंदरित्रीराधायाः स्मितेनमंदहास्यनयारुचिः दंतकोतिः रु
चिरैमनोहरौसमुध्वसितौप्रस्फुरितौअधरपद्मवौश्रीराधायाः अधरपद्मवासांस्कृतः का
रितः रतिनैगः चुंबनादिनीगलालसायस्यते॥५॥शान्तिकिरणेति॥पुनः कीदृशं॥शान्तिकिरणेश्चंद्रकि
रणैः छुरितं संचितं उदरमसंतरंयस्यतादृशोयोजजधरोमेवस्मदकुंदरीः सकुसुमाः पुष्पसहिताः केना
यस्यते॥अत्रकेशानां त्रणं मतयामेधसाम्॥अत्रकुसुमानांचमेवांतश्चारुचंद्रकिरणसाम्बोधं॥पुनः कीदृ
शान्तिकिरणछुरितोदरजलधरसुंदरसकुसुमकेनां॥तिमिरोदितविधुमंडलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशं॥हा
शं॥तिमिरेधकारेउदितप्रकटीकृतंयच्चंद्रमंडलंशान्तिविंबंतदन्तिर्मलस्यमलयजतिचवश्याध्यामसुंद
रस्यललाटेमंडलाकृतितिलकस्यगाढंधकारेष्टणचंद्रविंवसाम्॥ष्टणचंद्रोदयेतिमिरस्यासंभवादन्
तोपमेयंबोधं॥चंद्रमंडलाकारतिलकेतिअयमितिप्रायः स्वस्यतंदकुमारत्वानुकरणत्वेनवैश्वत्वं
दश्रितिं॥तद्वथा॥विप्राणामृदुधुंइंदुक्षत्रियाणांविपुंडुकं॥वैश्वानामंडलाकारंशूद्राणामर्धचंद्रकंइ
तिस्मतेरिति वणनियमः॥वैष्णवधर्मसिद्धिमेवक्रुधुंइंदुएवनियमः तंदत्तवैष्णवएवतस्यवैष्णवत्वं
श्रीनागवतेषादृशानियमेनविख्यातंभीतंभीकृष्टपुत्रत्वेनविश्वेरोवविख्यातंअतः चंद्रमंडलेषु

२२२

२५

क्वाचंद्रमानुष्यमुज्ज्वलंउधुंधुमेवअनेनउज्ज्वलगुणएवलक्षितः ननुमंडलाकारेतिवैष्णवत्वमेवद्योति
तमितिजावः॥हा॥पुर्विलेति॥पुनः कीदृशंश्रीराधायाः दशनेनविपुलोयः पुलकनरोरोमांचातिशयस्तेनदं
तुरितं व्याप्तं॥एतेकेतिकलानिः रतिसंबंधिनीनिः केलिकलानि॥चुंबनालिंगनादिविशेषचतुरीतिर
धीरंचंचलं॥श्रीराधायाः अचवलोकनेनमणिगणानांमणिसमूहानांकिरणसमूहेनसमुज्ज्वलानिज्य
एनिमुकुतांगदमंजरादीनितैः सुनगंसुंदरंशरीरंयस्यते॥मध्यानि सारिकेयंनारिका॥मध्यालक्षणा॥
नुज्ज्वलज्वास्मरामध्यामोदांतसुरतक्षमाइतितथाचएनिः पदेः रुहमेविनावानुनावसात्विकव्यतिचारिनिः
सांगः शृंगाररसः स्थापिनावीनिर्हपितः॥१॥श्रीजयदेवेत्यादि॥हेजनाहरिप्रणमततमस्करुता॥किंरुत्वा
विपुलपुलकनरदंतुरितंरतिकेलिकलानिरधीरं॥मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलनृषणसुनगशरी
॥सुचिरंवक्रुकांलं व्याप्यरुदिविस्त्रेविनिक्षयप्राययित्वा॥ननुयागादिनादुर्जनत्वेनदेवांतरंजतनो
येदरेकमुलनतयाकितत्राद॥कीदृशंसुकुतोदयस्यपुण्योदयस्यसारंसारंनृतंअथवासुकुतोदयएवसा
रोधनेयस्मान्नं॥तथाच॥पुण्योपचयानांतदेवपरमफलंतेनैवपुण्योपचयः तत्रामस्मरणेनैवयागाद्यपका
रः क्रियते॥नतंकैपिउपकचुंशुकुवतीतितस्यैवदुध्वन्या॥तस्मदेवविधेयमितिजावः॥अथवासुकुतोद
यसारंसुकुतोदयस्यजगद्वर्मास्यउदयः प्रकाशः तस्यैवसारंफलंवासुकुतोदयाश्रीननरुतः उदयः प्र
काशोययाश्रीराधयातस्याः सारंनोपविषयंवासुकुतोदयंश्रीराधोदयमेवसारंश्रेष्ठफलेयस्यते॥श्रीज

गी. टी. मदेवतणितविनवे वायिनवेदिगुणीकृतो नृषण नारेलंकरणसमूहोयेनतं॥ जयदेवसरसती स्वयमेवोप
 मोत्तेशासुलंकारवती नगदकुणैस्तव लनीयेः सुतरामलंकृतंतितावः॥ अथवा॥ श्रीजयदेवस्य तदास्यन
 १२२ लितविनवेवै नववर्णितमधुरगुणैर्दिगुणीकृतो नृषण नारेलंकरणसमूहोयेनतं॥ प्रथमस्कस्य ललंकरो द्वितीयः का
 व्यालंकारविषयतया वर्णितमधुरगुण इति॥ अथवा॥ श्रीजयदेव नणितविनवेः राधाविषयिकरसानुना
 वेदिगुणीकृतो लंकरणसमूहोयस्य॥ प्रथमस्क नृषण नृषणंगमौदयलंकारः॥ द्वितीयोपिरसानुना
 वातिनायो लंकार इत्यर्थः॥ आदौ एकाकी स्तितत्वात् स्वकीय एकैव विनवस्वस्वरूपप्रकाशविनव एव एकं
 नृषणं पश्चात् द्वितीया श्रीराधायाः समागमे नदिगुणीकृतं द्वितीयं कृतं नृषण नारं च लंकारसमूहं यस्यत
 श्रीजयदेव नणितविनवदिगुणीकृत नृषण नारं॥ प्रणमत रुदिविनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारां॥ ॥ २२॥
 वा॥ ॥ इदानीं श्रीराधाया रसविक्रिया माह॥ अतिक्रमेति॥ हे सखियदपराधाददृशतिदानीं प्रियत
 मसमालोकसमये श्रीराधायाश्चक्षुर्बन्निमान् आनंदसमूहं चक्षुःपेरापतितः ह्यश्रुतिकरः पपातेत्यर्थः॥
 ननु समीचीनता जने स्थापितः कथं पपात तत्राह॥ किं नूतयारक्षोः॥ नरलतरतारं दृष्ट्वा निमंगे नातिनायेन च
 चलाक्षिकनी निकं यथासादेव पतितयोः॥ सौंदर्याधिकेन अतिसहस्रनिरीक्षणात्॥ यस्मिन्ने गेदृष्टिः पति
 ता पुननुत्तानासामथ्येनितत्रैव स्तिता इति ज्ञापनाय पतितयोरित्युक्तं॥ तथाच॥ ताजने पतिते तदाधारव
 स्तपपातेति तावः॥ पाते हे तुमुत्पेक्षते अतिक्रमेति॥ अथांगे नैवानंदेन॥ अतिक्रम्यो ध्वं ह्यश्वरापथ्यं

र्यंतगमनप्रयासेनेवसेदां बुधूरप्रसरइव॥ कण्विन्मविधिलनजत्यायासेनसेदां बुधूरइव॥ अन्वोपिदृग्ग
 मतेनश्रंतः स्विद्यतिपततिच॥ तथाचानेनविशालनयनलंतस्याः स्खितं॥ अथचोतगतोदयाधिकतयोतः
 स्थानमप्राप्यवक्रुरश्रुव्याजेनपतित इतितावः॥ उत्पेक्षालंकारः॥ ७९॥ जजंत्या इत्यादि॥ तस्मिन्कालेतल्यांत
 शाय्यासमीपं जजंत्या आश्रयं त्याग्य गदगदहरिणनयनायाः श्रीराधायाः लज्जापिमलज्जेव व्रीडावती च दूरम
 तिनायेन व्यगमत् विगता अतिदूरं वा॥ कसति॥ अवहितालीपरिजने अवहितः कतावधानो यश्चालीप
 रिजनः सखीपरिवारस्तस्मिन्नेहा तविलासनि कुंजा त्वं हिर्याते गते सति॥ कथं यथास्य तच्छायाकय
 अतिक्रम्यापांगं श्रवणपथपर्यंतगमनप्रयासेनेवाहूः स्तरलतरतारं पतितयोः॥ तादानीं राधायाः प्रियतम
 समालोकसमये पपात सेदां नेः प्रसङ्गे रेव ह्यश्रुतिकरः॥ ७९॥ जजंत्या स्तल्यांतं कृतकपटकं इति पिहितस्मि
 तं याते गेहा तव हिरवहितालीपरिजने॥ प्रियासंपन्नं साः स्मरन्ना रसमाकृतमुनगे सलज्जालज्जापि व्यगमदति
 दूरं गदगदः॥ ७९॥
 टकं दूतिकण्ठिकं दूयने तेन विदितमाच्छादितं यथास्यान्था॥ कीदृशपासस्याः प्रियासंघि
 यमुखेयश्रुत्याः किं नूतं मुखं॥ स्मरं सरसं॥ स्मरेण कामेन सरसं शृंगाररससहितं॥ पुनः कीदृशं आकृत
 मुनगं॥ आकृतेन तत्र श्रीदानी प्रायेण मुनगं मनोहरं॥ स्मरपरवशाकृतमुनेगमिति पाठः॥ स्मरपरव
 शं यद आकृतं अतिप्रयत्नेन मुनगं॥ ७९॥ जयश्रीत्यादि॥ सुरजितो मुशरं नुजदं डोजयति॥ सवेक्षियेण व

गी. टी. २४ नृते॥ मुरेणप्रियालिंगनेन जयो यस्यामौ मुरजित तस्य मुरजित एवं मुहं जित्यदोपादानं॥ नक्तानां रक्षणाय धे
मुकर्मित्यर्थः॥ किलक्षणस्य॥ जुजापीडस्य बाहुदे उम्य क्रीडया विलासेनाहतः कुवलययापीडनामा करी द
१२४ स्त्रीमेन तस्य॥ जुजदं उमुत्प्रेक्षते॥ जयश्रिया विजयलक्ष्म्या विन्यस्यैर्विशेषेण दत्तैर्मंदारकुसुमैः परिजातपु
ष्पैर्महित इव रजित इव॥ कीदृश एव॥ स्वयमात्मना विप्रेन कुवलययापीडनयोरणमस्मिन् यामुत दर्पस्तेन
स्मिंदरेण त्रामांगे आरक्तमंदनस्य शोभा प्रदत्वमिति मुद्रित इव॥ विवित इव॥ न चैवं कथमुत्प्रेक्षते तत्राह॥
प्रकीर्णस्मिंदुः प्रकीर्णरुधिरविंदो यत्र स तथा॥ अनेन सामर्थ्यलक्षणो नायक उक्तः॥ एवं नृते जुजदं

जयश्री विन्यस्यैर्महित इव मंदारकुसुमैः स्वयं सिंदरेण विपरणमुदा मुद्रित इव॥ जुजापीड क्रीडाहत
कुवलययापीड करिण प्रकीर्णस्मिंदुर्नयति जुजदं उमुरजितः॥ ७८॥ इति श्रीगीतगोविंदे एकादशः सर्गः

गाहालिंगनादिना श्रीराधायाः निःशंकक्रीडनं सूचितमिति तावः॥ ७८॥ इति अतिसारिकावर्णनं सानंदगो
विंदो नामैकादशः सर्गः॥ श्रीराधायाः आगमेन आनंदो यस्यागोविंदः श्रीराधायाश्च निप्रायविंदति तानाती
ति गोविंदः गोकुलैः श्रीकृष्णस्तन्नामा सर्गः॥ ॥ इदानींचिरकालं कोक्षितराक्षदृशो द्वांसितमानसो
हरिस्तामाहगतवतीत्यादि॥ हरिः प्रियामानहारकः प्रियां वाचचनेनैव प्रियामानहरणशीलः श्रीकृष्णः श्री
राधा मुवाचे॥ कसति॥ सखी वृंदे सखी समूहे गतवति सति॥ कीदृशी॥ मंदाव्यो ये स्यान् रोलजा नरस्ते

नतिर्नरोति जयो यस्मरः प्रौढकामस्तत्परवशात् सदायन्नोय आकृतो निप्रायस्तेन प्रवृद्धं यत्स्मितं तेन रूपितो
व्याभावधरो यस्यास्तां॥ पुनः कीदृशी॥ सरसं रसो नुरागस्तत्सहितं मनोयस्यास्तां॥ किंकृतानवपध्वप्रसव
त्रायने॥ न च पध्ववाश्च प्रसवाश्च कुसुमानितेषां त्रायने॥ तव किं शलय पुष्पमये त्रायनीये निक्षिप्ता ह्रीं वि
निहिततयनां मुकुवरिवारं दृष्ट्वा विजोक्त एव नृतां प्रियां परमवध्वनां दृष्ट्वा दर्पमवाप्य उवाचेत्यर्थः॥ अत्र
श्रीयावलोकनेन संतो गेछाधुनि ताश्च स्मिन्सर्गस्वाधीन नृकानां यिका॥ तद्वक्षणां॥ यस्या रतिगुणक
ष्ठः पतिः पार्श्वेन मुचति॥ विचित्रजन्मा सक्तः सो स्यात्स्वाधीन नृकेति॥ १९॥ गीतेन वक्ष्यमाणं॥ किं शल

गतवति सखी वृंदे मंदवपा नरनिर्नरस्मरपरवशात् कृतस्फीतस्मितस्वपिताधरां॥ सरसमनसं द
ष्ट्वा मुकुर्नवपध्वप्रसवत्रायने निक्षिप्ताक्षीमुवाचे हरिः प्रियां॥ ७९॥

येति॥ गीतस्यास्य विनामरागः
॥ तद्वक्षणां॥ स्वच्छंदसंदमानितपुष्पचायप्रियारसस्वादुमुक्षानिदमः॥ पर्यंकमध्यस्य कृतोपवेशो नामः
मुनिद्राचितहेमगौर इति॥ केचिन्नुरामकरीति॥ एकतालीतालश्च॥ गीताथक्का॥ देराधिकं सुंदरिचु
नामां अनुसर नज॥ किं नृते मां॥ क्षणमनुगतं॥ तव दर्शनी त्वव्याप्तं॥ अथ वामा मनुसर॥ किं नृते॥ क्ष
णमधुना तव संतो गे त्ववमधुना मदेन अनुगतं स्वाधीनं क्षणमनुगतमिति यावे॥ अनुगं अनुवति निति
त्यर्थः॥ ननु विद्यमाने एवं कथयसि परीकृते हरहिते त्वयि कथं नजामीत्यत आह नारायणमिति॥ ॥

नारेषु अमुच्यते नयस्येति त्वद्वियोगे विरहमिति तस्य मम जलमेवाश्रयो नृदित्यर्थः ॥ अथवा नारायण
पुस्तस्येदमित्यणस एवाश्रयो यस्येति वा ॥ उक्तं शंकापरिहृत्य मानं जंति नावः ॥ तव विरहेण जलमेव श
रणं रोदनतया प्रवेशतया वा अतः परोक्षे पितवैव स्मरणं करोमीत्यर्थः ॥ अथवा अनुगतं त्वामेव अनु
सृतं मां क्षणक्षणा मात्रं अधुना इदानीं अनुसरन्तज ॥ अथवा अधुना क्षणं इदानीं लब्ध्वा वसरं अतएव अधु
नैवानुसृतं नाराणागतं मां अनुसरन्त्याश्रयप्रदानवननु एतावन्तं कालं अन्यनारी रतं कथं न जामीत्याह
॥ कीदृशं मां नारायणं नारीणां अयनं आश्रयं आश्रयणीयं माननु अहंता सुआश्रयामिता एव आश्र

किं शलयशयनतले कुरुकामिति चरणनलिनविनिवेशं ॥ तव पदपद्मववैरिपराजव
मिदमनुभवतु सुवेशं ॥ १ ॥ क्षणमधुनारायणमनुगतमनुसरणधिके ॥ ॥ भवपदं ॥

यं कुर्वतीत्यर्थः ॥ अनेनापि अन्यनारी आश्रयत्वमागतमित्यपरितोषात्तत्परायणतामाह नारायण
मिति ॥ नारी उन्नमस्ती नवती एव अयनं यस्य तं नारायणं त्वदाश्रयं त्वामेव शरणं मां त्वमेव नज शर
णागतं मां परिपालयेति नावः ॥ भवपदं ॥ अथवा भवपदमनुश्रीराधायानुत्तरं चेति ॥ हे कृष्ण त्वं
सरइतो गच्छ किं सति राधिके इति राः कामस्तेनाधिः सेतायलक्षणो व्याधिः के प्रकाशो सति ॥ तर्हि किं गच्छा
मित्यर्थमेव तवाश्रितोऽस्मि नहि ॥ नारायणमनुगतमिति ॥ नारायणं जलाशयं अनुजहीकृत्य ॥ ह

रेचेदत आह गतं निकटे एव प्राप्तं यमुनादिलक्षणं तत्र कामता प्रशंस्ये सरेत्यर्थः ॥ परानि ॥ हे कामिनी तित
वैशितमेव तदिति मानि प्रायं संबोधनं ॥ किं शलयशयनतले न च पद्मववैरिपराजो चरणनलिनस्य पादपद्म
स्य वित्ता संकुचु ॥ वीत्यनेनास्यां शय्यायां विविधप्रकारचरणचेष्टितं न विष्यतीति धनितं ॥ इदं सुवेशमपि
सम्यग्नेचि चरचादिना सुहृलेकृतमपि स्वानावतोति सुंदरा कृतियस्य तादृशमिति वा ॥ दिव्य किं शलय
मयत्वात् ॥ किं शलयनं तव पदपद्मववैरि ॥ तव पदपद्मववैरी शत्रुस्मत्प्रातृयराजवंति रस्कारमनुज
नु ॥ अथवा ॥ तव पदपद्मववैरि स्यही तव चरणविन्यासेन पराजयमनुभवत्वित्यर्थः ॥ १ ॥ करेति ॥ अ

करकमलेन करोमि चरणमिदमागमितासि विहरं ॥ क्षणमुपकुरु शयनीपरिमामिव नूपुर
मनुगतिशूरा ॥ २ ॥

हं करकमलेन निजकरं बुजेन तव चरणं करोमि संवाहयामि ॥ अथवा ॥ चरणम
हमित्येकमेव पदं ॥ तव चरणयोर्महं पूजां संवाहनादिनृपां करोमि ॥ कथमित्यत आह ॥ हरं अतिशये
ने हरत्वं आगमितासि अथान्मिया ॥ तथा च हरंगमनजस्यं तेश्च मम यत्नयामीति नावः ॥ शयनीपरिश्रा
याया उपरिक्षणमपि मा सुपकुचु ॥ सान्निध्यं आकारय उपकारं वा कुरु यथा त्वानतामि तथा कुर्वित्यर्थः
॥ कीदृशं मां ॥ अनुगतौ तवानुसरणे शूरं सर्वैरहस्यं कर्तुं समर्थं ॥ कामिव ॥ यथा तवानुगतिशूरस्य नृ
पुस्य परिधानेन तव चरणसन्निधाने महावृत्तिपादनोपकारः ॥ तथैव चरणारविशायी नममाप्य

निकांक्षितरूपोपकारः न विष्यतीति नावः॥ अथ वापरोपियोनुगतिशूरो नवतितस्योपकारउचितइति
 धनितं॥ अथ वापादपमस्यस्यशंनिषेधयंतीप्रत्याहमामनुगतिशूरं नूपुरमुपकुरुचरणपरिधानन
 स्वीकुरु॥ अनेन धतस्यापि हृदयस्यापि छलौक्तात्त्यादस्यशंमार्थयति॥ करकमलोक्तात्तवचरणौ के
 मलोअतएवकोमलहस्तेन शनैः शनैः तवपरिममंयथागच्छतितथासंवादयामीति नावः॥ करकम
 लेनचरणं करोमीति गृहानि प्रायोवाचरणौ धत्वारहस्यक्रीडां करोमीत्यर्थः॥ इहेति पाठे इह विजाग्रा
 शयने मामां प्रतिगमितामिआगताअसिविहरं वक्रकोलेयथास्यान्नथाप्राप्तासीत्यर्थः॥ क्षणमपि वि
 वदनमुधानिधिगलितममृतमिवरचयवचनमनुकूलं॥ विरहमिवापनयामि पयोधरोधकसुरसिदुकु
 रहः कल्पसमो नवतीति विहरपदीपादानं॥ २॥ गंतीयेणानवगाह्यमानानि प्रायउत्तरमप्रयच्छ
 तीमाह॥ वदनेति॥ हे प्रिये अचुरुलंरतिजनकं संजोगसंपत्तिसंपादेकमिति यावत्॥ वचनं रचय॥ परा
 यन्निप्रासमाधुर्येण संलापकदंबं वद॥ कीदृशं॥ वदनमेव सुधानिधिश्चंद्रस्तस्माद्रुलितं व्युत्ते॥ कमिव अमृत
 तमिव॥ अतस्त्वदाज्ञया उरमिव क्षमिव क्षमि स्थितं दुकूलं पदवस्त्रं अपनयामि हरी करोमि॥ कीदृशं॥ २६
 पयोधरोधकं तिरोधकं तिरोधापकं॥ कमिव॥ विरहमिव यथातव संगमे विरहोपनीतस्तथास्तनाश्लेष
 प्रतिबंधकमपीदमपनयामीति नावः॥ अथ वा॥ विरहतापिताहं कथं वदिष्यामि॥ अत आह॥ इदं कूलं

मिव॥ विरहमपनयामि किं नृयमुनयं उरसि रुदिव त्रिमानं॥ पुनः किं नृतं पयोधरोधकं॥ नवरसधारणेना
 प्यायनकरात्पयोधरपदीपात्रं॥ ननुपरिणाहितापादनाय तथा सति अनव्यतात्॥ ३॥ कुरिलमवलोक
 यंतीमतिविकलः सन्नाह प्रियेति॥ हेराधेवं मधुरमिमदीयवक्षस्तले कुचकलशं रसहरणं किं नं विनिवेश
 यार्थयि॥ कीदृशं॥ अतिदुरापं॥ अतिदुर्लभं त्वदनुग्रहं विनातीव दुःखिनावाप्यत इति दुरवापस्तौ॥ पुनः की
 दृशं सुलकिं नरो मां चितं॥ तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते प्रियपरिरंजणरसवलितमिव प्रियमप्राणावध्वनस्य मम परि
 रंजणोपीरतमउत्साहस्तेन वलितमिव युक्तमिव॥ अत्योपियोरुषधुको नवतितस्य रोमांचो नवत्येवेति धनि
 प्रियपरिरंजणरसवलितमिव सुलकिं तमतिदुरवापं॥ मधुरमि कुचकलशं विनिवेशयं शोषयमन
 तं तेन कलशाध्यरो न मनसि जतापं कामजं संतापं शोषयनाशाय॥ संतमस्योपरिक
 लशोदकेनाभिधिक्रेन तापोपात्येव॥ उक्तं जग्याविपरीतरं ते याचते इति तात्यर्थः॥ तथा च॥ मनसितयदेन
 गृहे॥ छित्ताग्निशं त्येतन्न वन्निजिन एव समर्थो नवतिनात्यत्॥ अतएव त्वयै वास्यशोतिरिति नावः॥ शोषये
 त्यनेनापितापं शोषयन दुस्वविषयिकं कामं॥ पुनः पुनर्विलासमाधुर्यरुच्युत्पादकत्वात् तथा चास्यानु
 प्रासनिवहिकत्वे स्फुटमेव॥ ४॥ तदा त्वनेकजीवनो हं त्वमेकजीवनीयेत्याह॥ अधरेत्यादि॥ हे नामिनिका
 मकलाकुशले प्रिये अधरसुधारसंउषनयउपसमीपे छित्तादेहीत्यर्थः॥ दाम्ददाने इति धातोः॥ दानं

गी. टी.

२२७

पात्रेयदीयतेन दुनयो दीतप्रतिग्राहयित्रीः साफल्यं नवतीति तावः सासंदीयते अस्मै इति सदानपात्रं ॥ जी
वया ॥ अतएव अधरामृतं दत्त्वा सफलजीवनं उच्यते ॥ कुर्वित्यर्थः ॥ कीदृशं मृतमिव त्वदधरामृतं विनामृत्य
मृत्युप्रायमिव अन्योपि मृतौ ॥ मृतपानेन जीवतीति धनितं ॥ दानपात्रत्वे हेतुमाह ॥ त्वयीति ॥ त्वयिविनिहि
तमनसं त्वय्यर्पितं चित्रं ॥ पुनः कीदृशं ॥ विरहानलेन त्वद्वियोगनूपेणाग्निना दग्धं संतप्तं वपुर्यस्य तं च तए
वाविलासं कीडनचैष्टारहितं ॥ अन्योपि नृत्यः स्वकायेदग्धनिश्चेष्टितः समर्थेन स्वामिना जीवनीय इति तावः ॥

अधरसुधारसमुपनयभामिनि जीवयमृतमिव दत्तं ॥ त्वयिविनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविला
सं ॥ ५ ॥ शास्त्रिमुखिमुखरयमणिरसनागुणमनुगुणकंठनिनादं श्रुतियुगलेपिकरुतविकलेमममयवि
रादवसादं ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ चाहकै न प्रसन्ना माह ॥ शास्त्रिमुखीति ॥ हे शास्त्रिमुखि चंदनने सुंदरतया मृतस्य दित्या
च शास्त्रिमुखयो नृप्यनूपकतावः ॥ मणिरसनागुणं मणियुक्तं कांचीराममुखरयसनादं कुतु ॥ अनेन हेमली
लाखं विपरीतरतमाजस्येति धनितं ॥ तत्त्वक्षणं चोक्तं प्राक् ॥ कीदृशं मणिरसनागुणं ॥ अनुगुणकंठनिना
दं ॥ अनुगुणसदृशः कंठनिनादः कंठशब्दो यस्य तादृशं रसनागुणानुकारिकं तादं कुर्वित्यर्थः ॥ अथवा स्वर
जंगेनालयंती माह ॥ कंठनादसदृशं रसनाशब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ तेन तादं नममश्रुतियुगले श्रीत्रेयुगे चिराद
वसादं चिरात्त्वदसंगमावधेः वन्नमानं अवसादं रामयसांतं कुरुनाशयेत्यर्थः कीदृशं श्रुतियुगले ॥ अधिकरुते
न को किल कृत्तितेन विकले दुःखिते ॥ विरहिणीरुपिकरुतं दुःसहं न वति ॥ ६ ॥ ॥ ॥

किंचिदवलोकयंती माह मामताति ॥ हे प्रिये तवेदं नयनं नेत्रं मामवलोकयितुं मां वा क्षितुं मीलति मुद्रां प्राप्नो
ति ॥ किमिव लज्जितमिव ॥ कीदृशं मां ॥ अतिविफलरुपातिनिष्फलेन कोपेन विफलीकृतं विफलतां नातं
॥ निरपराधदंडं मया कृतमिति महन्नया लज्जितमिवेति तावः ॥ अतस्त्वमधुना इदानीं निफलकोपादिरम
विरक्तानव ॥ रतिरेदं संनोगदैर्न्यविस्तृत्य ज ॥ कोपं त्यक्त्वा मया सहरमणं कुर्वित्यर्थः ॥ अथवा ॥ अधुना
लज्जातिराकरणार्थं विरोधेण रमविविधकेलिं प्रकटय ॥ रतिरेदं रतेः दुःखं मुंच ॥ रत्याया संविशेषेण
सृजतुत्यादयेति वा ॥ तथा च तेन नेत्रमुद्रां समीचीनमिति तावः ॥ अथवा किंचित्समुखी प्रत्युवाच मामिति

मामतिविफलरुपाविफलीकृतमवलोकयितुमधुनेदं ॥ मीलतिलज्जितमिव नयनं तव विरमविस्तृत
रतिरेदं ॥ ७ ॥

॥ हे प्रिये मां अवलोकयितुं प्रत्यक्षीकुरुत वनयनमपिलज्जितमिव मीलतियथा कश्चिदति
लज्जितः समुखी न न वतितथा वनयनमपि मीलति विमुखतां याति ॥ कीदृशं तव नयनं अतिविफल
रुपाप्रकारेण कोपेन विफलीकृतं निःफलं जातं मयि विषये अवलोकयितुं रुषारुदमित्यर्थः ॥ अधुना प्रा
प्तेपिसति इदं मयि विषये रोषं कोपं विरमत्यजेत्यर्थः ॥ अथवा रतिरेदं च विस्तृतमया सहरत्यारमणेन
रेदविमो गदुःखं विस्तृत्य ज विफलरुपा दुःखरेदं मां प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेत्यादि ॥ इदं श्री
जयदेवेन नणितं श्रीजयदेवेन कथितं गीतं ॥ रंसिकजनेषु ॥ एतदसंज्ञाविताशयलोकेषु मनोरमरतिर

सजावविनोदं॥ रतिः संजोगः रसः शृंगाररसः जावा॥ संचारिसालिकादयस्तेषां मनोरमं मनः प्रीतिकरे विना
 कथकं विनोदं कौतुकं हर्षमिति यावत्॥ तनयतु करोतु अथवा॥ मनोरम रतिरसेनावता चमत्कृतिमुत्पाद
 यतु॥ तदुक्तं॥ यदि हरिस्मरण इत्यादिना तेनेव॥ कीदृशं तलितं॥ अनुपदं प्रतिपदं तिगदितो नितरां व
 २५ एतितो मधुरियोः श्रीराधाधरामृतमधुरिमालक्षणं तस्य रिपुः दंतात्तातेरास्वादनेन मधुखंडनस्य श्रीकृष्ण
 स्पर्शमोदश्चानंदो यवता दृशं वाचिलासत्प्रयोमोद इत्यर्थः॥ अथवा मधुरिपुः प्रियामानमेवरिपुयस्प्रिथीकृ
 द्मस्य प्रियायामानमेवरिपुयस्प्रिथीकृदमस्य प्रियायामानमोचनाय उक्तं वाक्यमोदं हर्षजनयतुः श्रीधोरंया
 श्रीजयदेव तलितमिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदं॥ जेनेनेतुरसिकजनेषु मनोरम रतिरसनावविनोदं॥
 इत्यर्थः॥ कीदृशं वाक्यं श्रीजयदेव तलितं श्रीकृष्णमुखात्कृत्वा पठितं॥ इदं रसिकजनेषु राधा मोद
 नयोः रसविलासपरेषु अपि मोदं जनयतु महाफलं त्वमिदमिति परमानंदं प्रापयतु॥ कीदृशं इदं मनोरम
 रतिरसनावविनोदं श्रीराधामोहनयोः मनोरमो योतावा परस्पर रतिरसः संजोग रसः तस्य नावः अग्निप्राय
 प्रकाशः तेन विनोदं परमवाकाकृतं रमणं तादृशं॥ अथवा एवं अथवाः श्रीजयदेव तलितं गुरुपरंपरा प्रा
 प्रदं श्रीराधां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं रसिकजनेषु श्रीराधामोहनयोः परायेण पुनः केषु जनयतु श्रीराधामोह
 नयोः रूपमिति शेषः॥ प्रकटयतु तस्मै वापरान् कृत्वित्यर्थः॥ कीदृशं तलितं अनुपदे अनुपदे निगदितः क

थितो मधुरियोः श्रीकृष्णस्पर्शमोदो हर्षयि च तेषु नः कीदृशं तलितं मनोरमारतिरसनावना संजोग नावना संजो
 गकामना उन्नयो यत्र तेन विमोहकौतुकं यत्र तमित्यर्थः॥ ॥ ॥ एवं वाचिलासमनुवर्णेदानीं सुरतारं न निनू
 पयति॥ प्रसूह इत्यादिना॥ तयोराधामाधवयोः सचिरं कंक्षितो लोको नरो वा सुरतारं नः जलितारं न इति पा
 ठे॥ जलितो मनोहरश्चारे नो यस्य एतादृशः शृंगारक्रीडा विशेषः उद्धृत उद्धृतः प्रियं नावुकः प्रियं नवनशीलो
 वत्तुवजातः॥ सक इत्यत आह॥ यस्मिन् जलितारं ने निविडाक्षेपे दृढतरालिङ्गने कर्त्रेण पुलकां कुरे एतस्मा
 चोद्धर्मेन प्रसूहो नूतनं तरायो जातः॥ अनेनालिङ्गनेन सूदीप्तमहासात्विकविकारः अंजुरपदेन सूचितः

प्रसूहः पुलकां कुरेण निविडाक्षेपे निमेषेण च क्रीडाकृतविलोकिने धरमुधापाने कथानर्माजिः
 ॥ आनेदो निगमेन मन्मथकलायुद्धे पियस्मिन्ननूत उद्धृतः सतपो वत्तुवसुरतारं नः प्रियं नावुकः॥ ॥

॥ अतिवृत्तावस्थायी येनालिङ्गने रोमांकरसहिष्णुता जाता॥ एवं परमावधिरसो त्यन्निर्दिष्टा॥ अपि
 च॥ क्रीडाकृतविलोकिने क्रीडासुयदाकृतपूर्वकमग्निप्रायस्यैव द्विलोकिं तत्र निमेषेण न वस्यदेन प्र
 सूहो नूत॥ सत्प्रसात्तिप्रायावलोकने निमेषमात्रस्याप्यसहनमभूदित्यर्थः॥ तदुक्तं॥ तदुद्धीक्षतां पद्म
 कृदृशं॥ अथ च॥ अधरमुधापाने अधरामृतासारे कर्त्रेणैकैकानामेतिः रहः कथा कौतुकैः प्रसूहो नूत
 ॥ अनेन पानेन तृप्तिरुक्ता॥ तथा च॥ सुधामत्तः कथयत्येवेति कथाश्चासंवरणे॥ प्रत्येकमर्थे द्विप्राणातत्र

गी.टी.२. ज्ञानानां चातिश्रावत्वं समुद्धतरंगाणां मेवेति तावः॥ अथ च॥ मन्मथकलायुद्धे कामस्य चतुःषष्टि कलान्वि
 तसुरतसंयामे आनंदानिगमेन हर्षलानेन प्रसूहो भूतः॥ अनेन निरतिशय स्पृहणीयत्वमुक्तं॥ संनोगस्य
 नत्वलं प्रत्यय इति तावो॥ क्रियानंदयोश्चापरत्वमिति धृतं॥ व्यंग्यदृष्टिश्चेयं॥ संनोगाख्यः शृंगारो रसः
 नाववितावानुभावसात्विकव्यजिचारिनिश्चरसतां नीतो नो नंग्यात्र महाकविना सांगो निरूपितः॥ ७०॥
 दोर्तामि त्यादिता॥ दोर्तां वा कुम्भां अथान्नायिकायाः संयमितो वदुः ययो धरतरेण स्तनतारेण पीडितः॥ पा
 णिजै नखैरा विदुस्त्वादितः दशनैर्दंतैः क्षताधरपुटी दृष्टो धरपुण्येयस्य तादृशः कृतः॥ श्रोणीतटेन नितं वे

दोर्तां संयमितः ययो धरतरेण पीडितः पाणिजैरा विदुदशनैः क्षताधरः पुटः श्रोणीतटेनाहतः
 ॥ हस्तेनानमितः कचे धरमधुसूदेन संमोहितः कांतः कामपितृमिमापतदहो कामस्य वामागतिः॥ ७१॥

नाहतः आस्फालितः हस्तेनानमितः॥ कचे के श्रेष्ठत्वेत्यर्थः॥ अधरमधुसूदेन अधरमतपानेन संमोहितः
 सम्पूज्यो हंप्रापितः॥ एवं विनिष्ठोपिकांतः कामस्याप्यनिवर्त्तनीयांतृप्तिमाप प्रापत॥ तन्नतो हेतोरदो इत्वा
 श्वये कामस्य वामागतिः विरुद्धा गतिः वामारमणीया वा॥ यस्य बंधनादिकं क्रियते सोऽपि प्रीतिं प्राप्नोति अतए
 व वामेति तावः॥ अनेन विपरीतसुरतं कथितं॥ अर्थतिरन्वासी लंकोरः॥ तदुक्तं दंडिना॥ तेयः सोर्थतिरन्वा
 सो वस्तुनिदिशिप किंचन॥ तस्या धनसमर्थस्य वचनं यत्र दृश्यत इति॥ तथा च॥ संयमनादिभिः पीडनादिभिः

वीरशृंगारानुभावैर्विशृंगारोऽनुवर्त्तितः॥ अथ च सायराधेनतायुक्तमौलिना योदंडः प्रार्थितस्तयापि स एवा
 नुहित इति तावः॥ ७२॥ तदेव स्पष्टयति॥ मारां के इत्यादिना॥ मारां के॥ मारस्य कामस्य चिह्नमुद्रपक्षे मारणां चि
 क्रयत्रतादृशीरतिकेलिसंकुलरणारंतेरतिकेलिश्च वनालिगं न बंधादिचूपाणिः संकुले व्यासे॥ रणारंते
 कामयुद्धारंते तयाराधया साहसप्रायं साहसवज्रलंकांतजयायतदुपरिकांतस्योपरिकिंचिद्वोकोत्तरेप्रारं
 निहुरुवायितमारखं यत्संभ्रमात्संवेगात्॥ तस्या राधिकाया जवनस्तुलीनिस्पृहानिश्चलानाता॥ दोर्वस्त्रिर्वा
 कुलताश्चिथिलतास्थीभूतः॥ वक्षोरुदयमुक्तं पितं॥ अक्षिमुद्रितं॥ ततस्त्रीणां पौरुषरसः पराक्रमानिलाष

मारां के रतिकेलिसंकुलरणारंते तयाराहसप्रायं कांतं जयाय किंचिदुपरिप्रारं नियत्संभ्रमात्॥ निस्पृहानि
 वनस्तुलीश्चिथिलतादोर्वस्त्रिर्वा रुक्तं पितं वक्ष्यमीलितमाक्षिपौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति॥ ७३॥ ॥ ७४॥

कथं सिध्यति॥ नापि तु न सिद्धत्वेत्यर्थः॥ अनेन क्रियानिर्वृतिः कथिता संनोगांतेनायिकाया एवं तवत्वेव॥
 वस्तुतस्तु वित्तय एव ज्ञातः॥ ७२॥ तदेवाह॥ तस्या इति॥ एभिः कामशरैः कंदर्पबाणैः पत्युर्दृष्टो लेचिनयोः प्रा
 तनिधानैरा रोपितैर्मनः कीलितं विदमस्य द्रुतमाश्चर्यमिभूतः॥ अत्यत्र निधानैर्वर्णैरस्य कीलितमित्युक्तम
 भूदित्यर्थः॥ मनः कीलितमभूदिति वा॥ कैः कामशरैः तस्मै राधायाः पाटलेन रक्तेन पाणिजनखेन च किंतमु
 र॥ चिह्नैः तं वक्षः॥ निद्राकषाये लोहिते दृष्टौ लोचने च॥ निद्रैर्निधरशोणिमाचुं वनादिना दूला लितौ यो धर

गी. टी.

२२०

स्मृशोणिमालौहित्यं च विलुलितः प्रक्षिप्ताः सकचयहचुवनदानादिना अतएव स्त्रियाः गलिताः स्रजः पुष्पमाला
येषु तादृशाः केनाश्च ॥ दरमीषदक्षयं शिथिलमंचले वस्त्रांते यस्मान्नयान्नतं कांची दाममेयलामृचंच ॥ अथवा
॥ कांची दामदरक्षयंचलमपि ॥ तथाच ॥ संगीपती मेरपि चिह्नैः रमावेत्ताय कठनेतरसाधिका कथितमिति धु
नितं ॥ कीलितमित्यनेन नायकवशी करणात् श्रीराधाया एव वितयो जात इति ॥ अथवा श्रीराधाया एतिः कर्तृ
कैः श्रीकृष्णस्य मनः कीलितं वशीकृतं ॥ अथवा श्रीराधायां विषये श्रीकृष्णस्यैव एतिः कर्तृकैः प्रेमरसास्वादनीय
कृष्णस्यैव मनः कीलितं श्रीराधावशो जातमित्यर्थः ॥ अथवा उनयोरेव कर्तृकैः मुरतयुद्धैः परस्परं मनीया

तस्याः पाटलपाणिजं कितमुरो निद्रा कषायेद शौ तिर्धो नाधर शोणिमा विलुलितस्त्रस्तमनी मूर्द्धना ॥ का
ची दामदरक्षयंचलमिति प्रातर्निषाते दशोरे निः कामत्रारैस्तदनुतम नृत्यसुर्मनः कीलितं ॥ ८३ ॥ ॥

मंतरंचित्रं वशी जातमिति समाना मोरनरतिद्योतिता तथापि नायको नायिकायाः वशी जात इति नायिका
या एव गौरवेण रसपुष्टिद्योतिने वाकार्यश्च सूचितः ॥ ८३ ॥ यदुक्तं ॥ यत्सुर्मनः कीलितं तदेव प्रकटयति
व्याकीर्ता इत्यादि ॥ यं द्रयं राधा विलुलितस्त्रधरा खंडितमालाधारिणी ॥ तदपि मां धिनोति प्रीणयति ॥ किं कु
र्वती ॥ सद्यस्तत्कालं स्तनजवनपदं पाणिना हस्तेनाच्छाद्यति रोक्षयसंचलज्जामहितं यथा स्यादेवं मां पश्येती ॥
कथं सलज्जेत्याह ॥ केनापात्राः कवरी व्याकोत्रा ॥ शिथिलो जातः ॥ अलकैः शृणुं तले स्तरलितं ॥ कपोलो

स्वेदलो लोचमज्जलकणव्यासाव नृतां ॥ अनुच ॥ दृष्टा विंवाधरश्रीः कुचकलशरुचास्तनवनदी स्यादरयसि
॥ हरिता कुचापित्यक्ता ॥ अथवा ॥ हारश्रीः शरीरशो नयेव हरिता चोरिता ॥ अपिच ॥ कांची शुद्धवदिका
कांची दनिर्वचनीयां आशौ दिगां दिगांगता ॥ अनेन संतो गावे शोधनित ॥ तथाच ॥ नृषणादिरहिता पि नृ
षणा नृषणां गलक्ष्मापत्सुर्मनो हरिण्यनूदित्यर्थः ॥ अनेन रूपमाधुन्यं निरूपितं ॥ अंगान्यनूषितान्यवकेन वि
दूषणादिना ॥ मेन नूषितव द्रुतित दूषमिति कथ्यते इति ॥ तद्यथा ॥ नीतं तेषु न रुक्तां त्रमरकैः कस्तूरिका
पत्रकं नेत्राभ्यां विफलीकृतं कुवलयद्वंद्वं कणापितां हारश्च स्मितकांतिनं मित्रिरलं पिष्टा नुपेषीकृतः किं

व्याकोत्राः केनापात्रास्तलितमलकैः स्वेदलो लोकपोलो दृष्टा विंवाधरश्रीः कुचकलशरुचा हरिता हारयसि
॥ कांची काचि कृता शांस्तनजवनपदं पाणिना छाद्य सद्यः पश्यंती मत्रपं मां तदपि विलुलितस्त्रधरे मधुनोति

राधेतव मंडनेन नितरामं गेरमिद्योति तेति ॥ शोनावासा शोना रूपनोगां द्येयत्प्यादंगविनृषणमिति ॥
॥ यथा ॥ धत्वारकां गुलं किं नालयेती पश्यां विनृषणानि क्रामंती व्रतति भुवनात्पातरु द्रुतितासी ॥ वेणी
मं मौपरिविलुवती मर्द्धुकां वहेती लयास्ते मम नहि ॥ मेयमद्याप्ययासीदिति ॥ स्त्रधरो नाम कंचंदश्वेदं
॥ ८४ ॥ मीलदित्यादि ॥ हवे किं विमुक्तनिः सहनोः हवे किं विणिना नाविधरतज्जिताने दाति शयेन विमुक्ता
स्तथानिः सहा व्यापारा सहा तत्र यस्याः ॥ एवं नृतायाः कुरंगीदृशाः मृगवधूनयनाया आननं मुखं धन्यः स्त्रा

गी. ही. र. ब्रह्मणो नमः कृष्णः धयति विवति निनिर्मि वं यत्पतीत्यर्थः ॥ अधरपानेन वासुरं वपिवती सुक्रं ॥ कीदृशः ॥ श्यामा
या उत्रुंगोरसौ त्रतो यो पयोधरो कुचौ तयो रूपरि परिधंगी ॥ अलिङ्गितः ॥ अनेन स्य नृदृष्टा धृतिता ॥ किं नूतमान
तं ॥ मीलदृष्टि मुद्रिते अक्षिणी ॥ मीलत्कपोलपुलकं कंच सरोमो रुमो गंडो च यथा स्यादेवं श्री कारधाराः श्री
कृतानां श्रेणय सद्गताः ॥ अयक्ता अप्रकटाः आकुला अकेलिका कुक्रीडा का कवो धनि वि कारा सैविकि
संतो ये दंतां नवः तैधोताः प्रकालि तो धरो यत्र तत्रथा ॥ मीलदृष्टि मिलत्कपोलमित्या ननस्य विश्वेश्वर एवा
॥ ८५ ॥ अथेत्यादि ॥ अथ शब्दो मंगलार्थः ॥ आनंतयेवा ॥ सा प्रसिद्धा वशीकृतकां तारा धात्रा नंदेन सहसा ॥ इदं
मीलदृष्टि मिलत्कपोलपुलकं श्री कारधारा वशाद्व्यक्राकुलकेलिका कुविकसदंतां शुभो ताधरं ॥ श्या
मो वुंगय यो धरो परि परिधंगी कुरंगी द्रोहो धोक्किष विमुक्कनिः सहत नो धन्यो धयत्यानंतं ॥ ८५ ॥ अथ सह
सा मुप्रीतं सुरतां ते सानितां तखिनांगी ॥ राधा जगाद सा दरमिदमानं देन गोविंदम् ॥ ८६ ॥ वक्ष्यमाणं गोविं
दं प्रति जगाद उक्त्वती ॥ किं लक्षणा सा ॥ सुरतां ते संजोगा वसाने नितान्तमति शयेन खिनांगी सुरताया स
युक्तां शरीरं यस्या सा दृशी ॥ किं लक्षं गोविंदं सा दरं किमपि ममात्ता ययिष्यति तदेव धन्यो तविष्णो मीत्यादरे
ण सह वत्तमानं मुप्रीतं तत्प्राप्नुवेन स्निग्धं ॥ गोविंदं वचनमात्रेण सर्वलोकप्रदमिति गोविंदपदोपादाने
अथ वा श्री राधायाः गोतिः वाकोः तस्याः गूढा निश्चायं आनरणं प्राथयति यैव पुनः रमणे छाएव जातेति विद
ति जानातीति गोविंदपदेन सूचितमिति तावः ॥ ८६ ॥

नंदेव गीतेनाह ॥ कुर्वित्यादि ॥ गीतस्यास्य रामकरी रागः रूपकतालः ॥ गीतार्थस्तु ॥ साराधाय दुन्दने यत्प
स्मात् श्री कृष्णात् उक्तो आनंदः यदुन्दनः आनंदमकाशकः श्री कृष्णः तस्मिन् श्री कृष्णविषये तन्निमित्तं
निजगाद उक्त्वती ॥ कीदृशः ॥ यदुन्दनं ॥ कीडतिरममाणे पुनः कीदृशो हृदयानंदजनके ॥ ध्रुवपदं ॥ किं नि
गादेत्याह कुर्विति ॥ देयदुन्दनं ॥ गोपकुलकुमुदचंद्रं च मम यो धरे स्नेने करेण मृगमदपत्रकंकलूरिका
पत्रावली कुरु रचय ॥ कीदृशेन करेण ॥ चंदनशिखिरतरेण ॥ चंदनादप्युत्तिशीतलेन ॥ अथवा ॥ यदुन्द
ने जगादेति पूर्वमेवोक्तं तदा यदुन्दनं चंद्रः चंद्रादपि चंदनादपि शीतलेन करेणोत्तर्यः ॥ शीतलतरेणेत्य
कुतुयदुन्दनं चंदनशिखिरतरेण करेण यो धरे ॥ मृगमदपत्रकमत्रमनो जवमंगलकलशासहोदरे ॥ १ ॥
॥ निजगाद सा यदुन्दनं ॥ कीडति हृदयानंदनं ॥ ध्रुवपदं ॥ अर्थः शीतलतरेण करेणेत्यनेन पुनः कामत
मेनेति सांगम्य शीतकामो दोषो उक्तं वैविश्रैणेति तावः ॥ कीदृशो यो धरे ॥ मनोजवस्य कामस्य यो मंगल
कलशो मांगल्यय कामस्यामुदगाय छापितः पूरा कुंजस्तस्य सहोदरे सदृशो केचिनु मंगलयदं हेमहाटकमि
ति विश्वकोषः ॥ १ ॥ कुंजः ॥ अलिकुलेत्यादि ॥ हे प्रियलोचने त्वदधरा मां यदुन्दनं तेन जं विते गलितं यत्कज्ज
लं तदुज्जलय पुनरुद्दीपय नयनयोः कज्जलं पुनरप्ययं ॥ कीदृशो लोचने ॥ रतिनायकस्य कामस्य सा
यका नृकाणां ॥ मुंचतीति रतिनायकमोचनं तस्मिन् ॥ कीदृशं कज्जलं ॥ अलिकुलस्य नमरसमूह

गी.टी. स्पयकृतं तनंतिरस्कारस्तस्य संजनकं विधायकं ॥ उज्जलो दीप्तिमंगारविशदे सुविकाशनीतिविश्व ॥ गंतनो
 निमवोनाश इतिरत्नकोषः ॥ २ ॥ नयनेत्यादि ॥ हेमचन्द्रवेशकल्याणमूर्त्तिशुभः शोभनो वेगोलं करणं यस्य ता
 २३२ दृशेति वा ॥ श्रुतिमंडलैक एप्रदेशे कुंडले विनिवेशय स्थापय ॥ कीदृशो श्रुतिमंडलेन यने एव यो कुरंगो मृगा
 वतिवेगवत्ता त्रयोत्तरंगं यस्य वेगस्यो विकाशः प्रसरणं तस्य निरास करे निरोधकारिणि ॥ पुनः कीदृशो
 ॥ मनसि जस्य कामस्य यः याशो बंधनविशेषस्तस्य विलासधरेत धीलाला नृति ॥ यदि कणमिंदुलं कामया
 अलिकुलगंतन संजनकरतिनायकसायक मोचने ॥ तदधरचुवनलंबितकज्जलमुज्ज्वलयमिषलो
 चने ॥ २ ॥ नयनतरंगः कुरंगविकाशनिरासकरश्रुतिमंडले ॥ मनसि जपाशविलासधरे शुभवेशनिवेश
 यकुंडले ॥ ३ ॥ नमरचयं रचयंतमुपरि रुचिरं सुचिरं मम मुखे ॥ जितकमले विमले परिकर्मय नर्म
 जनकमलकं मुखे ॥ ४ ॥ धपाशो नस्या त्रिहिकियदूरं नयनकुरंगयोगतिः ॥ स्याद्विलोचनयोर्विशालत्वं
 ग्यं ॥ तथा तरंगविकाश इत्यनेन कटाक्षाणां चांचल्यमिति ताव ॥ ३ ॥ नमरचययमित्यादि ॥ हेमचन्द्रमममुखे
 अलकं चूणकृतं लंपरिकर्मय नृषणो ॥ कीदृशमलकं ॥ रुचिरं मनोहरं ॥ पुनः कीदृशं नर्मजनकं क्रीडाजन
 कं ॥ कीदृशं मुखे ॥ विमले निर्मले ॥ पुनः कीदृशो ॥ जितकमले ॥ जितंतिरस्तु तंतिजशोभया सौरभेण च कम
 ले येन तादृशो ॥ स मुखे प्रसादवति ॥ अतिमुखे वा किं नूतमलकं ॥ सुचिरं चिरदुपरिवदनार विदस्योपरि

३५
 द्यात् ॥ नमरचयं रचयंतं नमरमंडलीशोभां जनयंतमित्यर्थः ॥ स मुख इति मुखस्या तुलितलावणास्पद
 त्वं सुचिरमिति नित्यमेवाव्यभिचारिशोभाप्रदत्वं चालकानां कथितं सुचिरं विविधरचनयारुचिरं यथा स्यात्
 थापरिकर्मयेति वा ॥ जितावशी कृतास्वासाधारणगुणैः कमलाश्रयेन तस्मिन् जितकमल इति ॥ अतए
 व सवातिशायियशासविमले विख्यात इत्यर्थः ॥ किंवा लकानामपि नर्मजनकमिति विशेषणं युक्तं तादृश
 शोभयानस्य मंडलेनापि सर्वमेव परिहसतीति तादृशमित्यर्थः ॥ नर्मयुक्तोजनः सखीजनः तस्य कं मुख
 स्वरूपमिति वा ॥ कीदृशगलितालकदशना तसखीनो नर्मसंनवात् ॥ सुचिरमित्यनेनालकनमराणां मु
 म्गमदरसवलितं ललितं कुरुतिलकमलिकरजनीकरे ॥ विहितकलंककलंकमलाननविश्रमिति श्रम
 खमकरंदपाने नृमिर्मकरंदस्य बाक्षयत्वमिति धनितं ॥ ४ ॥ मृगमदेत्यादि ॥ हे कमलातन ॥ ५ ॥
 प्रमुख ॥ अलिकरजनीकरे ॥ ललाटचंद्रैललितं मनोज्ञं तिलकं विशेषकं कुरु ॥ कमलामुखेयस्येति वा
 उन्नयतश्चंद्रो मेत्री धनिता ॥ कीदृशं तिलकं ॥ मृगमदरसवलितं ॥ मृगमदरसवलितं ॥ मृगमदरसेन क
 स्तरीरसेनवलितं निर्मितं ॥ कीदृशं ॥ विहितकलंककलंकं ॥ विहिताकलंकस्य लोचनस्य शोभायेन तादृशं
 ॥ अत्र तु श्यामरूपशोभासादृशात् कलंकशोभाय दणमिति तावः ॥ कीदृशो अलकं ॥ विश्रमितो विश्रामं
 प्रापितोयः श्रमस्तज्जनिता शीकरं बुकणो यत्र तादृशो ॥ अनेन व्यजनादिना तद्वृत्तानां प्रसवेदविंदुनामति

गी. टी.

२३३

शीतलनया॥ हेमकणत्वमाक्षिप्यते॥ तेन चालिकस्य चंद्रत्वरूपं सांगं निर्वहतीति धनितं॥ ललाटमलिकं
गोधिरित्यमरः॥ अथवा॥ विश्रामं प्रापितस्ते श्रमजनितशरीकरो यस्मान्ननादृश इत्यर्थः॥ प्रथमं व्यजनादिना
प्रस्वेदमपहर॥ पश्चात्त्रिलोकं रचय॥ स्वेदजलेति कस्यासंज्ञात्॥ ५॥ ममेत्यादि॥ हेमानद॥ अत्यमानिनीमा
नखंडनेन मपि वक्रमानप्रदमौंदयद्विनिमानिनां स्वमौंदयादिभिर्गविना शोतिवाममरुचिरे मनोहरे विक्र
रेजात्यैकवचनं केशपात्रा इत्यर्थः॥ कुसुमानि पुष्पाणि कुरुस्वय॥ कीदृशो विक्ररे॥ रतिगलिते॥ रतौ मुक्तव
धने॥ संतोगवशात्स्नस इत्यर्थः॥ जलिते मनोहरे॥ एवं विविधदेन सुरतसर्वकलीतमौंदयमुक्तमवल
ममरुचिरे विक्ररे कुरुमानदमानसजधजचामरे॥ रतिगलिते जलिते कुसुमानि शिखंडांश्चिखंडकडामरे
लितपदेन रतिगलितलेपिसौंदर्याधिकं कथितं॥ तनुपुनरुक्तिप्रसंगः पुनः कीदृशो॥ मानसजस्यकाम
स्पधुतचामरेपताकचिक्रनूतवामरे॥ पुनः कीदृशो॥ शिखंडिनीमयूरस्य शिखंडकस्य पिच्छस्येव डामरः
आलोयो यस्य तादृशो॥ ६॥ सरसवने इत्यादि॥ हे श्रुताश्रय शोतन रुदया अथवा श्रुत आश्रामस्तेन श्रयः
करो यस्य॥ तादृशरसनादीनां करसाध्यत्वाद्यमर्थेयुक्तः॥ मम सुंदरे जवने मणिरसनावसनात्तरणा
निमणिमयीयारसनाक्षुद्रवटिकावसनं वस्त्रं आनरणानि च वासय परिधापय॥ कीदृशो जवने॥ सरसव
ने॥ सरसे स्थां गारसहिते स्निग्धे वा॥ वनेति निविडे॥ पुनः कीदृशो॥ शंचरनामानंदैत्यं शरयतीति शंचरदार

२३३

३६

णः कामः सरववारणः महावलत्वात्मात्रमातंगस्तस्य कंदरे॥ अपरोपि हस्तीगिरिकंदरायां तिष्ठतीति नाव
॥ कुंजशेवारणः करीत्यमरः॥ दरी तु कंदरो वा स्त्री च॥ वस आछादने इत्यस्य एतत्प्रयोगः॥ अथवासरस
पृंगाररसेन सहवर्त्तमानः॥ मया सह सरसेति वाममतव वक्ष्यतायाः जवने कदि प्रदेशे मणिरसनावसनात्त
रणानिमणिमयकदिमैखजावसनं सादिका चान्तरांतबंधनसुवर्णफुटनमुक्ताडोरिका एतानि च वक्रमे
णवासय परिधापयत दनुक्रममाह आदौ वस्त्रपरिधानं तदनंतरं डोरिकाबंधनं पश्चात्क्षुद्रवटिकाबंधनं का
र्मकमिति वाक्यार्थः॥ कीदृशो जवने वनेति विडे समांसले स्थूले तद्रोगसमर्थेतिर्थः॥ हे श्रुताश्रय शोतनो मपि
सरसवने जवने मम शंचरदारणवारणकंदरे॥ मणिरसनावसनात्तरणानि श्रुताश्रयवासय सुंदरे॥ ७॥
विषये आश्रयो अतिप्रायो यस्य तेनैव सुंदरे आनरणदिविना सहजशोतने करो अतएव शंचरदारण
वारणकंदरे शंसुखं वरं श्रेष्ठं शरयति विरदारयति॥ अथवा॥ अवगाहयति एतादृशी वारणी हस्तीरूपो
नवानेव अत्र कीडकस्तस्य कीडा कंकरे हस्य कीडाग करो यत्र तस्मिन् कदि प्रदेशे श्रुताश्रयश्रुतवासना
युक्तेति वा॥ ७॥ श्रीजयदेवैत्यादि॥ श्रियासौंदर्यादिवैनवेन जयेन सर्वकलाकौशलेन विजयेन च दीव्यती
ति श्रीजयदेवः कस्मस्तत्संबोधनं हे नागरममवचसि मंडने मंडननिमित्तं रुदयं कुतु॥ पुरुषावधानेन न
पारचयेत्यर्थः॥ किंलक्षणमंडने॥ जयदेवमपत्नीसकाशा दुर्लभपदे॥ हरेस्तव चरणौ साधीनतयामं

गी. टी. र.

२७४

इन्द्रपाचरणं तस्य स्मरणं मत्तस्य वगादस्तदेवामृतं तेन कृते कलिकलुषज्वरस्य मानादिषु कलहकालु
ष्यसंतापस्य खंडनं नाशनेन तादृशो ॥ इन्द्रो विस्माकं रमिष्यति ॥ अथवा ॥ श्रीजयदेवस्य कवेवचमिवा
वोसदयं दया सहितं यथास्यादेवं हृदयं कुरु ॥ किं लक्षणं वचसि ॥ मंडने ॥ सकलतक्रनतालंकारनूपे ॥ जय
देवसवेति मत्तं किं प्रदानेन सवेपिरिविराजमानतया विजयप्रदे ॥ पुनः कीदृशो हरिचरणस्मरणमेव यदमृतं
तपरमानंदरूपमहोषधेन निमित्तं कलिकलुषज्वरस्य खंडनं नाशनेन तादृशो ॥ कृतकलुषज्वरसंज्ञ
रेति पाठे कृतञ्चाचरितीयः कलुषज्वरः पापनूपसंताप एव संज्वरस्तस्य खंडने छेदके पापवर्तविदारणे वचसी
श्रीजयदेववचमिजयदेहृदयं सद्यं कुरु मंडने ॥ हरिचरणस्मरणमृतनिमित्तकलिकलुषज्वरखंडने ॥ ॥ ॥
रचय कचयोः पत्रं चित्रं कुरुष कपोलयोर्वटयुजवने कांची मंच स्वराकवरीतरं ॥ कलय वलयश्रेणी ॥ २७॥
पाणोपदेकं वृत्तपुराविति निगदितः प्रीतः पीता वरोपितश्चाकरोत् ॥ ८७॥
प्रिय ॥ कचयोः पत्रं मकरपत्रिकां रचय ॥ कपोलयोश्चित्रं चित्रकार्या रचना विशेषं कुरुषु ॥ अथवा ॥ जवने
कांची शुद्धं वटिकां वरय चर्षय ॥ कवरीतरं यथितं केनाममृदं स्नाना पुष्पमालयाञ्च पूजय ॥ केनापात्रीमा
त्यं प्रापयेत्यर्थः ॥ अंचेत्सं च गतिरुजतयोरित्यस्य लोटमध्यमं पुरुषैकवचनं ॥ वलयश्रेणी कंकरापेक्षिणा
णो हस्ते कलय चर्षय ॥ पदे चरणे नूपुरे मंजीरौ कुरु ॥ इत्यनेन प्रकारेण राध्यानिगदितं उक्तः पीता वरः त

त्यर्थः ॥ ८७॥ २७॥ रचयेत्यादि ॥ दे

२७४

३७

कोतिवसनः श्रीकृष्णोपितयेवाकरोत् यथायथा साकथितवती वक्रुमानेन तथेवाकरोदित्यर्थः ॥ यथायथा श्री
राधा उक्तवती तथा तथेवाकरोदिति संतताश्च वचने यमिसुक्रं ॥ तद्यथा ॥ पंडितिरमर्दिता नृकुसुमसं
चयान्नाचिनोदरं उमपिराधिके वक्रुशिरं उक्तवती ॥ अमुं च न वपुश्च व्रजमुदं च रकोचिलं करोतु वरा
गोजनः किमयमन्यदा तापय ॥ किंच ॥ अहं तत्कपराधीनो ह्यस्वतंत्र इवेति ॥ तद्वद्देदारुयंत्रवदिति ॥ येयथा
मां प्रपद्यंते तांस्तथैव न जाम्यहमिति चक्षणां युगशतमिव यासां येन विना न वदिति निःसीमानुरागजरेण वशी
कृतः ॥ उक्तं च ॥ श्रीमुखेनैव न पारयेहमिति ॥ तगवान्पुरुषोत्तमः सच्चिदानंदैकरससारैश्वर्यमहिमगुण
प्रच्युतस्वरूपः ॥ तद्वृत्तेनावेस्तादृशैरेव प्रियजनैर्नित्यानेन रूपचरितः नित्यमेव रममाण एवास्ते ॥ आत्मा रा
मयोगिनिर्जतिनीयगुणात्वात् ॥ यथा आत्मारामाश्च मुनय इति ॥ उक्तं च ॥ न कर्हि चिन्मत्याः ज्ञातव्ये
नश्यंति नोतिमिषोलेहि हेति ॥ येषामहंप्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुरुदादेव मिष्टमिति ॥ व्याहृतं सा
मिचरणैः ॥ अनुअत्यलोकवत्तमदीयानां नोक्तो गणानां विनाशः न स्याच्च त्राह ॥ हे ज्ञातव्ये ज्ञातं शुद्धं त
द्वृत्तेमद्वोकेवामत्याः कदाचिदपिन न द्युतिनो गृहीतान न वंति अनिमिषो महेति ॥ कालचक्रं च नोलेहि
तात्र असति तत्र हेतुः येषामिति ॥ सुत इव स्नेहविषयः ॥ सखेव विश्वासास्पदः ॥ गुरुरिवोपदेष्टा ॥ सुरुदिव
हितकारी ॥ इष्टं देवमिव पूज्यः ॥ एवं सर्वनामेन मां येन जंति तान्मादीयं कालचक्रं न गमनीत्यर्थः ॥ अथवा
॥ प्रियः पतिः आत्मा स्वरूपः सुतः पुत्रः सखामित्रं गुरुः पिता सुरुत्सवं धीदेवमिष्टं मेयं ॥ एवं ज्ञातदासपुत्रं

गी. टी. २.

२३५

बंधुमित्रपितृपत्न्यश्चननानिरूपिताः॥ ये त्वत्र प्राकृतत्वं तर्कयन्ति ते मंदमतयो ज्ञेयाः॥ उक्तं च न गवता॥ अ
व्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मयं ते माम बुद्धयः॥ परं नावमजानं तो ममाव्ययमनुत्तममिति॥ तर्हि स्वयमेवरमिकनि
रोमणिभूतो श्रीराधाकृष्णो कथं नो गृहीनो नवतः स्वतंत्रत्वादिति केमुत्पत्त्यायेनेत्यर्थः॥ ६॥ ॥ यद्वांधर्वस्या
दि॥ हे सुधियः पंडिताः सानंदाः समाधानस्फुरणोत्तमतर्कयानंदसहिताः॥ नगवद्गुणानामानंदरूपत्वाच्च
सानंदाः संतः॥ जयदेवपंडितकवेः॥ यद्यपि पंडितकविरित्येकार्थपर्यवसायित्वं तथाप्यत्र विचारक्षमयुक्ति
वक्तापंडितः॥ सरसयुक्तिमात्रवक्ता कविरिति नेदः॥ यत्तत्क्रतुरित्यादाविवसदृपाः क्रतवः अश्रूपायता इति

यद्वांधर्वकला मुकौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं यद्गंगारविवेकतत्त्वमपि यत्काव्येषु लीलापितं॥ तत्सर्वं २३५
जयदेवपंडितकवेः कृष्णैकतानात्मनः सानंदाः परिशोधयंतु सुधियः श्रीगीतगोविंदतः॥ ८८॥ ॥

॥ श्रीगीतगोविंदतः तत्सर्वं परिशोधयंतु सर्वतो नावेन जानंतु॥ तत्किमित्याह॥ यत्तद्गंधर्वकला मुकौशलं गंगा
नविद्या सुयत्नैषु र्पणं धर्ममार्गदे शीवित्॥ मार्गस्मिन्नरपदात्मकत्वात्॥ कलाः॥ अंगवित्यासचैलक्षण्य
दिकातत्र नैषु र्पणमिति पूर्वोक्तिमेवार्थः॥ अथ च॥ वैष्णवं विष्णुसंबंधीयदनुध्यानं च नुक्षणं चिंतनं॥ यच्च शृं
गारसम्यगविवेकः संयोगविप्रलंभादि रूपेण विवेचनं॥ तस्य तत्त्वं यथार्थज्ञानं॥ यद्यपि काव्येषु कविकर्म
सुकवित्वनिष्माणत्वे लीलापितं विलसितमिति तत्सर्वमित्यर्थः॥ कीदृशस्य जयदेवस्य कृष्णैकतानात्मनः

कृष्णैकतानात्मनः सानंदाः जयदेवस्य तादृशस्य॥ एकतानो न तस्य हस्तिरेकाद्येकमना अपि समरः॥ ८८॥ कवियंश
सः॥ श्रीगीतगोविंदतः प्रयुक्ते॥ पर्यं कीति॥ हरिः सति मात्रमेव हस्तिन पुंजतं जनः॥ वीरुपानपातुरक्षतु॥ तत्
प्रणयित्याख्यापनेन रक्षणमसन्तामाह॥ किंलक्षणाः॥ कायमूहं शरीरममूहं आचरन्निव कुर्वन्निव उपविती
कृतः इति भासः॥ तत्र हेतुः॥ पादो नो रुहं चरणसरोजं धारयितुं शीलं यस्यास्तावारिधिसुतां लक्ष्मीं च दृष्ट्वा शत्रा
ते नैत्राणां सहस्रे दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुः॥ कथं तथा न वेत्तु च तच्चाह॥ पर्यं की कृतः शय्या कृतो यो नागनायकः शो
षस्तस्म्यफलाश्रेणीनां पक्षीनां ये मण्यस्तेषां गणैः समूहे संक्रांतं प्रतिविं वसं वलनया संवदः प्रतिकृतिप्रसरणे
पर्यं की कृतनागनायकफलाश्रेणीमणानां गणैः संक्रांतं प्रतिविं वसं वलनया विवदितुं प्रक्रियां॥ पादो नो रु
हधारिचारिधिसुताम दृष्ट्वा दिदृक्षुः शत्रैः कायमूहमिवाचरनुपविती भूतो हरिः पातुवः॥ ८९॥ ॥ ॥ ॥

न विनुप्रक्रियां विस्तारप्रकारं विन्न तदधत्तं प्रतिविं वनिवपिकमणीनामनंततया देहानामनंततदेहानाम
नंततया तादृशतत्त्वानो नूदित्यर्थः॥ अथ वा॥ श्रीराधाया विरहदुःखं तादृशः श्रीकृष्णः वः श्रीदेवक्यनपातु
अवरा कीर्तनविप्रेमोरक्षतु॥ कीदृशो हरिः पादो नो रुहधारिचरणो नो रुहो श्रीराधायाः पादकमलोधारितो
येन तादृशसौवारिधिः समुद्रस्तादृशो गंती रो वृषनानुस्तत्सुतां श्रीराधां च दृष्ट्वा शत्रैः चक्षुवाकुल्यैरिव हास्या
मेव नेत्राणां दिदृक्षुः अत्यादरेण अवलोकितवानित्यर्थः॥ पुनः कीदृशः श्रीराधायाः समुखत्वेन तस्याः का

गी.टी.

२३६

येयतिविवितवान् अतः कायम् हृमिवाचरन् उपचितीभूतः श्रीराधां वरुणपेरा आराधितवानिवनातीतित
स्थाः सोताप्यातिवनातीतितस्थाः सोताप्यातिरेकोद्वितीः पुनः कीदृशः पर्यकीकृतः हरिआसमंताद्वावेनपाद
लांछनेनचकीकृतयारुद्रादिपुज्यतयापावतीकृतः नागनायकश्चकृतः कालीनागः तस्यफणाश्रेणीफ
णामंडलपंक्तिषु येमरायः उन्नमरत्नातांगणाः समूहास्तस्मिन्संक्रांतप्रतिविवसंबलनयानस्मिन्संक्रांतावि
संक्रमितातिप्रकाशितातिप्रतिविवानितेषांसंबलनयानृत्यविशेषचलनयाविनुप्रक्रियांतानानृत्यरचनां
विन्नतदधारश्चनेनचतुर्थेणायिताधिकारंजननायकगुणाः दन्तिताः॥ समुद्रेयथानानारत्नानिआवि
त्वामप्राप्यमयिस्वयंवरपरांकीरोदतीरोदरेशंकेंसुंदरिकालकूटमपिवन्मूढोमूढानीपतिः॥ इच्छं पूर्वक
थातिरन्यमनसोविक्षिप्यवह्नीचलंराधायास्तनकोपरिमिलतनेत्रोदरिः पातुव॥९०॥ न्वंतिनथावृ
षतानोः तगवद्वर्मप्रकाशकस्यगोपश्रेष्ठस्यगृहेआविर्भूताप्रेमलक्षणातकिरेवरत्नमितिवारिधियदीपा
दानं॥९१॥ अत्यत्रत्वामित्यादि॥ हरिः श्रीकृष्णोवः पातुकिंलक्षणाः॥ हेसुंदरिमूढोमूढानीपतिः रुद्रः क्षीरोद
तीरोदरेक्षीरसमुद्रतटमध्येमयिस्वयंवरपरांमंदैकपतिकांत्वामप्यालब्ध्वाकालकूटंहालाहलंअपिवत्
पीवामित्यहंशंकेंतकयामि॥ इच्छमनेनप्रकारेणपूर्वकथितानिः पूर्वकथनैरन्यमनसोऽन्यमनस्कायारा
धायावह्नीचलंस्वतावरकंविक्षिप्यायसायमनौकोरकाविवतदुपरिमिलनेत्रः॥ नूनोद्वलेकोरकोपमासौ
दयादिनाच॥ अनेनपावत्याः सकाशादपिसौंदर्याधिकंधनिते॥९०॥ ॥

२३६

साधीत्यादि॥ इहलोकेविश्वरुमवतः यावत्शृंगारसारस्वतंजावंकरिनातबसिजयदेवस्यवचोमियच्छंतिदास्यं
तावत्तदेसाधीकमधुरोहमितिनवतः तवचिंतासाधीननवति॥ अपिचशर्करेत्वंककरोमिकदाचितफ
लं कदाचितनफलसिअतस्त्वमपिबिरसोनवतीतितावः॥ हेदाक्षेत्वांकेंद्रक्ष्यंतिअवलोकयिष्यंतिहेअमृत
मृतमसिदेवैः पीयमानातू॥ हेक्षीरतीरंरसस्नेमाकंदक्रंद॥ हेमहापकसहकारविफलत्वंक्रंदंवेकल्पंप्राप्तुं
पुहिश्रीराधामोहनयोः शृंगारपरस्पररताख्यसारस्वतंजावंसंजोगरसवर्णनिस्वरस्वबीजेतावंवाश्रीगीतगो

साधीमाधीकचिंताननवतिनवतः शर्करेककरोमिदाक्ष्येद्रक्ष्यंतिकेत्वाममृतमृतमसिक्षीरतीरंरस
स्ने॥ माकंदक्रंदकांताधरधरलितजंगल्ययच्छंतियावत्तावंशृंगारसारस्वतमिदजयदेवस्यविषयवचो
मि॥९१॥ श्रीजोतदेवप्रनवस्परामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य॥ पराशरादिप्रियबंधुकंदेश्रीगीतगोविं
दकवित्तमस्त॥९२॥ ॥ इतिश्रीकिंदुविन्द्वीयकदिराजश्रीजयदेवकृतगीतगोविंदारम्भः प्रवंप समाप्तः

विंदाख्यसारस्वतीसारभूतः तावंअनिप्रायंश्रीराधारमणयोः प्रेमाभूतंकांताधरतवस्थितिरितनास्तिबंधर
लितजंगल्यश्रीजयदेववर्णितमधुराख्यनगवद्सास्वादनिर्वृताजनास्तदेकनिष्ठाः संतः एतेषोतिरस्कारं क
रिष्यतीतिताव॥९१॥ इतिश्रीगीतगोविंदेमुप्रीतपीतांवरीनामद्वादशः सर्गः॥१२॥ ॥ श्री॥

गी. टी. २. श्रीगणेशाय नमः श्रीकृष्णः तद्वर्णप्रोक्तः गीतेवमं यस्य तादृशो हरिर्वर्णितो यत्र तत्रासादादृशो न गी.
 विस्मयकारः परिच्छेदो वाग्रंथसमाधिकर इत्यर्थः ॥ अथवा श्रीराधया स्वमंदनेन युक्तनिनातिनायेन श्री
 लवानेत्यर्थः ॥ प्रफुल्लनगवज्जनैरमकदंबकध्वलिनीप्रफुल्लयतुमोहनेन जनतावसंबद्धिताममस्त
 पदुचातुरीवलितगीतगोविंदतः प्रसन्नरसदीपिकामधुरपुंजमं रूषिका ॥ १ ॥ गीतगोविंदत इति वृत्तं
 नैषदं ॥ सार्ववित्तिकिकस्तमित्यनिधानात् ॥ श्रीमद्वेदावतेश्वरीप्रियकृतचरणपंकैरुहमकरंदासादन
 पदुचैवरीकसंतापणमध्वानंदो लज्जयल रुदयेन श्रीमद्भगवदासेन नगवज्जनपरितोषाभिविचित्रे
 संस्थाकदंबकध्वलिनीश्रीमदसवेदिनिर्गवलिमैरानंदमंदोदमंदीपनपरमोज्वलरसावगाहिमन
 सोहर्तृसंविचारणीया ॥ इति श्रीगीतगोविंदस्य रसकदंबकध्वलिनीटीकेयं समाप्ता ॥ ॥ ॥
 श्रीशिव ॥ १७ प्रसन्नवादि ॥ गुर्तरे वपतनक्तिरवापितेन तदुत्तरे श्रीराधावल्लभापितमस्तु जडियोपाधिधनश्यामस्य